

Irodalomtörténeti Közlemények

A Magyar Tudományos Akadémia
Irodalomtudományi Intézetének folyóirata

2003

1

A tartalomból

Őskeresők (A Zrínyi-
családtörténet és műfaji háttére)

Kazinczy Ferenc nézetei
a fordításról

Arany János-kéziratok,
tanítványa hagyatékában

Érvek az „utolsó kontextus”
mellett

ItK

Publications d'histoire littéraire
107e année n° 1 2003

COMITE DE REDACTION

László Szörényi
directeur de la revue

Gábor Kecskeméti
rédacteur en chef

Mihály Balázs
Ferenc Bíró

István Bitskey
Péter Dávidházi

Edit Erdődy
Péter Kőszeghy
Péter Kulcsár

György Tverdota
András Vizkelety

*

Tünde Császtvay
rédacteur

Sándor Bene
rédacteur de la rubrique « Revue »

Béla Hegedűs
rédacteur technique adjoint

REDACTION

H-1118 Budapest, Ménesi út 11–13. Hongrie

Internet : <http://itk.iti.mta.hu>

Adresse électronique : itk@iti.mta.hu

ItK

Irodalomtörténeti Közlemények
2003. CVII. évfolyam 1. szám

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Szörényi László
főszerkesztő

Kecskeméti Gábor
felelős szerkesztő

Balázs Mihály
Bíró Ferenc
Bitskey István
Dávidházi Péter
Erdődy Edit
Kőszeghy Péter
Kulcsár Péter
Tverdota György
Vizkelety András

*

Császtvay Tünde
szerkesztő

Bene Sándor
a Szemle rovat szerkesztője

Hegedűs Béla
technikai segédszerkesztő

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.
Internet címünk: <http://itk.iti.mta.hu>
Elektronikus levélcímünk: itk@iti.mta.hu

TARTALOM

<i>Bene Sándor</i> : Öskeresök (A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere).....	3
<i>Burján Monika</i> : „Ez a' nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez...” (Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról).....	43
Kisebb közlemények	
<i>Nyilasy Balázs</i> : A frye-i fikciós módok, a románc és Arany János költészete.....	75
<i>Korompay H. János</i> : Horváth János és Barta János.....	87
Adattár	
<i>Kerényi Ferenc</i> : Arany János-kéziratok, tanítványa hagyatékában.....	91
Párbeszéd	
<i>Sári László</i> : Érvek az „utolsó kontextus” mellett.....	96
Szemle	
Rokay Péter: Krónikatanulmányok (<i>Kristó Gyula</i>).....	112
Lukács István: Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja – Dramatizált kajhorvát Mária-siralom Erdélyből, 1626 (<i>Kilián István</i>).....	114
Petróczi Éva: Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából (<i>Bartók István</i>).....	117
Ferenc Kazinczy a Brno. Věžensky deník Ference Kazinczyho a jeho pobyt v Brně (<i>Fried István</i>).....	120
A magyar színikritika kezdetei (1790–1837) (<i>Fenyő István</i>).....	121
Szitár Katalin: A prózanyelv Kosztolányinál (<i>Finta Gábor</i>).....	130

BENE SÁNDOR

ÖSKERESŐK

(A Zrínyi-családtörténet és műfaji háttere)*

1. Családtörténet és magánmitológia

A családtörténet szenvedélyes műfaj. Aki műveli, megszállottan teszi, nem éri be féligazságokkal vagy a múlt megismerhetetlenségét hangsúlyozó relativista érvekkel, aki pedig kritizálja, ugyancsak erős felindulással szokta az előbbi szemére hányni: a kiválóság nem a származás, hanem az egyéni teljesítmény eredménye, a nemesség nem az ősökből, hanem kinek-kinek a lelkéből és képességeiből fakad, ha fakad. A két pólus – a kutató és a kritikus – sokszor egyazon személyben egyesül; sőt, úgy tűnik, hogy az esetek többségében ez a helyzet. Különösen akkor, ha költőről van szó: hogy általánosításra alkalmas példával kezdjük, lássuk, hogyan vélekedik a kérdésről Dante Alighieri. Értekező művének, a *Vendégségnek* verses betétjében magabiztosan írja, a köznép téveszméit taglalva a nemességről:

„Alantas embert nem türnek nemesnek,
s hogy alantas atyától
származzék törzs, mely nemességbe lábol.
– Így hangzik véleményük. [...]
Én másképp látok ebben
és köztük is mindaz, ki jó keresztény.
Mert józan és eszes lény
nyilván tudja: szavuk csupán üres fény.
Hátat fordítok én e döreségnek,
nem vallhatván enyémmnek...”

Az ősök nem garantálják a nemességet, legfeljebb az irányt mutatják és mértéket adnak a helyes élethez – annál nagyobb a bűne annak, aki eltér a jó példától. Az iménti verset saját maga így kommentálja: „...nem csupán gyarló, vagyis nem nemes, aki jó

* Készült a „Zrínyi Miklós európai hírnevének dokumentumai” című OTKA-program (T 037477) támogatásával; rövidített változata szerkesztés alatt a *Hősgaléria: Zrínyiek a horvát és magyar történelemben* című tanulmánykötetben (szerk. BAZSÓ Márton, BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., Zrínyi Kiadó), amely függelékként közli Marcus Forstall kiadatlan 17. századi Zrínyi-családtörténetének (*Stemmatographia*, lásd a 27. jegyzetet) magyar fordítását is. A tanulmány írása során adott tanácsaikért, ötleteikért köszönettel tartozom Jankovics Józsefnek, Kovács Sándor Ivánnak, Szabó G. Zoltánnak, Szentmártoni Szabó Gézának és főként Szörényi Lászlónak.

szülők leszármazottja létére gonosz, hanem egyenesen elvetemült [...] s méltóbb a megvetésre és a gyalázatra, mint a többi otromba ember”.¹

Ugyanez a Dante az *Isteni színjáték*ban viszont már félreérthetetlen melankóliával, sőt, talán inkább a sors, a *conditio humana* fölött érzett indulattal és szorongással ismétli meg a gondolatot:

„Óh, vérünk gőgje, óh, hitvány nemesség,
én nem csodálom, ha a földi népet
arra bírod, hogy benned dicsekedjék
[...]

De oly köpeny vagy, mely hamar lesz kurta!
mert jár az Idő éles ollajával,
s csak azé tart, ki napról-napra toldja.”

S valóban, annak ellenére, hogy ő sem érzi „csodásnak, sem újnak, / hallani, hogy a családok kihalnak, / mikor még a városok is kimúlnak”, mégsem áll ellen a kísértésnek, hogy saját családja ősiségét legalább a keresztes hadjáratot Konrád császár oldalán megjárt dédapa, Cacciaguida felléptetésével ne tárja szíve Hölgye (s ország-világ) elé. Arról pedig sem neki, sem másnak nem lehetnek kétségei, hogy „Moronto és Eliseo testvére” (Cacciaguida), s majd rajta keresztül maga a Poéta honnan is fakadtak:

„a római magvakból, melyek egykor
– midőn épült – e bűnfészekbe hulltak”,

azaz az antik Róma polgáraiból, akik a Firenzét (Florentia) alapító Julius Caesar hívására Rómából érkeztek, s Fiesole áttelepülő lakosaihoz csatlakoztak; sőt, a várost a közzélekedés szerint ugyancsak a római leszármazottak „építették újból / hamvat hagyó Attila hős után”,² azaz – bár sajátos módon – nekünk, „magyaroknak” (hunoknak) is közünk lehet az Arno-parti csoda újjászületéséhez.

¹ DANTE ALIGHIERI, *Vendégség*, IV = D. A. *Összes művei*, szerk. KARDOS Tibor, Bp., 1965, 263–264, 282–283 (CSORBA Győző és SZABÓ Mihály fordításai).

² Az idézetek sorrendben (BABITS Mihály fordításában): *Paradicsom*, XVI, 1–3, 7–9, 76–78; XV, 136; *Pokol*, XV, 77–78; XIII, 149–150 = DANTE ALIGHIERI *Összes művei*, id. kiad., 881, 883, 607, 601. Az elsőként idézett, a nemességet kritizáló – és a városalapítók egyszerű, de tiszta erkölceit és szokásait felidéző – részlet a mű kontextusában konkrét politikai bírálatot hordoz a Dante ellen fordult firenzei nemesek rovására; a túlvilágon megszólaló, prófétikus hangnemben útmutatást adó Cacciaguida és a költő párbeszéde pedig szövegszerűen is az Anchises–Aeneas találkozást idézi Vergilius *Aeneis*éből, amelynek szintén tiszták a politikai konnotációi; vö. Giorgio BRUGNOLI, *Studi Danteschi*, I, „Per suo richiamo”, Pisa, 1998, 32–36. Dante dédapjáról, Cacciaguidáról a régebbi szakirodalom alapján: BAN Imre, *Dante élete és műveinek időrendje* = B. I. *Dante-tanulmányok*, szerk. KOVÁCS Sándor Iván, Bp., 1988, 29–30, vö. még a jegyzeteket, *uo.*, 218–219. Akad olyan kutató, aki Cacciaguida létezését is kétségbe vonja, költői invenciónak tartva a keresztes vitéz legendáját; Enrico MALATO, *Dante*, Roma, 1999, 32.

Hagyjuk most figyelmen kívül azt a bizonyára fontos jelenséget (amelyet az újabb irodalom részletesen vizsgál is), hogy a nemesi ideológia, létforma (s vele a genealógia műfajának) felvirágzása a 16. század közepétől mennyire erősen kapcsolódik a hírnév modern fogalmához, az egyén – s nemzetsége – új keletű, a hagyományos társadalmi információs csatornák keretei közül kilépő kultuszához, a frissen keletkezett „médiatérhez”. Kétségtől így van, sőt, nem csupán az egyéni vagy a dinasztikus reprezentáció általános szintjén fontos a genealógia felmutatása, nemcsak a társadalmi hierarchia dinamikáját (tiszségek, méltóságok elérését) szabályozza az ősi származás bizonyítása, hanem közvetlen napi politikai, propagandisztikus üzenete is lehet annak, ha valamely hatalmasság vagy hatalomra törő rivális trójai vagy római őst keres magának (az sem mindegy, milyet!).³ Közismert, hogy ennek az új típusú nyilvánosságnak egyik első ideológusa éppen Dante volt, s tőle örököltük – Petrarca közvetítésével – a saját népszerűségéhez ambivalensen, már-már tudathasadással viszonyuló értelmiségi típusát is, aki egyfelől a legagyafúrtabb módokon igyekszik a maga ismertsége érdekében manipulálni a közvéleményt, másfelől – ha sikerrel jár – úgy viszonyul saját hírnevéhez, mint valami magától teremt csodához, a közszerepet magyarázatra sem szoruló spontán megnyilvánulásához. Ne törődjünk azzal sem, hogy a leszármazás kérdéseiben mutatkozó dantei kettősség (tagadni a fontosságát, mégis, éppen ezáltal hangsúlyozni) szintén része a kifinomult humanista hírnévépítő, népszerűségképző stratégiának – arra pedig, hogy ennek érdekében egyesek olykor mások tollát veszik igénybe, s e szolgálatoknak áruk van, már szót se vesztegensünk. Jó pénzért éppúgy lehet arra érdemeset dicsérni, mint a méltatlant ingyen és meggyőződésből.⁴

Zrínyi Miklós kapcsán vegyünk inkább szemügyre egy másik aspektust: a genealógiának nem kifelé, a feltételezett, elvárt vagy valós közönség felé forduló oldalát, hanem azt a szerepét, amelyet az egyén önmagáról kialakított képében játszik – tehát a genealógia identitásképző funkcióját. Mutasd az ősdöt, s megmondom, ki vagy. A genealógia egyik alapvető paradoxona, hogy ha egy ember felmenőit összeadjuk, az első nemzedékben kettő (apa, anya), a másodikban négy, a harmadikban nyolc össel kell számolni (mindenkinek nyolc dédszüloje van) – ám az ötödik generációban ez a szám már 32, a tizedikben 1024, a huszadikban pedig 1.048.576!⁵ A Zrínyi-stemmatographia (a szó maga családfaleírást jelent) úgy 25–30 generációig megy vissza, volt tehát választék... Ki-ki amilyen ősoket keres magának, olyannak szeretné tudni (de legalább láttatni) a saját személyiségét – de talán többről is szó van itt, hiszen a tudás, jelen esetben az önmagunkról való tudás „genealogikus” rendezése, szemben a racionális tudásformával, mitologikus, eleve-

³ A nemességről nagyszabású feldolgozás: Claudio DONATI, *L'idea di nobiltà in Italia: secoli XIV–XVIII*. Bari, 1995; a genealógia műfajáról alapvető monográfia, amelynek eredményeire a továbbiak során külön hivatkozás nélkül is építünk: Roberto BIZZOCCHI, *Genealogie incredibili: Scritti di storia nell'Europa moderna*, Bologna, 1995.

⁴ A reneszánsz „médiatérhez”, Dante és Petrarca hatásához: BENE Sándor, *Theatrum politicum: Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban*, Debrecen, 1999, 93–105. A humanista kultuszépítés technikáiról, értékéről és áráról: KLANICZAY Tibor, *A nagy személyiségek humanista kultusza a XV. században* = K. T., *Pallas magyar ivadéka*, Bp., 1985, 41–58.

⁵ KÁLLAY István, *Genealógia = A történelem segédtudományai*, szerk. KÁLLAY István, Bp., 1986², 113.

adott tudás, magyarázatát önmagában hordja. Ha valaki Attila ivadéka, nem keres racionális magyarázatot egy bolti lopásra Párizsban, mert hunnak lenni annyit jelent, hogy elveszük, amire szükségünk van, és hazáig puhítjuk a nyereg vagy bármi más alatt, amin éppen ülünk. A genealogikus „tudáshoz” még akkor is ragaszkodni szokás, amikor a racionális elemzés ellentmond neki, ha másképp nem lehet, az ironia eszközével tartva fenn az egységet a kettő között – mint azt a családja római eredetének legendáját (*gens Cossutia!*) nagy becsben tartó Kossuth Lajos is tette.⁶

Milyen ősből épített tehát magánmitológiát Zrínyi Miklós, kiket választott ki a milliányi lehetséges felmenőből? (Azaz, másképp fogalmazva: melyek személyiségének azon alapvonásai, amelyekre nem akart okszerű magyarázatot adni sem magának, sem másnak?) Valahogy így hangozna az irodalomtörténeti kérdés a Zrínyi-genealógia kapcsán. A válaszkíséret előtt azonban, kiindulópontként, mindenképpen fel kell hívnunk a figyelmet két problémára, amellyel hősünknek is szembe kellett néznie. Az elsőt mai terminológiával úgy fejezhetnénk ki: Zrínyi sikerorientált személyiség volt, azaz költőként, katonaként és politikusként egyaránt küzdelemnek, harcnak fogta fel a mindennapi életet s győzelemre törekedett annak minden területén. Ugyanakkor, némileg paradox, ám a kor ambivalens értékviszonyait leképező módon, a sikert morális szempontból nem látta igazolhatónak, csupán pragmatikus oldalról ismerte el. Egyszerűbben szólva: Machiavelli után a politikai érvényesülés legitim eszközének számíft a hitszegés, a színlelés, az időben alkalmazott kegyetlenség, a titok manipulálása, s akár hívő ember valaki, akár nem, tudja, hogy sikert csak ezek hozhatnak. Aki hatalmat és befolyást akar, annak „nagy szenteskedőnek és színlelőnek kell lennie; olyan ostobák az emberek, s olyannyira csak a mának élnek, hogy aki be akarja csapni őket, mindig megtalálja köztük a maga emberét”, hangzik a szabály – ám könnyen belátható, hogy a szabály Istenhívő és a keresztény morálhoz ragaszkodó alkalmazóját mindennek belátása nem töltötte el maradéktalan örömmel.⁷ Ebből a paradoxonból adódik Zrínyi személyiségének egyik legfontosabb vonása, a nosztalgikus heroizmus, a vonzódás a vert hősökhöz, a reménytelen,

⁶ Kossuth maga a legendáról így nyilatkozott: „Érdi János említé nekem réges régen, hogy Erdélyben találtak fel pénzt az én nevemmel: »L. Kossuthius«. Később Londonban a British Muscumban magam is láttam ily érmet. Utána járván a dolognak, megtudtam, hogy Rómában a pénzverési jogot triumvirek bírták bérbe. Ezeknek a triumvireknek megvolt az az előjoguk, hogy nevüket rátehették a pénzre. De volt nekem más ősi jogom is! Athénben egy Acropolist szintén egy Kossuth épített. Ezeknek az ősiségeknak azonban véget vet IV. Béla király donációs levele, melyből kitűnik, hogy elődöm Glád, ősz szittya származás.” Arómai eredetet felemlítő – és az iménti idézetet közlő – NAGY Géza szerint „bármily tréfás hangon szól is Kossuth családjának a római *gens Cossutiával* való kapcsolatáról, egyes levelei mutatják, hogy ez a gondolat nagyon foglalkoztatta s hitt is benne vagy legalább nem tartotta teljes képtelenségnek” (*Kossuth Lajos eredete*, Turul, 1894, 51). Hasonlóan tanúskodik THALY Kálmán, *Kossuth Lajos három vitéz őse és a család czímerlevele*, Turul, 1894, 153–163; ő Kossuth fiaitól személyesen tudja, hogy apjuk és londoni tanáraik szájából „a Zeus-templom építető Cossutius emléke gyakori fölidézésének nem csekély része vala abban, hogy ők mindaketten [sic!] a mérnöki pályát választották szakmájokul.” (154.) – A hivatkozásokért Szörényi Lászlót illeti köszönet.

⁷ Az idézet: Niccolò MACHIAVELLI, *A fejedelem*, kiad. HERCZEG Gyula, Bp., 1987, 96–97 (LUTTER Éva ford.). A morális paradoxonról és annak Zrínyire gyakorolt hatásáról: BENE Sándor, *A hír és a közvélemény koncepciójának formálódása Zrínyi Miklós műveiben (A világszínháztól a politika színházig)*, ItK, 1996, 369–394.

gigászi küzdelemben elbukott héroszokhoz – a bukás egyúttal fényes erkölcsi győzelem a zsarnokság, a vak végzet erői ellen, az alvilág hatalmaival szemben. A Zeusszal szembe szálló Prométheusz, az Olümposz ellen törő Enkeladosz és gigász-testvérei, a Héra iránti szerelméért kerékhez kötözött Ixión, a Földet vállán tartani kényszerülő Atlasz, az öngyilkosságba menekülő Aiasz, a szerelem áldozatává lett Sámson éppúgy kiemelt figurái Zrínyi költői magánmitológiájának, mint a betolakodó trójaiakkal szembe szálló, itáliai hazáját és szerelmét védelmező, de a fátum (a történelem fátuma) által bukásra ítélt Turnus vagy az ugyancsak hazájáért halált vállaló Hektór. De maga a dédapa, az eposzban megénekelte Zrínyi is mint „Szigetnek Hektora” jelenik meg képzeletében; az *Obsidiót* kísérő epigrammaciklusban például így mutatkozik be: „Mint Hektor Trójának, / Ugy én Szigetvárnak / Erős őrzője voltam...”⁸ Lefordítva mindezt a *stematographia* műfajára, olyan távoli ősökre volt szükség – a valódiakon és a közeliéken túl –, akikben már eleve adott volt ez a fátum által kikényszerített heroikus magatartásforma és az erkölcsi győzelmet adó, de legalább a bűnök alóli feloldozást jelentő elbukás. Valahogy úgy, mint Attila, a hun/magyar király, aki „Isten haragjának szelleti”, azaz a Szentlélek tisztító erejű tüze volt, s ilyen minőségében „nyargalt” végig a bűnös Nyugat népein, ám Isten, haragja betelvé, el is vetette magától annak eszközét.⁹

Az európai (és Kézai óta a hazai) historiográfiában a magyarság ősenek tekintett hun nép kapcsán azonban rögtön fölvetődik a másik fontos kérdés is: a család (*familia*), a nemzetség (*gens*) és a nemzet (*natio*) összetett viszonya Zrínyi, pontosabban a Zrínyiek esetében.¹⁰ A köztudottan horvát eredetű nemzetség tagjai a mohácsi vész, illetve a kettős királyválasztás óta rendületlenül a Habsburg oldalon álltak, lojalitásuk töretlen volt – ami a genealógia kódjára fordítva annyit tesz, hogy legalább sejtetni tanácsos volt a Habsburgokkal közös leszármazás lehetőségét. Másfelől a Zrínyiek lojalitása államjogilag a magyar szent korona irányában érvényesült, ezért a nemzetség leszármazását valamilyen módon kapcsolatba kellett hozni a hunokkal, Attilával; ezt a kívánalmat viszont nem volt könnyű egyeztetni a családon belül is élő tradícióval, a Subics-eredet hagyományával. Különösen nem úgy, hogy közben a különállást is hangsúlyozni illett volna. Zrínyi Miklós kora a korai nacionalizmus kibontakozásának, a nyelvi-kulturális ébredésnek az időszaka Horvátországban; a Zrínyiek esetében a nemzetség meghatározó jelentőséggel bírt a nemzet szempontjából is (akár Zrínyiek, akár Subicsok, a terület legkiemelkedőbb dinasztiáinak egyike), márpedig a horvát politikai nemzet ekkor, a 17. század közepén

⁸ A Hektor-epigramma: ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, I, kiad. KLANICZAY Tibor, Bp., 1958, 391. Vö. még a következő helyeket: *Idillium* I, 45; *Arianna sírása* 35–36; *Szigeti veszedelem* VI, 67 = *i. m.*, 20, 368, 152; levele Rucsiacs Jánoshoz (1658), Montecuccolihoz (1662) = ZRÍNYI Miklós *Válogatott levelei*, s. a. r. BENE Sándor, HAUSNER Gábor, Bp., 1997, 109–111, 193–199.

⁹ Az idézet az Attila-epigrammából: ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, I, id. kiad., 390. Zrínyi Attila-képeről: SZÖRÉNYI László, *Zrínyi és Attila* = Sz. L., *Hunok és jezsuiták*, Bp., 1993, 11–14.

¹⁰ A terminológiai kérdések boncolása nem tartozik e dolgozat tárgykörébe; a magunk részéről végig a fenti, némileg pontatlan köznyelvi kifejezéseket használjuk, már csak azért is, mert maga a *Stematographia* szerzője is ugyanígy jár el (pl. sokszor a *familiával* helyettesíti a *gens* kifejezést); a szigorúbb tudományos terminológia lehetőségeiről: FÜGEDI Erik, *Az Elefánthyak: A középkori magyar nemes és klánja*, Bp., 1992, 5–25.

különösen nagy energiákat összpontosított a Magyar Királysággal való egyenjogúság hangsúlyozására. Az első szisztematikus Horvátország-történet, Ráttkay György *Memoriája* (1652) igen nyíltan veti fel az államjogi kérdést (a horvát, a szlavón és a dalmát „királyságokat” nem fegyverrel hódították meg az Árpádok, nem lehetnek tehát *partes subiectae*, azaz a magyar koronának alávetett részek, sokkal inkább társországok – *regna socia*), s határozottan kiáll az illírek ősisége mellett, akiknek államai a magyarnál régebbiek voltak. Nem véletlen, hogy a Ráttkay-história ajánlásának címettjei éppen a „horvát dinaszták”, Zrínyi Miklós és Péter – az egyenrangúság gondolatának tehát valamiképpen meg kellett jelennie az általuk rendelt, finanszírozott és felügyeletük mellett készült család-történetben is.¹¹

Ezekre a problémákra a Zrínyi-*stematographia* sajátos, invenciózus, olykor egyenesen szellemes megoldásokat kínál. Lássuk, ki volt az, aki a munkát elvégezte, akit Zrínyi Miklós kiválasztott (majd halála után öccse, Péter is változatlan feladatkörrel alkalmazott) a család történetének megírására. Mit tudunk a *Stematographia* szerzőjéről, Marcus Forstallról – Forstall Márkról?¹²

2. A szerző és műve – Marcus Forstall és a *Stematographia*

Forstall ír származású szerzetes volt, az ún. ágostonos remetékhez tartozott. Születési helye és születésének időpontja ismeretlen. Tanulmányait, hasonlóan sok honfitársához,

¹¹ Georgius RATTKAY [RÁTTKAY György], *Memoria regum et banorum regnorum Dalmatiae, Croatiae et Sclavoniae*, Viennae, 1652, 70–71. A horvát nemzetudatról a 17. században, Ráttkay szerepéről annak alakításában lásd BENE Sándor, *Egy kanonok három királysága: Ráttkay György horvát históriája*, Bp., 2000.

¹² Marcus Forstall életrajzát – ahol más forrásra nem hivatkozunk – a következő munkák alapján állítottuk össze: Johannes Felix OSSINGER, *Bibliotheca Augustiana historica, critica et chronologica*, Ingolstadii, 1768, 363–364; Xystus SCHIER, *De monasteriis provinciae Austriae ordinis fratrum eremitarum Sancti Patris Augustini succincta notitia*, Viennae, 1776, 26, 31; Franjo RAČKI, *Acta conurationem bani Petri a Zrinio et comitis Francisci Frangepani illustrantia*, Zagrabiae, 1873, 209, 340, 346; PAULER Gyula, *Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése*, Pest, 1868, I, 352, II, 149; *Catholic Episcopal Wills*, Archivium Hibernicum, III–IV (1910), 79–80 (szignálatlan forrásközlés. Forstall végrendelete); B. JENNINGS, *A Propaganda Fide Letter-Book Concerning Ireland, 1672–1677*, Archivium Hibernicum, XVIII (1955), 20–21; Uő., *Ireland and Propaganda Fide, 1672–1676*, uo., XIX (1956), 28–29, 47–48; Patrick Francis MORAN, *Spicilegium Ossoriense*, II, Dublin, 1878, 256–257; Johannes GAVIGAN, *De doctoribus theologiae O. S. A. in universitate Vindobonensi*, Augustinianum, V (1965), 298–301; Uő., *The Austro-Hungarian Province of the Augustinian Friars, 1646–1820*, Roma, 1975, I, 109–116, II, 10–11, 63–67, 115, 151, 157; *The Letters of St Oliver Plunkett (1625–1681), Archbishop of Armagh and Primate of Ireland*, ed. by mons. John HANLEY of the Irish College of Rome, Dublin, 1979; FALLENBÜCHL Zoltán, *Az Ágostonrendiek Magyarországon*, 62–64; CSEREI Mihály, *Erdély históriája 1661–1711*, s. a. r. BÁNKÚTI Imre, 81, 83–86; Forstall 1672-ben Grazban felvett könyvjegyzéke: Wien, Staatsarchiv, Österreichische Geheime, Staatsregistratur, fasc. 14, pars I, Kart. 18; a lékai ágostonos rendház alapítólevele (*Copia literarum fundationum Nadasdianarum pro religiosi ordinis Eremitarum S. Patris Augustini Oppidi Leuka*, Bécs, 1655. nov. 1.): MOL, P 108, Respos. 1, fasc. J, nr. 138. A különböző forrásközlések, levéltári dokumentumok és szakirodalmi hivatkozások összegyűjtésében nyújtott segítségükért köszönet illeti R. Várkonyi Ágnes, Pintér Márta Zsuzsannát, Fazekas Istvánt és Márkus Zoltánt.

akik a protestáns elnyomás és az üldöztetés elől külföldre menekültek, Spanyolországban végezte: a valladolídi Szent Gábriel kollégiumból a salamancai egyetemre kerülve 1648-ban fejezte be a teológiai fakultást. (Teológiai doktorátusát 1655-ben a bécsi egyetemen szerezte meg.) Az 1640-es évek végén, de legkésőbb 1651-ben érkezett rendjének osztrák–morva tartományába, nem sokkal később tehát, mint a szintén ír származású (és szintén ágostonos) Donellan Miklós (Nicolaus Donellan), akit jól ismerünk a Wesselényi-féle mozgalom perirataiból: a Nádasyak környezetében felbukkanó pap, a bécsi egyetem teológiatanára töltötte be 1670-ben a közvetítő szerepét az udvar és az országbíró között, s a későbbi években is Lipót császár bizalmas tanácsadójának számított.¹³ Forstall Márk részben az övéhez hasonló (ha nem is ilyen magasra ívelő) pályát futott be. 1651-ben Brnóból (ahol az alsóbb fokú tanulmányokat vezette) a grazi rendházba került, s szépen haladt előre a mind jelentősebb tisztségek betöltésében: 1653-ban magiszterként a teológiai kurzus vezetője, tanulmányi igazgató (*regens studiorum*), majd *definitor* lett, azaz a rendi adminisztrációban is feladatot kapott. Neve Donellanéval együtt 1655-ben ott szerepel a Nádasy-uradalomban felállítandó lékai (Lockenhaus) rendház Bécsben kelt alapítólevelén mint az osztrák provincia *definitora*. Ugyanettől az évtől kezdve a morvaországi zabrdovicei premontrei iskola teológiatanára volt, ahol nyilvános dispután is elnökölt, mint azt az 1658-ban, Prágában megjelent *Gratia Dei enchiridion* című könyvecske is bizonyítja.¹⁴ 1659-ben Bécsben igen magas egyházi tisztséget kapott: az újjászerveződő osztrák ágostonos provincia főnökévé választották.

Ebben a tisztségben azonban kiütözköztek jellemének árnyoldalai is. Forstall vasfegyelmet követelt meg rendtársaitól (a viselkedés, az öltözködés, a hajviselet szabályozását beleértve); eltávolította a rendből a lázadó szellemű Aurelius Ödert (1660), és összeütkezésbe került – talán régebbi keletű ellentétek miatt – Hieronymus Hufnagellal (1661), akinek igyekezett megakadályozni brnói perjellé történő kinevezését. Hirtelen haragú, a nézeteltérések „rendezésében” olykor a tettelegességtől sem visszariadó tartományfőnök lehetett. Talán ez is hozzájárult, hogy az 1662-i tartománygyűlésen leváltották tisztségéből, s helyére Alfons Mitisini, a neve ellenére sváb származású szerzetes került. A szakirodalomban fölvetődött, hogy Forstall sorozatos botránnyainak hátterében esetleg nem-németajkú volta állt, valamiféle etnikai leszámolás a külföldiekkel az osztrák rendtartományon belül, ez azonban nehezen volna bizonyítható. Tény viszont, hogy a következő években mintha minden és mindenki összeesküdött volna ellene. A grazi rendházba húzódó Forstall állítólag felbujtott három filozófushallgatót, akik éjszaka megtámadták és megverték a perjelt, Georg Turnert, s megfenyegették, hogy a bántalmazás folytatódik,

¹³ Lásd Inhaber HÖRMANN, *Nikolaus Donellan: Ein Ire auf dem moralteologischen Lehrstuhl der Universität Wien. 1644–1679 = Festschrift Franz Loidl*, Hrsg. Victor FLIEDER, Elisabeth KOVÁCS, Wien, 1970, 65–95.

¹⁴ *Gratia Dei enchiridion, ad sex ultimas quaestiones Primae secundae, sub regimine Reverendissimi et ampliss. Domini Godofredi Olenii [...] publico certamini expositum a R. P. Relig. et Doctissimis PP. et FF. eiusdem Monast. Professis [...] Praeside R. P. Mag. Fr. Marco FORSTAL, Ord. Erem. S. Augustini, e gremio celeberrimae et antiquissimae Univ. Viennensis Doctore Theologo, et in praefato Monasterio Professore, Pragmae, 1658.*

ha nem mond le előljárói tisztéről. Ugyanezen az őszön, 1662-ben, Forstall – a rendházon kívül, laikusok szeme láttára – heves vitába keveredett az új definitorral, Erthinod Cordinnel, akit nagy megbotránkozást keltve immár személyesen vert agyba-főbe. Ellenégei (mint például maga Turner, valamint Hufnagel öccse, Gabriel, aki időközben az új tartományfőnök, Mitisini titkára és bizalmasa lett, valamint a csak később színre lépő Caesarius Syrott) nem késlekedtek a válasszal: közbenjárásukra 1663 augusztusában a remete ágostonosok generális perjele, Pietro Lanfranconi megfosztotta minden tisztségétől és örök időkre kitiltotta Forstallt az osztrák rendtartományból, és kötelezte az eljárást (vizsgálóbizottságok felállítása, nyomozás stb.) költségeinek megtérítésére. A döntést formálisan az 1664. január 22-i rendi káptalan szentesítette, ezt azonban a forró fejű ír már nem várta be: nyilván korábbi kapcsolataira építve – talán éppen Donellan közbenjárására – Zrínyi Miklós szolgálatába állt. Dokumentumokkal (a történetíró Ráttkay György neki címzett leveleivel) csak 1663 tavaszától (május 7. és 15.) igazolható jelenléte,¹⁵ de valójában már korábban ott kellett lennie, hiszen mindkét levél a Zrínyi-genealógia tárgyában íródott, amelynek elkészítéséhez komoly forrásgyűjtésre és előtanulmányokra volt szükség. A grazi botrány után tehát Forstall feltehetőleg azonnal távozott Csáktornyára, talán már 1662 októberében vagy novemberében. Magából a *Stemmato-graphiából* tudjuk, hogy Zrínyi Miklós neki adományozta a Stridóban, Szent Jeromos feltételezett szülőhelyén épült kis kápolnát és a hozzátartozó szerény birtok jövedelmét – Ráttkay György már ide címezte két levelét. Ellene összefogó rendtársain – új patrónusának nyilvánvaló segítségével – Forstall nemes bosszút állt. Már 1663-ban katonák (természetesen csáktornyai katonák) élén egy luthenbergi pincében lefoglalta és magával vitte azt a tizenöt hordó bort, amelyet a gazda – micsoda véletlen! – éppen a grazi ágostonos rendháza készült útnak indítani. A zsákmányszerző akciót 1666 szeptemberében megismételte, mentségül azt hozva fel, hogy a Grazban perköltség fejében lefoglalt javaiért kellett kárpótolnia magát.

A Zrínyiek családtörténetének ügyében 1663 tavaszán kezdődik az intenzív levelezés. A Forstall-anyagból kiderül, hogy nemcsak Miklós, hanem Péter is ügködött a terven (például ő rendelte meg a trogiri városvezetésnél a levéltár Brebiriekkal kapcsolatos dokumentumainak másolatait); valamint az is, hogy felmerült a már több velencei család genealógiáját megfelelő formában megíró padovai történetíró, Giacomo Zabarella neve mint lehetséges szerzőé (ő maga ajánlkozott, „összekötője” a csáktornyai várnagy, az olasz Giacomo Morbidelli volt).¹⁶ Ugyanezekből a hónapokból származnak azok a levelek, amelyekben Dianesevics Miklós (zágrábi kanonok) és Ladányi Ferenc (a Draskovics

¹⁵ A levelek közül: BENE, 11. j.-ben *i. m.*, 244–248. Eredetijük: Arhiv Hrvatske, Zagreb, Obitelj Zrinski (a továbbiakban: AH), fasc. 280, conv. B 47–52.

¹⁶ Giacomo ZABARELLA, *Trasea peto, ovvero origine della serenissima famiglia Zeno di Venetia*, Padova, 1646. A *Bevezetőben* (szltan) eldicsekszik vele, hogy kitartó fáradozásával már „sok jeles itáliai és európai család” genealógiáját állította össze. A Morbidellihez, Csáktornyára írott levele (Padova, 1663. július 28.): AH, fasc. 280, conv. D 67–68.

család titkára) válaszolnak a Zrínyi-ösökről feltett kérdésekre, nem Forstallnak, hanem közvetlenül Zrínyi Miklósnak.¹⁷

Az eddigiekből elég egyértelműen gyanítható: az ír szerzetesre azért esett Zrínyi Miklós választása, mert szemben például az arisztokrata történetíró Ráttkay György báróval, őt nem befolyásolták családi kötődések, szűkebb pártérdek, s némileg kiszolgáltatott helyzete szintén lehetővé tette a szoros ellenőrzést munkájának ideológiai vonatkozásai felett. Ugyanakkor azonban magas képzettsége garantálta, hogy önállóan is tudott dolgozni, azaz nem kellett kézen fogva vezetni, lépésről lépésre orientálni. Hasznos szolgálatokat tehetett mint egyházi ember is: a családnak szüksége volt udvari papra, s az ezzel kapcsolatos teendőket Forstall különösebb megerőltetés nélkül elláthatta történetírói munkája mellett. A barátnak Zrínyi környezetében betöltött szerepére nézve fontos utalásokat tartalmaznak az 1670–71-es per vallomásai. Ezek szerint nemcsak papi, hanem titkári feladatokat is ellátott Zrínyi mellett; egy asztalnál evett vele (ő lehetett tehát a „páter”, akiről Bethlen Miklós is megemlékezik 1664-es csáktornyai látogatása leírásakor).¹⁸ Fizetése évi 150 birodalmi tallér volt, s 1663-tól ő intézte a külföldi levelezés egy részét (a *Stemmatographia* első fejezetében idéz is bőven e levelekből). Magát a családtörténetet – mint a címlapon vallja – Zrínyi Miklós megbízásából kezdte írni, s annak hirtelen halála után az özvegy, Löbl Mária Zsófia támogatása mellett fejezte be. Az első, *A Zrínyiek mostani helyzete* című fejezet 1663-tól együtt halad az eseményekkel, egészen 1664. november 18-ig, Zrínyi Miklós haláláig. A második részt (a tulajdonképpeni családtörténetet) 1665 elején zárta le Forstall (Miklós fiát, Ádámot, kétévesnek mondja, s tudomása van már Zrínyi Péter 1665. január 24-i báni kinevezéséről). A kuraneci vadászbaleset után a haldokló Zrínyi neki és a szintén jelen lévő Guzics Miklósnak mondja el végakarata szóbeli kiegészítéseként: minden csáktornyai ingó és ingatlan vagyona a várnéppel és a szolgálkkal együtt az özvegyet, Löbl Mária Zsófiát illeti.¹⁹

Zrínyi Miklós halála után Forstall a család szolgálatában maradt, Zrínyi Péter saját fiának, János Antalnak nevelését bízta rá, s többször megfordult Velencében (1666 szeptemberétől 1668 júniusáig), ahol ő intézte a család ősi velencei patriciátusának igazolását a Signoria előtt, 1667 nyarán. Itteni tartózkodásai során az ágostonosok Szent István rendházában lakott,²⁰ innen írta leveleit Rómába, Joannes Luciusnak (Giovanni Lucio, Ivan Lučić), a horvát történetírónak.²¹ Közben a renden belüli ügyei is kedvező fordulatot vettek: 1666-ban új eljárást kért, s az ismét felálló vizsgálóbizottság, amelyben Donnellan is helyet kapott, nem hagyta helyben a korábbi, elfogult ítéletet. (Az igazsághoz tartozik, hogy nem is változtatott rajta – a halogatás taktikáját választotta.)

¹⁷ Dianesevics Miklós Zrínyi Miklósnak (Zágráb, 1663. május 13.): *uo.*, conv. D 108; Ladányi Ferenc Zrínyi Miklósnak (h. n., 1663. május 16.): *uo.*, conv. D 60–62.

¹⁸ BETHLEN Miklós *Élete leírása magától* = KEMÉNY János és BETHLEN Miklós *Művei*, s. a. r. V. WINDISCH Éva, Bp., 1980, 600.

¹⁹ Zagreb, Kaptolski i nadbiskupski arhiv, Loc. cred. Z. 163 (*Postulatio Comitissae Sophiae a Löblin*, 1670); vö. Emil LASZOWSKI, *Gróf Zrínyi Ádám 1662–1691*, Zrínyi-dolgozatok, III (1986), 65–66.

²⁰ A rendház képe és részletes leírása megtalálható: Johannes G. GRAEVIUS, *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae*, V, 2, Lugduni Batavorum, 1722, 22–27.

²¹ Lucio válaszelevelei: AH, fasc. 280, conv. B passim.

Forstall 1669-ben hosszabb nyugat-európai útra indult Zrínyi János Antal kíséretében (feltehetően politikai megbízatással is, erről azonban csak sejtéseink lehetnek), ahonnan az év karácsonyán tért haza. A következő, 1670. év életének legismertebb szakasza: ő közvetített az udvar és Zrínyi Péter között. Cserei Mihály szerint őt használták fel, hogy urát Bécsbe csalja, ám az árulás vádját Zrínyi Péter maga cáfolja a császárnak írott leveleiben. Forstall annyit vallott a vizsgálóbírák előtt, hogy mindig igyekezett csillapítani az indulatokat, a felkelés konkrét terveibe pedig sem Frangepán, sem Zrínyi nem avatták be. Igaz, már-már gyanút ébreszthet az a buzgalom, amellyel Lipót császár a következő években ostromolta a pápai kúriát Forstall püspöki kinevezése érdekében, az úgy azonban lassan haladt. Forstall könyvtárjegyzékét 1672. február 6-án vették fel Grazban; a források utalása szerint feltehetőleg a lengyelországi rendtartományban töltötte a várakozás éveit mint *regens studiorum*, tehát alaposan visszaminősítve. 1675-ben ismét Bécsben találjuk; végül 1676-ban érkezett meg a várva várt kinevezés: hazájában, Írországban nyerte el a kildare-i püspökséget, amelyet nagy ambícióval vezetett, s Oliver Plunkett közbenjárásával az is sikerült elérnie, hogy 1678-ban egyházmegyéjéhez csatolták a szomszédos leighlini püspökséget is. A bővítésnek siralmasan prózai anyagi indokai voltak: a kildare-i megye éves jövedelme nem érte el a 15 font sterlinget, ami a napi megélhetéshez is kevés volt, nemhogy a más körülményekhez szokott Forstallt kielégíthette volna. További sorsáról szűkszavúan szólnak a források. Az angolok üldözése elől folyton rejtőznie kellett, félillegalitásban élt, titokban szentelt papokat; előfordult, hogy szabad ég alatt hált, erdőkben bujkált üldözői elől. 1681. február 25-én fogságba esett, és kétéves raboskodás után, ahonnan már magas állású pártfogói sem szabadíthatták ki, 1683. február 7-én halt meg Dublinban.

Írtaikat és könyveit unokaöccsére, Richard Butlerre hagyta, s ezekről a továbbiakban semmilyen híradás nem szól – pedig minden bizonnyal értékes anyagot őrzött magánál. Talán valamelyik ír levéltárból egy nap még előkerülhetnek Vitnyédy István, Zrínyi Miklós és Zrínyi Péter ma még ismeretlen autográf levelei. Addig azonban be kell érünk azzal, ami itt maradt – és ez sem kevés. A több száz lapnyi iratanyagot az összeesküvés bukása után elkobozták és Bécsbe szállították; ami a Haus-, Hof- und Staatsarchivban együtt maradt belőle, nyilván érdektelen volt a periratok összeállítása szempontjából. A Bécsben *Zrinyische Familienakten* címen, „fasc. Hung. 280–281” jelzet alatt őrzött dokumentumokat mindazonáltal még a korban hozzáértő levéltáros rendezte konvolukrumokba, rövid, német nyelvű tartalomismertető indexszel látva el mindegyiket. Az első világháború utáni iratmegosztás következtében 1928-ban Budapestre, a Magyar Országos Levéltárba kerültek az akták, majd a háborús jóvátételi megállapodás értelmében 1958-ban Jugoszláviába; ma a zágrábi Horvát Állami Levéltár (Državni arhiv Hrvatske) őrzi őket, *Akta Zrinski-Frankopani* címen, az eredeti fasciculus- és konvolukrumbeosztásban.

Mit tartalmaz a Forstall-anyag? Az első nyolcvan lapon megtalálhatók a velencei patríciátus igazolásának okmányai, egy rövid jelentés, amely tanúsítja, hogy a család megbízottjaként Forstall járt el a Signoriánál, valamint az igazoláshoz szükséges dokumentumok. Köztük a Brebiri Pál bán részére 1314-ben Giovanni Soranzo dózse által

kiállított oklevél a patriciátusról; Ferdinánd király 1554-i adománylevele, amellyel megerősíti Zrínyi Miklóst Csáktornya birtokában, és némileg megváltoztatja-kiegészíti az ősi címet; megtalálható Lajos király 1347-i, Zrin várát adományozó oklevele vagy a Zrínyi Péter nevezetes, 1663. október 16-i török elleni csatájáról szóló följegyzés, ezúttal horvát nyelven (eddig egy Velencében kiadott, ezzel nem egészen megegyező olasz röplap nyomán ismertük).²²

A második rész értékes történeti forrásanyag: Forstall levelezése a kor neves – és az ő témájával is foglalkozó – történészeivel. Sajnos csak a válaszlevelek maradtak fenn, ezek azonban kivétel nélkül autográf írások. Itt találjuk Joannes Lucius Forstallhoz írt tizenkét levelét a Zrínyi-genealógia ügyében, 1666-tól 1668-ig; továbbá Lucius levelét Zrínyi Péterhez, amelyből kiderül, hogy a bán többeket is megbízott az előkelő horvát családok fényes történetének kidolgozásával, Forstall munkája – pontosabban annak folytatása a hatvanas évek közepén – tehát csak egy része volt az akkori horvát bán nemzeti irányú családtörténet-projektjének.²³ Itt van Rátkay György említett két levele Forstallhoz, itt vannak Gualdo Priorato levelei szintén Forstallhoz és Zrínyi Péterhez (utóbbiak 1668-i keltezéssel). S hogy most már csak a jelentősebbeket emeljük ki: itt olvasható a *Stemmatographia* 1667-i kivonata (ezt mutatta be Forstall Velencében); a legrégebb időkről szóló rész, Zrínyi Péter stílusának és szájízének megfelelően, nem holmi gótokig, hanem a Subics–Subicius–Sulpitius etimológiának megfelelően Sulpicius Galba császárig, s rajta keresztül Juppiterig és Minos feleségéig, Pasiphaeig viszi fel az eredetet.²⁴ Itt van a Zrínyi-genealógiának egy, az elkészült *Stemmatographiára* utaló vázlat, s itt vannak az *arborok*, a családfa-vázlatok, amelyeken Zrínyi Miklós és Péter leányágon rokonságba kerül a görög császároktól Szkander bégén és Kasztrióta Jánoson keresztül a bizánci császárokig és az éppen uralkodó török szultánig mindenkivel, aki tekintélyt biztosíthat vagy számít az európai politikában.²⁵ Itt láthatók majd kétszáz lapon Forstallnak a csáktornyai levéltárban készített kivonatai és teljes oklevélmásolatai – rendkívül fontos források, hiszen segítségükkel rekonstruálható az elveszett vagy azóta is lappangó Zrínyi-levéltár anyagának nagyobb része.²⁶ S itt van végül maga a *Stemmatographia*, a jegye-

²² A felsorolt iratok: AH, fasc. 280, conv. A 3–75, passim; a Zrínyi Péterrel szóló tudósítás: uo., 12–15, vö. az olasz változattal: PETÁK Eleonóra, *Illusztrált velencei röplap Zrínyi Péter 1663. október 16-i csatájáról*, *Hadtörténelmi Közlemények*, 1985, 682–689.

²³ A levél eredetije: AH, fasc. 280, conv. B 38–39 (Roma, 1666. szept. 4.); közölte: MIROSLAV KURELAC, *Ivana Luciusa-Lučića povijesti roda Zrinskih i njegove veze s banom Petrom Zrinskim*, *Zbornik Historijskog zavoda Jugoslavenske akademije*, 8 (1977), 129–130. A tanulmány (101–132) alapos elemzést ad a Forstall-Lucius kapcsolatáról, mélyen elítélve a Forstall-féle udvari történetírást és a hamisítások gyakorlatát. Hasonlóképpen UŐ., *Ivan Lučić povjesničar: Život i djelo* = IVAN LUČIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, uredili JAKOV STIPIČIĆ, MIROSLAV KURELAC, Split, 1979, 34–35.

²⁴ Fontos a befejezés is; a *Stemmatographia* végén, 1665-ben még azt írta Forstall Zrínyi Miklós haláláról: „ab apro, certe in aprorum venatione” (vadkan által, de legalábbis vaddisznó-vadászaton) következett be; a színopszis végén viszont: „in aprorum venatione, incertum an apro” (vaddisznó-vadászaton, de kétséges, hogy vajon vadkan által) történt – érdekes szövegváltozat... (Az utóbbi: AH, fasc. 280, conv. B 78.)

²⁵ A felsorolt iratok passim: AH, fasc. 280, conv. B 1–130.

²⁶ AH, fasc. 281, conv. A 1–192. A levéltár rekonstrukciójához maga Forstall ad segítséget, amikor tudósít róla, hogy az ő idejében létezett egy iratkatalógus (*registrum literarum*), amely 62 fasciculus iratról tud,

tektől, az anyaggyűjtéstől kezdve az első fogalmazványon át a teljes kidolgozásig, egy szépen olvasható tiszttázatig.²⁷

Ezt a gazdag anyagot a maga teljességében Széchy Károly tekintette át utoljára a század elején Bécsben. Jelentős részét le is másolta, illetve másoltatta feleségével, s amit tudott, azt beépítette nagyszabású, ötkötetes Zrínyi Miklós-életrajzába. De mind rá, mind a többi kutatóra, akinek megfordult a kezén a Zrínyi-genealógia, jellemző volt, hogy annak főként csak egy része (a *Stemmatographia*) érdekelte, s abból is csak a történeti forrásértékre koncentráltak. Ebben legalább egybehangzóak a vélemények: mivel Forstall az utolsó volt, aki a maga integer mivoltában használhatta tudományos kutatás céljaira a csáktornyai Zrínyi-archívumot, genealógiájának 1347 (azaz Zrin várának adományozása) utáni része teljes hitelt érdemel. Ugyanakkor azonban nem tette fel senki a kérdést: milyen célt szolgált 1663–64-ben a Zrínyiek családtörténetének megírása, azaz mit akart Zrínyi Miklós, illetve vele ebben együttműködő fivére, Péter elérni a *Stemmatographiára* adott megbízással? Másrészt senki sem vizsgálta Forstall művét a műfaji tradíció irodalomtörténeti összefüggéseiben. Széchy Károly volt talán az egyetlen, aki kiemelte Zrínyi Miklós irányító-sugalmazó szerepét (például „józanító befolyását” abban, hogy Forstall nem tudta minden hagymázás elképzelését beépíteni a végső kidolgozásba), valamint a családi szájhagyomány és az identitástudat jelentőségét (véleménye szerint az egész mű nem más, mint a Zrínyiek családi hagyományainak színező feldolgozása).²⁸ Noha konkrétan az utóbbi észrevétel nem állja meg a helyét (a *Stemmatographia* éppen hogy szemben áll a Subics-eredetet valló családi hagyománnyal), mégis érdemes lesz ezen a nyomon tovább haladni. A történeti és irodalomtörténeti kontextus felvázolása nélkül ugyanis nem érthetjük meg a mű aránytalanságait (mert ilyenek is vannak bőven, elég például arra gondolni, hogy Zrínyi Miklós és Péter bemutatása nem kap megfelelő terjedelmet a genealógia végén – a *Stemmatographia* befejezése igen sietősen összecsapottnak látszik). A továbbiakban kizárólag az 1665-ben befejezett latin nyelvű *Stemmatographiára* koncentrálnak (a későbbi, 1666–68-as, részben olasz nyelvű változatok létrejöttének körülményeiről korábbi tanulmányban szóltunk).²⁹

Az első kérdéskör (miért készült a *Stemmatographia*?) tekintetében célszerű lesz abból a fejezettervből kiindulni, amelyet Forstall feltehetőleg még az első szövegezés előtt, Zrínyi Miklós életében, 1663-ban vetett papírra.³⁰ Elképzelése szerint a családtörténetnek négy fejezetből kellett volna állnia, a következő címekkel:

birtokok szerint elrendezve, de ebből az anyagból ekkor már hiányzott 10 fasciculus, vö. AH, fasc. 280, conv. D 59. Forstall regesztái és másolatai alapján összesen 682 darab oklevél azonosítható, *numerus currens* számozással jelölt mindegyik. A levéltár használatát Zrínyi Miklós részletesen szabályozta 1662-i végrendeletében (az oklevelek „a legnagyobb kincsek”; a levéltár csak a leendő özvegy, Löbl Mária Zsófia és Zrínyi Péter együttes jelenlétében nyitható ki stb.): ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, II, *Levelek*, s. a. r. CSAPODI Csaba, Bp., 1958, 389.

²⁷ Marcus FORSTALL, *Stemmatographia Mavortiae Familiae comitum de Zrin*, ms., 1665; AH, fasc. 280, conv. E 1–152. (Külön összefűzött tiszttázat, a többi irattól elválasztva.)

²⁸ Vö. SZÉCHY Károly, *Gróf Zrínyi Miklós*, I, Bp., 1896, 5–31, ahol részletesen ismerteti a Forstall-anyagot.

²⁹ *Politika és genealógia: A Zrínyiek eredetéről*, Café Babel, 1996, I, 27–38.

³⁰ AH, fasc. 280, conv. B 123.

1. *A Zrínyiek jelenlegi helyzete* (Status Zriniorum modernus);
2. *A Zrínyiek nemes leszármazása a női ágon* (Nobilitas Zriniana a foemina sexu);
3. *A nemzetség ősatya Ostrovius, ő szerzett neki nevet és székhelyet* (Ostrovius Tofilae frater familiae Zrinianae genearcha, ei nomen tribuit et sedem);
4. *A történet [folytatása] Pál ostrovicai gróftól* (Historia a Paulo comite de Ostrovicza).

Ezeket a szokásos kellékek foglalták volna keretbe: ajánlólevél, címerrajz, üdvözlő vers(ek) a szerzőhöz és a Zrínyiekhez, valamint a családfák (a Zrínyiek és oldalági rokonságaik leszármazásának grafikus ábrázolásai).

A tulajdonképpeni családtörténet tehát két nagyobb egységre, a kora középkori és az újabb kori részre oszlott (3. és 4. fejezet), míg az első kettő inkább a dinasztikus reprezentáció és a politikai propaganda céljait szolgálta volna. A Forstall-iratok egy utalásából sejthető, hogy felvetődött a *Stemmatographia* velencei publikálása,³¹ ami természetes lépés lett volna, hiszen a Zrínyiek itt rendelkeztek a legbiztosabb háttérrel, távol a bécsi hatóságok esetleges kellemetlenkedésétől. A terv, mint tudjuk, nem valósult meg, s ennek több oka is volt. Mindenképpen számolni kell persze a frissen megjelent Lucius-féle Dalmácia-történet hatásával,³² felmerül azonban a kompozíció retorikai szempontja, valamint a műfaj kérdése is. A kettős indíttatás, az aktuálpolitikai-publicisztikus és az átfogóbb reprezentációs, az adott, igen gyorsan változó politikai helyzetben (a török háború kitörése, a visszavonulás és a vereségek, Kanizsa sikertelen ostroma, majd Zrínyi Miklós váratlan halála) igen nehezen volt egyeztethető. Ebből adódik a végül elkészült mű legfőbb szerkezeti problémája: a szerző az 1663–64-es eseményekkel együtt haladva újra és újra reagál a változó körülményekre, rohan az események után s kényszerűségből folyton polémiaiba bonyolódik. Montecuccoli tábornok és a bécsi katonai és politikai vezetés defenzív magatartását bírálja a török elleni háborúban, Új-Zrínyivár felépítését határozottan a védelmébe veszi (holott a kortársak szerint az volt a háborút végül kirobbantó provokatív gesztus), a Zrínyi Miklóshoz szóló levelekkel (a pápától, a spanyol királytól stb.), a belőlük vett idézetekkel igyekezik igazolni hőse rátermettségét a keresztény seregek fővezéri címére, amelyet az végül nem kapott meg, tehát védekező alapállásból támad, holott az apológia műfaja nemhogy a genealógiának, hanem az egy személyre koncentráló laudációnak sem szerencsés kiindulópontja.³³ A fejezet szerencsésebb – és bővebb – kidolgozása egy marseille-i kiadványban napvilágot is látott, 1665 elején: a Johann H. Andtler neve alatt megjelent röpirat szorososan követi a *Stemmatographia* szövegét – könnyen lehet, hogy a szerző maga Forstall volt.³⁴ Korábbi tanulmányunkban érintettük a *Stemmatographia* propagandisztikus összefüggéseit,³⁵ így itt csak

³¹ AH, fasc. 280, conv. A 18.

³² Lásd erről a 29. j.-ben i. m.

³³ Erről a retorikai hibáról lásd KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., 1998, 181.

³⁴ BENE Sándor, „Jöttem, látam s elmenekültem”: *Johann Heinrich Andtler gúnyirata Montecuccoliról*, *Irodalomismeret*, 4 (1993)/1–2, 36–39.

³⁵ BENE Sándor, *A Zrínyi testvérek az Ismeretlenek Akadémiáján (Velencei karnevál)*, ItK, 1993, 650–668.

arra hívjuk fel a figyelmet, hogy minden bizonnyal ez a rész volt az, amely Zrínyi Miklós legszorosabb felügyelete alatt készült, és hangulata sokat megőrzött a csáktornyai „asztali beszélgetések” légköréből, témáiból. A politikai célzások mellett az erre utaló legbiztosabb jel az állítólagos „népi hiedelem”, a gigászoktól való leszármazás emlegetése a fejezet első soraiban. Tipikusan Zrínyi-gondolat, korábban szenvedélyes szerelmi költészetében használta fel a toposzt³⁶ (akárcsak az alvók ébresztésének, a pogány elleni harcra serkentésnek a motívuma, amely az *Áfiumból* köszön vissza).³⁷ A paradicsomi gazdagságú, termékeny Muraköz képe tudatosan vezetí be és ellenpontozza a török – és részben a császári csapatok – által végbevitt pusztítás bemutatását.

A végleges kidolgozás második egysége természetesen nem szerepelhetett az eredeti fejezettervben: Zrínyi Miklós halálának és siratásának leírása irodalmi szempontból kitűnően sikerült novella, az előjelek és a klasszikus reminiscenciák (Vergilius parafrázált sorai) megadják a vadászbaletnek a környezet és a kortársak által elvárt méltóságot, ugyanakkor meglebbentik a merénylet gyanúját is.³⁸

A vázlat második pontja, a Zrínyiek leányági rokonai kapcsolatainak összegzése elmarad, pontosabban beépül az egyenes ági genealógia részletezésébe. Ha összevetjük Forstall munkáját a magyar genealógiai irodalom egyik típuspéldájával, az Esterházy család 1700-ban kiadott *Trophaeum*ával, akkor látható, hogy az ilyen típusú rokonkapcsolat, az ún. *affinitas* ott sem kerül külön fejezetbe, de sokkal nagyobb hangsúlyt kap, mint a Zrínyiek családtörténetében. Hogy csak néhány példát említsünk: a 13. századi Esterházy Péter felesége a Merovingoktól (egyenesen Chlodvigtól) származó Gilet Magdolna; a 14. században élt II. Esterházy György hitvese, Wertham Margit, a Nagy Károlyhoz fűző *affinitást* biztosítja, Kantakuzenus János oláh vajda leánya, Ilona (a 13. században élt Esterházy Imre asszonya) révén Jusztinianossal és a bizánci császárokkal kerülnek rokonságba a dinasztia tagjai, hogy a római Aniciusoktól eredő Frangepán Borbáláról (a 12. századi Esterházy Lajos feleségéről) már ne is beszéljünk.³⁹ A jelenségnek nyilván az a magyarázata, hogy a Zrínyieknél sokkal alacsonyabb sorból fölvergődött, homályos múltú, szoknyapolitikájával meggazdagodott nemzetség jobban rászorult az előkelő sógorságokra, mint a középkorban is országgrésznyi területek fölött rendelkező Brebiriak leszármazottjai.⁴⁰ Forstall lényegében csak a Karlovics-rokonság kapcsán tesz egy elegáns kitérőt a római antikvitás irányába (hosszan idézi Livius históriájának a

³⁶ Vö. KOVÁCS Sándor Iván, *A lírikus Zrínyi*, Bp., 1985, 203.

³⁷ „De mi dolog ez, magyarok, hogy nem csak az órállótok jelenségét hallván, hanem magatok szemével a veszedelmet látjátok, s mégis fel nem serkentek mély álmotokból?” ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, I, id. kiad., 642.

³⁸ Az esetleges merényletről lásd BENE Sándor, *Bán a ravatolon, avagy: még egyszer Zrínyi Miklós haláláról*, Beszélő, 1997, 2, 100–114.

³⁹ *Trophaeum nobilissimae ac antiquissimae domus Estorastianae, in tres divisum partes*. Viennae, 1700, XLV. sz., LII. sz., XLII. sz., XXVIII. sz.

⁴⁰ A leányági rokonságok hangsúlyozására felhívta a figyelmet BUZÁSI Enikő. *Fikció és történetiség az Esterházy család ősgalériájában és a Trophaeum metszeteiben = Történelem – kép: Szemelvények múlt és művészet kapcsolatáról Magyarországon (Kiállítás a Magyar Nemzeti Galériában, 2000. március 17.–szepember 24.)*, szerk. MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin, Bp., 2000, 415–416.

Manliusokról szóló részeit, hiszen a 17. századi köztudat a Guzics–Karlovics családot a *Manlia gens*hez kötötte). A másik lehetőséget – a Frangepánok eredetlegendáját – nem használja ki, mindössze röviden utal rá. (Aminek nyilván megvan a maga oka – de haladjunk sorjában.)

A szorosabb értelemben vett családtörténet második részével, az I. Brebiri Pál bántól (megh. 1312) a szerző koráig haladó elbeszéléssel itt nem foglalkozunk részletesebben. Részben azért, mert a *Stemmatographia* majdani kritikai kiadásának a feladata lesz a Zrínyi-levéltár rekonstrukciója alapján visszaigazolni Forstall állításait, amelynek most nem vághatunk elébe. Részben pedig azért, mert bármilyen furcsán hangzik is ez egy nyomtatásban soha napvilágot nem látott műről, mégis elmondható, hogy a Zrínyi-genealógia eredményei nagyrészt bekerültek a köztudatba és a szakirodalomba. A zágrábi autográf *Stemmatographia*-példány mellett a kéziratról további másolatok találhatók Zágrábban, Budapesten és Bolognában (természetesen mindegyiknek megvan a maga saját története).⁴¹ Forstall személyesen is terjesztette ezzel kapcsolatos nézeteit (például Gualdo Prioratónak, Lipót császár udvari történetírójának vagy a nápolyi irodalmárnak, Lorenzo Crassónak, aki hadvezér-életrajzai közé szintén bevette Zrínyit és megemlékezett családjá történetéről, Joannes Luciusról már nem is beszélve).⁴² A későbbi korok tudósai pedig vagy hozzáfértek a *Stemmatographiához*, vagy nem, de Charles Du Fresne, Karl Wagner, Katona István, Lehotzky András, Nagy Iván, s főként az első Zrínyiekről monográfiát közlő Salamon Ferenc,⁴³ valamint a horvát tudósok, Ivan Kukuljević-Sakcinski, Vjekoslav Klaić, Ferdo Šišić és a többiek⁴⁴ olyan anyagot halmoztak fel, amelynek alapján Forstall művét messze meghaladó eredményeket értek el a nemzetség történetének kutatásában. A *Stemmatographia* így ma már sokkal inkább művelődéstörténeti,

⁴¹ Az autográf példány jelzetét lásd a 27. j.-ben. A további másolatok: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, Ruk. 3031 (Pavao Ritter Vitezović másolata); Biblioteca Universitaria di Bologna, Fondo Marsili, vol. 103, 277–321 (Pavao Ritter Vitezović másolata); Budapesti Egyetemi Könyvtár, Collectio Hevenesiana, Tomus XXVIII, n. 3–6; Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, Toldy Ferenc jegyzetei és gyűjtése, Tört. 2^{ed}, 154.

⁴² Lásd BENE SÁNDOR, *Zrínyi és Priorato – elogium és eposz*, Somogy, 1991, 48–53; Lorenzo CRASSO, *Elogii di capitani illustri*, Venetia, 1668. A Zrínyi-genealógia itáliai ismertségéről fontos adatokat közöl KOVÁCS SÁNDOR IVÁN, *Zrínyi-dokumentumok egy római villában = Uő., A „Syrena” és a szobor*, Pécs, 1993, 153–156.

⁴³ Charles DU FRESNE, *Illyricum vetus et novum sive historia regnorum Dalmatiae, Croatiae, Slavoniae, Bosniae, Serviae atque Bulgariae*, Posonii, 1746, 237; Carolus WAGNER, *Collectanea genealogico-historica illustrium Hungariae familiarum, quae iam intercederunt*, Decas I. Posonii–Pestini–Lipsiae, 1802, 146–164; Stephanus KATONA, *Historia critica regum Hungariae stirpis Arpadianae*, V, Budae, 418–423; Andreas LEHOTZKY, *Stemmatographia nobilium familiarum regni Hungariae*, II, Posonii, 1798, 452–457; NAGY IVÁN, *Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal*, XII, Pest, 1865, 43–439; SALAMON FERENC, *Az első Zrínyiek*, Pest, 1865; Florio BANFI, *L'origine della famiglia Zrinyi*, Archivio storico per la Dalmazia, XVII (1934), 607–620, XVIII (1935), 128–140.

⁴⁴ Ivan KUKULJEVIĆ-SAKCINSKI, *Zrin grad i njegov gospodari*, Zagreb, 1883; Vjekoslav KLAJČ, *Bribirski knezovi od plemena Šubić do god. 1347*, Zagreb, 1897; Ferdo ŠIŠIĆ, *Pad Mladena Šubića, bana hrvatskoga i bosanskoga: Istorička studija*, Glasnik Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine, 14 (1902), 335–366; *Posljednji Zrinski a Frankopani*, Zagreb, 1908, 307–322, a régi szakirodalom kivételesen bő és alapos bibliográfiájával Velimir DEŽELIĆ összeállításában; az újabb irodalomról lásd Nataša ŠTEFANEČ, *Heretik Njegova Veličanstva: Povijest o Jurju IV. Zrinskom i njegovu rodu*, Zagreb, 2001, 241–256.

mentalitástörténeti és irodalomtörténeti szempontból fontos, mint történeti forrásértéke okán. Nézzük a legegyszerűbb példát. A család kora újkori történetének különlegessége, hogy a középkori ragyogás és hatalom szinte teljes elvesztése után, főként a szigetvári Zrínyi Miklós házasságpolitikája révén, képes volt még egyszer kiemelkedni a jelentéktelenségből, és az országos, sőt, a 17. századi Zrínyiekkel a nemzetközi politika színpadán is jelentős szerepet játszani. Ezt a folyamatot a *Stemmatographia* inkább elfedni igyekszik, mint érzékeltetni, hiszen a célja éppen az, hogy a család töretlen kiválóságát igazolja a közvélemény előtt. Forstall a legnagyobb energiát abba fekteti, hogy Mladen bánt tisztázza a zsarnoki természete miatt reá hullott vádak alól – ezért vitatkozik szinte minden forrásával, Marnavics Tomkó Jánossal, Ráttkay Györggyel és Mauro Orbinnel,⁴⁵ felhozva bizonyítékkul hőse mellett a pápa, XXII. János levelét (1319), amelyben a paterén (bogumil) eretnekek elleni harcra buzdítja. A történetírókkal szemben általában kritikusán jár el. Bonfinit, Istvánffy, Pethő Gergelyt,⁴⁶ tehát a kor alapvető krónikáit és törtériáit használta fel forrásként az oklevelek mellett; a dalmát és a velencei vonatkozású eseményekre Sansovinót és egy ma már kevésbé ismert, de a korban népszerűnek számító író, Giambattista Verót.⁴⁷ Azokkal, akik a családot vagy annak valamely tagját bíráltni merészelték, élesen polemizál: Paolo Giovio (Jovius)⁴⁸ mellett olykor Mauro Orbini is megkapja a magáét, a legkegyetlenebbül pedig szegény Ráttkay Györggyről szedi le a keresztvizet Forstall. Annak ellenére, hogy az segítőkészségéről biztosította leveleiben, kíméletlenül kipécézi szakmai hibáit, mechanikus forráskövetését, kronológiai tévedéseit – s közben persze két kézzel merít belőle, hiszen honnan is meríthetne máshonnan: erről a korszakról horvát szempontból Ráttkay előtt alig írt valaki.

A történetírók használatára a családtörténet első, korai szakaszánál (az eredeti fejezetterv harmadik tétele) egyenesen rászorult a szerző. Hiszen „biztosnak” csupán annyit tekinthetett, amennyit a csáktornyai „képtár” (*pinacotheca*) egyik nehezen kibetűzhető felirata adott hírrül: a sokat emlegetett Brebiri Pál bán apja Rolko (vagy Ratko), nagyapja Mladen, dédapja Kulen, ükapja Borics, szépapja Tvrtko – s az ő ősei mind bosnyák bánok és „illír királyok” voltak. Elkelt tehát a segítség, a családfa hiányzó ízeit a törtériák-ból lehetett és kellett kipótolni. Erre buzdította Forstallt Vitnyédy István, Zrínyi Miklós „főember-szolgája”, a csáktornyai propaganda szervezésében kulcsszerepet játszó soproni ügyvéd is 1664 tavaszán: „...a mű igen alapos és méltó eme dicső famíliához, egyedül a nemzedékrendek folyamatosságának hiányát róhatom fel neki, amelyre nem látok más orvosságot, mint hogy a történetírók műveiből pótolja tisztelendőség; a család előkelő

⁴⁵ Joannes TOMCUS [Ivan MRNAVIĆ TOMKO], *Vita beati Augustini = Sigismundus FERRARIUS. De rebus Ungaricae provinciae sac. ordinis praedicatorum*, Viennae, 1637, Appendix; RATTKAY, *i. m.*; Mauro ORBINI, *Il Regno de gli Slavi, hoggi corrottamente detti Schiavoni*, Pesaro, 1601.

⁴⁶ Antonius BONFINIUS, *Rerum Ungaricarum decades quatuor cum dimidia*, Hanoviae, 1605–1606; Nicolai ISTHVANFI *Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV*, Coloniae Agrippinae, 1622; PETTHŐ Gergely, *Rövid magyar kronika*, Bécs, 1660.

⁴⁷ Francesco SANSOVINO, *Venetia, città nobilissima et singolare, descritta in XIII libri*, Venetia, 1581; Joannes Baptista VERUS, *Rerum Venetarum libri quatuor*, Amsterodami, 1644.

⁴⁸ Paulus JOVIUS, *Historiarum sui temporis libri XLV = Jovii Novocomensis Opera quae extant omnia*, Basileae, 1578.

tagjainak iratai ugyanis – amennyire én ismerem őket – nem segítenek az ily régi leszámazási kapcsolatok felderítésében. Nem kételkedem, tisztelendőséged minden igyekezzel azon lesz, hogy munkáját a nagyon várt befejezésig vigye.”⁴⁹

Mindazonáltal nagyot tévednénk, ha a fantáziadús középkori részt pusztán a lutherbergi hordó borok gőzében fogant képzelgésnek, esetleg tudatos hamisításnak tartanánk, vagy a kompilátor tájékozatlanságának tudnánk be tévedéseit és túlzásait. A balkáni területek kora középkori történetének leghitelesebb forrása, Bíborbanszületett Konstantin bizánci császár munkája a birodalom kormányzásáról (*De administrando imperio*) ekkor még jószerevével ismeretlen volt,⁵⁰ a modern forráskritikai és diplomatikai eljárásokat pedig a boldandisták előtt európai szinten is a sokat emlegetett Joannes Lucius kezdi majd meghonosítani⁵¹ – igazán nem vehetjük az ágostonos szerzetes szemére, hogy még nem alkalmazta őket (egyébként meglehetősen gyorsasággal reagál majd Lucius könyvének megjelenésére). De maguk a műfaji konvenciók is szinte kizárták, hogy a mai értelemben „hiteles” középkortörténet bontakozzék ki egy reprezentatív célokat szolgáló családtörténetből.

3. A műfaj – költészet és történetírás határán

A genealógia műfaja a 16. század folyamán jelentős változáson ment át; ekkor jöttek létre a középkori naiv krónikás megközelítésen és hagiografikus stilon túllepő új kritériumai.⁵² A korai és a 15. századi humanizmus idején az ősök felsorolása a kiemelkedő személyiségek (*virii illustres*) laudációjának formális, de akár el is hagyható kelléke volt: sokkal fontosabb volt az egyén teljesítménye, *virtúja* és *fortunája*, hatalma, politikai vagy művészi tehetsége, mintsem az ősök tekintélyt biztosító névsora. Mindössze két olyan

⁴⁹ VITNYÉDY István *Levelei*, kiad. FABÓ András, Történelmi Tár, XV (1871), 205.

⁵⁰ A bizánci császár és író (905–959) művének modern kiadása: Constantine PORPHYROGENITUS, *De administrando imperio* = *Corpus fontium historiae Byzantinae*, ed. Gyula MORAVCSIK, R. J. H. JENKINS, Dumbarton Oaks, 1967; a horvát szempontból fontos fejezetek elemzése: Nada KLAJČ, *Najnoviji radovi o 29., 30. i 31. poglavlju u djelu De administrando imperio cara Konstantina Porfirogeneta*, Starohrvatska prosvjeta, III/15 (1985), 31–60; Uő., *Povijest Hrvata u srednjem vijeku*, Zagreb, 1990, 18–27.

⁵¹ Lásd a monografikus feldolgozást: Miroslav KURELAC, *Ivan Lučić Lucius otac hrvatske historiografije*, Zagreb, 1994, különösen az összegző fejezetet: *Mjesto i značenje Ivana Lučića Luciusa u hrvatskoj i europskoj historiografiji*, i. m., 138–146.

⁵² Mint arra Fueter klasszikus áttekintése is utal, a középkori genealógiák túlzásai és esetleges hamisításai mindig konkrétan eléréndő, praktikus célt szolgáltak, távol állt tőlük a humanista hírnévpépítés, a reprezentáció általános ambíciója. Vö. Eduard FUETER, *Geschichte der neueren Historiographie*, Berlin–München, 1911, 135–136 (a *Die humanistischen Fälschungen* című fejezet). Ha valami a középkorban ennek a törekvésnek akár csak tipologikusan is megfeleltethető, az a bibliai utalásrendszer és a hagiografikus stílus. A művészettörténeti kutatások mutatták ki, hogy a 15. században Európa-szerte felbukkanó uralkodói családfák ikonográfiai mintája a középkori tradícióban a 12. század óta „Jessze fajaként” ismert Jézus-családfá volt, amelyen „az alvó Jesszének, Dávid király apjának ágyékából Krisztus családfája nő ki, s ágai közt féllalokban Salamon nemzetségének zsidó királyai s néha próféták tűnnek fel, hogy azután a családfá tetejét Krisztus alakja koronázza”. GALAVICS Géza, *Barokk családfák és genealógiák = Főúri ősgalériák, családi arcképek a Magyar Történelmi Képcsarnokból: A Magyar Nemzeti Múzeum, az Iparművészeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Galéria kiállítása*, szerk. BUZÁSI Enikő, Bp., 1988, 23.

műfaj volt, amelyben kötelezően fel kellett sorolni (és hosszan méltatni illett) őket: a halotti prédikáció, illetve a világiak által mondott sírbeszéd (*oratio funebris*).⁵³ A helyzet a századfordulón változott, pontosabban ekkor érlelődtek meg a genealógia mint önálló műfaj megerősödésének feltételei, Annio da Viterbo (Giovanni Nanni) munkásságával. Annio 1498-ban publikált monumentális műve, a *Régiségek (Antiquitates)*⁵⁴ a törtémiat leszármazások sorozatának elképzelő ősi, kvázi-mitologikus látásmód terméke (gondoljunk az ószövetségi könyvek genealógiai tábláira): a népek születése és elszaporodása, az országok benépesülése, a városok és az államok alapítása mind-mind genealogikus keretbe illeszkedik, mert „a történelem kezdetét sehogyan sem ragadhatjuk meg, hacsak nem a leszármazások révén”. A genealógia mint gondolkodásforma korábban is erősen jelen volt az európai hagyományban.⁵⁵ Mégis van Annio művében valami nyugtalanítóan újszerű: az alakíthatóság gondolata, a leszármazások applikációja a helyzethez, adott esetben konkrét érdekekhez is. Elég, ha a szerző szűkebb pátriájának, Viterbónak a kiemelésére gondolunk: Annio szerint az emberi történelmet csak a vízözön utáni időszakról lehet és érdemes írni, Noé leszármazottainak legősibb ágát pedig az etruszok képviselik, akiknek nyelve régebbi a zsidókénál, s akiknél a *diluvium* után először jött létre (pontosabban átmertődött) a monoteista kultuszforma – így tehát az emberi civilizáció bölcsője etruszk földön, Viterbo környékén ringott, innen indult ki a világ második benépesülése. Az *Antiquitates* rejtélyes, többnyire sosem létezett krónikások (Meneton, Megaszthenész) szövegeit kommentálja; legfőbb forrása egy valós szerzőnek (az i. e. 290 körül élt káldeus Berosusnak) tulajdonított fiktív mű, a *Defloratio*, amelynek tanúsága szerint az Itáliában Ianusnak hívott Noé utódai rajzottak szét szerte Európában. Leszármazottai közül Tuyscus kapta a Tanaistól a Rajnáig terjedő terület fölötti uralmat (ebből jött létre Germánia), Samotes vette birtokba a kelta földet (Franciaország), s Iubalnak

⁵³ A halotti beszédeknek a genealógia a későbbiekben is elmaradhatatlan része; tanulságosak a Kecskeméti Gábor által összegyűjtött 18. század eleji példák, amelyek arra utalnak, hogy a megelőző korszak folyamán is végig komoly közönségigény mutatkozott a leszármazások bemutatására. Hermányi Dienes József szerint a prédikátort befolyásolni igyekvő rokonok nemcsak a temetési beszéd bibliai textusát rendelték meg, hanem „confundálák az infinita Genealogiával” is (idézi KECSKEMÉTI, *i. m.*, 170). Általános európai jelenségként utal a szokásra Baranyi Pál jezsuita: „Tudgyuk [...] hogy más Országokban, sok bölcs és nevezetes Prédikátorok mind az Atya, 's-mind az Anyai ágról (kit mi nem kárhoztatunk, kiváltképpen az Országoknak bé vett szokását követvén) száz esztendőktől fogva elé hozzák a' Halottaknál való Prédikációkban, a halottaknak mind két ágon levő Elejüket.” (*Uo.*, 178.) A prédikátor szerint ez a latin oráció és nem a prédikáció feladata – ám annyi hasonló tiltakozás ismeretes a korból, hogy joggal feltételezhetjük: a gyakorlat mégiscsak az elődök sorának végtelen ismertetése volt. Lásd még KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁKY Hajnalka. *Bevezetés = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., 1988, 21–22.

⁵⁴ Ioannes Annius VITERBENSIS, *Commentaria super opera diversorum auctorum de antiquitatibus loquentium confecta*, Roma, 1498.

⁵⁵ Lásd Klaus SCHREINER, *Religiöse, historische und rechtliche Legitimation spätmittelalterlicher Adels-herrschaft = Nobilitas: Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa*, Hrsg. Otto Gerhard OEXLE, Werner PARAVICINI, Göttingen, 1997, 376–430 (különösen a *Historische Legitimationsformen: fiktive Genealogien und Geschichten* című fejezet, 408–418); valamint a kérdésről tartott 1995-i hamburgi konferencia előadásait: *Genealogie als Denkform in Mittelalter und Früher Neuzeit*, Hrsg. Kilian HECK, Bernhard JAHN, Tübingen, 2000.

jutott Ibéria (ahol megalapította Spanyolországot a vízözön utáni 143. évben, Trója el-
este előtt 637, Krisztus születését megelőzően pedig 2174 esztendővel).⁵⁶

Nem tartozik szorosan vett témánkhoz, de mindenképpen meg kell említeni, hogy
Annio fantasztikus genealógia-kombinációi csak eszközül szolgáltak egy nagy ívű filozó-
fiai és teológiai koncepció történeti megalapozásához. A viterbói teológus radikális anti-
hellén álláspontot képviselt, amennyiben a teljes görög bölceletet a racionalizmus tév-
útjának tartotta, s úgy vélte, hogy az isteni kinyilatkoztatásokban foglaltatott ősi tudás
egyedüli hiteles közvetítője kizárólag Noé és a vízözön után elsőként megjelenő itálikus
nép, az etruszk lehetett. Az egyiptomiak csak a Saturnusszal, Silvanusszal és Pánnal
azonosított Noé-fíú Khám révén jutottak az isteni bölcsesség birtokába, a tőlük tanuló
Muszaiosz és Orpheusz pedig már csak a töredékek rosszul értett töredékeit adták tovább
a hellén világ számára. A görög filozófiában Annio csupán újdonsághajhászt és felüle-
tes racionalizmust látott, és sokkal mélyebbnek érezte a Cato töredékeiből kihámozható
bölcsességet. Ez a szélsőséges antihellén és antihumanista álláspont persze nem volt
előzmény nélküli: az ún. ősi teológia (*prisca theologia*) hagyományába illeszkedett, Noé
alakjának középpontba állításával pedig a középkori egyház egyik alapdokumentumára,
az egyház oszthatatlanságát és teokratikus törekvéseit hirdető VIII. Bonifác-féle *Unam
sanctam* bullára utalt. Azt sem mondhatjuk, hogy visszhangtalan maradt volna, hiszen
VI. Sándor pápa 1499-ben, azaz egy évvel az *Antiquitates* megjelenése után a kúria hi-
vatalos teológusává (*magister Sacri Palatii*) nevezte ki a viterbói domonkost. Az isteni
reveláció érintetlen magját szinkretikus módszerrel feltárni igyekvő irányzat a 17. száza-
di enciklopédistában, Athanasius Kircherben találja majd meg az Annio utáni nagy szin-
tézisteremtőt.⁵⁷ Az viszont, hogy az eredetileg egy teológiai alapozású vízió hitcesítésé-
re, a hagyomány fehér feltjainak kitöltésére létrehozott (filológiai értelemben *coniectura*
útján kikövetkeztetett) áltörténeti szövegek és kommentárjaik önálló historiográfiai re-
cepiciót indítottak el, akár a sors tréfája is lehetne, ha nem volna számtalan egyéb forrás-
ból is dokumentálható az a politikai és társadalmi igény, amely életre hívta.

Annio maga viszonylag ritkán aknáztta ki kompilációjának aktuális vonatkozásait, de
elég volt a lehetőséget és a hivatkozási alapot megteremteni: a 16. század folyamán sorra
születtek a Berossus-szövegekre és Annio kommentárjaira építő családtörténetek Itáliában
és szerte Európában. Szerzőik között voltak kalandor-hamisítók, mint az olasz iroda-
lomtörténet-írás klasszikusa, Tiraboschi által „a világ egyik legravaszabb és legvakme-
rőbb csalójának” nevezett Alfonso Ceccarelli,⁵⁸ voltak a költői képzeletüket a régmúltban
szabadjára eresztő udvaronc-költők, mint a ferrarai Esték történetének megalkotója,

⁵⁶ Vö. az eddigiekről: BIZZOCCHI, *i. m.*, 26–29.

⁵⁷ Annióról: Cesare VASOLI, *Profezia e astrologia in uno scritto di Annio da Viterbo* = C. V., *I miti e gli
astri*, Napoli, 1977, 17 skk.; valamint az *Annio di Viterbo: Documenti e ricerche*, Roma, 1981. kötet tanul-
mányait; összefoglalóan: Vincenzo DE CAPRIO, *Le Antiquitates di Annio di Viterbo = Letteratura italiana:
Storia e geografia*, dir. Alberto ASOR ROSA, II, *L'età moderna*, 1, Torino, 1988, 406–410.

⁵⁸ Girolamo TIRABOSCHI, *Riflessioni su gli scrittori genealogici*, Padova, 1779, 7; idézi BIZZOCCHI, *i. m.*, 9.

Giovanni Battista Pigna,⁵⁹ de akadtak komoly, nagy tekintélynek örvendő tudósok is, mint a veronai származású ágostonrendi szerzetes, Onofrio Panvinio, akit csak korai halála akadályozott meg abban, hogy ne ő legyen a római egyház hivatalos történetének megalkotója (a munkát végül *Annales ecclesiastici* címmel Onofrio fiatalabb rendtársa, Cesare Baronio bocsátotta közre, válaszként a *Magdeburgi centuriák* címen ismert református hagiográfiára).⁶⁰ Panvinio már 1556-ban elkészítette a kortárs római Frangepánokról frott genealógiáját (*De gente Fregepania*),⁶¹ akiket a címertan és az onomasztika módszereit találékonyan alkalmazva a római *gens Aniciá*val kötött össze, és figyelmesen követte családfájuk messze indázó hajtásait egészen Dalmáciáig és a Magyar Királyságig. Az *Antiquitate*t a tekintélyes történetíró, Francesco Sansovino fordította olaszra 1583-ban,⁶² s ezzel párhuzamosan, adataiból bőven merítve, megírta *Itália jeles családjainak* leszármazását,⁶³ amellyel iskolát teremtett nemcsak Itáliában, hanem szerte Európában is: az uralkodóházak, illetve az egyes főrangú dinasztiák genealógiái mellé ekkor csatlakozott az adott állam vagy kisebb földrajzi-kulturális egység nemesi családjainak kollektív története, amely kiválóan alkalmas volt például a központi hatalomtól független (esetleg azzal akár szemben is álló) rendi reprezentáció megvalósítására. A genealógia ilyen módon a nemzeti függetlenséget hangsúlyozó propaganda eszközzé is válhat: elég, ha arra gondolunk, hogy az idegen (Medici) hatalommal szembeszálló francia „juristák”, főként François Hotman és részben Jean Bodin államjogi érvelésében mekkora szerepet kapott a függetlenségi hagyományt megalapozó „franko-gall” származás, a kelták rómaiakkal szembeni elsőbbségének tétele!⁶⁴ Fontos hangsúlyozni ezt az összefüggést, a nép/nemzet-eredeztetések és a legendásító családi/nemzeti genealógiák szoros összetartozását, mert a jelenség Európa más részein, így a közép-európai régióban is megismétlődik majd a következő század során.⁶⁵

A 16. századi Annio-követők névsora hosszan folytatható Itálián kívül is (sőt, ott igazán). Franciaországban a szolid tudós Jean Lemaire és a vizionárius Guillaume Postel egyaránt Noétól származtatták az egyetemes béke és harmónia helyreállítására hivatott

⁵⁹ Giovanni Battista PIGNA, *Historia de Principi di Este a Donno Alfonso secondo Duca di Ferrara*, Ferrara, 1570.

⁶⁰ Panvinióról: Sergio BERTELLI, *Ribelli, libertini e ortodossi nella storiografia barocca*, Firenze, 1973, 64–65; mint az új, professzionális tudóstípus megtestesítőjét méltatja Albano BIONDI, *Tempi e forme della storiografia = Letteratura italiana*, dir. Alberto ASOR ROSA, III, *Le forme del testo*, 2, *La prosa*, Torino, 1984, 1092–1094.

⁶¹ Onophrius PANVINIUS Veronensis, *De gente Fregepania libri quatuor*, Biblioteca Apostolica Vaticana, Barb. Lat. 2481. (A kézirat fotójának elkészítéséért Sárközy Pétert illeti köszönet.)

⁶² *Le antichità di Beroso Caldeo sacerdote, et d'altri scrittori, così hebrei, come greci, et latini. che trattano delle stesse materie, tradotte, dichiarate, et con diverse utili, et necessarie annotationi illustrate da M. Francesco SANSOVINO*, Vinegia, 1583.

⁶³ Francesco SANSOVINO, *Della origine et de' fatti delle famiglie illustri d'Italia*, Vinegia, 1582.

⁶⁴ BERTELLI, *i. m.*, 221–245.

⁶⁵ BENE, *Egy kanonok... i. m.*; a genealógiák és a nemzettudat összefüggéseiről: Walter STEPHENS, *Giants in Those Days: Folklore, Ancient History, and Nationalism*, London, 1989.

francia monarchákat,⁶⁶ de említhetnénk a spanyol Florián de Ocampót,⁶⁷ a német Albert Krantzot,⁶⁸ Johann Thurmayer⁶⁹ vagy a magyar fülnek ismerősebben csengő nevet, Wolfgang Laziusét, aki Bécsben, I. Ferdinánd udvari történetírójaként készített monumentális összegzést – természetesen a Habsburgokkal a középpontban – a népvándorlásokról.⁷⁰ Mindezek, valamint az itt nem is említhető kisebb szerzők lényegében „szétírták” az Annio művében adott nagy koncepciót, egy-egy terület, nép vagy dinasztia eredetét reprezentációs célokból a vízözönig visszavezetve.

A genealógia műfajának felvirágzása mögött, mint utaltunk rá, természetesen társadalmi mozgások munkálnak, a mobilitás megrekedése, a társadalmi struktúrák megmerevedése, a kiváltságok dokumentumokkal való körülbástyázásának igénye, a területi fennhatóságok változása – országonként változik a konkrétan azonosítható ok, de a század folyamán Európa-szerte megfigyelhető nemcsak a családtörténeti, hanem vele párhuzamosan a nemesség státusával, hivatásával, kritériumaival kapcsolatos elméleti viták napi-rendre kerülése: Erasmus, Castiglione, Patrizi, Tasso, Lipsius művei sokszor Arisztotelészig visszanyúlva próbálják értelmezni az ezzel kapcsolatos kategóriákat (mint a tisztesség, becület, ösiség, lelki nemesség stb.).⁷¹ Közben területenként és időben is változó súllyal, de a legendás származtatás irányában is változások mutatkoznak: a vízözön utáni időszakban némelyik család a római (trójai) eredetet, némelyik a népvándorlás kori, „barbár” (longobárd, gót, germán) leszármazást részesítette előnyben. Azonban ennek boncolgatásánál érdekesebb kérdés, hogyan hatott a műfaj alakulására a humanista filológia forráskritikai módszereinek fejlődése, a történelemtől való gondolkodás új formáinak megjelenése, a história irodalmi formájáról, műfaji hierarchiában betöltött helyéről, alfajainak funkciójáról folytatott diszkusszió (az ún. *ars historica-vita*), illetve a 16.

⁶⁶ Guillaume POSTEL, *De ce qui est premier pour reformer le monde*, idézi BIZZOCCHI, i. m., 32 (vö. Albano BIONDI, *Annio di Viterbo e un aspetto dell'orientalismo di Guillaume Postel*, *Bollettino della Società di Studi Valdesi*, 132 [1972], 49–67); Jean LEMAIRES, *Illustrations de Gaule et singularitéz de Troye*, Paris, 1511–1532 (vö. BIZZOCCHI, i. m., 33).

⁶⁷ Florián de OCAMPO, *Cinco libros primeros de la Crónica general de España*, Madrid, 1553.

⁶⁸ Albertus KRANTZIUS, *De Saxonicae gentis vetusta origine*, Coloniae, 1520; vö. BIZZOCCHI, i. m., 45.

⁶⁹ Ioannes AVENTINUS, *Annalium Boiorum, sive veteris Germaniae libri VII*, Francofurti, 1527; vö. BERTELLI, i. m.

⁷⁰ Wolfgangus LAZIUS, *De gentium aliquot migrationibus, sedibus fixis, reliquiis, linguarumque initis et immutationibus ac dialectis libri XII, in quibus praeter caeteros populos [...] primordia ac posteritas singularum quaeque ex his insigniores principum, comitumque, ac nobilitatis totius pene Germaniae, Latijque et Galliae stirpes [...] traduntur atque explicantur*, Basileae, 1557; vö. BIZZOCCHI, i. m., 47–48.

⁷¹ A változó okokról jó áttekintést adnak a *Nobilitas: Funktion und Repräsentation des Adels in Alteuropa* című idézett konferenciakötet tanulmányai és DONATI, i. m.; közép-európai párhuzamokról lásd a *Nobilities in Central and Eastern Europe: Kinship, Property and Privilege*, ed. János BAK, Bp., 1994. kötet írásait; magyar vonatkozásban a nemesség ideológiai „bezárkózásáról”: PÉTER Katalin, *Aranykor és ronlás a szellemi műveltség állapotában* = P. K., *Papok és nemesek: Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból*, Bp., 1995, 93–94. A nemességről szóló traktátusokról Tasso kapcsán: BENE, *Theatrum politicum*, i. m., 204–210.

század folyamán egyre erősödő ismeretelméleti szkepszis és vele a múlt megismerhetőségének kétségbe vonása?⁷²

Általánosító válasszal kísérletezni persze értelmetlen volna, két aspektusra azonban érdemes röviden kitérni. Egyrészt a dicső nemzeti és/vagy nemzeti ősökkel példát állító, imitációra sarkalló genealógia műfaja szerencsésen oldja fel az *ars historica*-vita legfőbb dilemmáját, a történetírás tanító és gyönyörködtető funkciójának, általánosabb értelemben pedig a história illetve a poézis elsőbbségének kérdését. A genealógia – éppúgy, mint a kiemelkedő személyiség életrajza, a plutarkhoszi mintát követő biográfia – megengedetten él a nagyítás, a hatáskeltő túlzás eszközeivel, egyszerre szórakoztat és nevel.⁷³ Másrészt viszont – éppen azért, mert a népek és az uralkodócsaládok leszármazását kifejtő genealógia az egyetemes történetírás, a *historia universalis* körébe is tartozott – a 16. század módszertani és elméleti vitáiban (főként a „modern”, tudományos álláspontot képviselő szerzők írásaiban) központi helyet foglalt el a legendásító eredetkeresés racionalista kritikája. Ez a vonulat szinte egyidős a genealogikus történetírás felvirágzásával, és bármely tetszetős is az a tézis, amely szerint az Annio-féle hamisítók műveit a felvilágosult olasz humanisták azonnal elutasították, míg a barbár észak frói kapva kaptak rajtuk, mert a római/trójai „antikvitásnál” is ősbibb eredeztetéseket tettek lehetővé,⁷⁴ vagy egyszerűen azért, mert kritikai érzékük elmaradott volt;⁷⁵ az újabb kutatás azt igazolja, hogy Anniónak – az itáliai recepció mellett – nemcsak legelkötelezettebb követői, hanem legádázabb bírálói is egyaránt a „hegyeken túli” humanisták közül kerültek ki. Beatus Rhenanus, Erasmus barátja, a *Rerum Germanicarum libri tres* (1531) szerzője német, a jogtudós François Baudouin (*De institutione historiae universae*, 1560) francia, a domonkos teológus Melchior Cano (*Loci theologici*, 1563) spanyol volt – mégis mindhárman elutasították Annio „meséit” és „hamisítványait”.⁷⁶ Idézzük most helyettük a frank/gall népszármazást oly nagy becsben tartó Bodint (egyúttal annak a kiinduló állításunknak alátámasztására is, hogy a legendagyártás és annak erkölcsi vagy racionális kritikája sokszor ugyanazon személyben egyesül). A *Methodus* (1566) szerzője szerint az antik Róma patrícius nemzetségei, a köztársaság korában oly nagy szerepet játszott Fabiusok, Manliusok, Aemiliusok, Curiatiusok száma az i. e. 1. századra „már alig érte el

⁷² Az *ars historica*-vitáról lásd KULCSÁR Péter, *Ars historica = Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József, Bp., 1994, 119–127; BENE Sándor, *A köpönyegforgatás dicsérete*, Budapesti Könyvszemle, 1994, 2, 140–149; Giuseppe COTRONEO, *I trattatisti dell'ars 'historica'*, Napoli, 1971; BERTELLI, *i. m.*, 3–36; Donald R. KELLEY, *Humanism and History = Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy*, III, *Humanism and the Disciplines*, ed. by Albert RABIL Jr., Philadelphia, 1988, 256–258; Eraldo BELLINI, *Agostino Mascardi, fra 'Ars poetica' e 'Ars historica'*, Studi secenteschi, XXXII (1991), 65–136; BENE, *Theatrum politicum*, *i. m.*, 294–308.

⁷³ A teoretikus kifejtés: Giovanni Antonio VIPERANO, *De scribendis virorum illustrium vitis sermo*, Perusiae, 1570; vö. BERTELLI, *i. m.*, 15.

⁷⁴ Julian H. FRANKLIN, *Jean Bodin and the Sixteenth-Century Revolution in the Methodology of Law and History*, New York–London, 1966, 123–124.

⁷⁵ FUETER, *i. m.*, 136.

⁷⁶ Rhenanusról: KELLEY, *i. m.*, 247; Baudouinról: FRANKLIN, *i. m.*, 121–136; Canórról: COTRONEO, *i. m.*, 269–301.

a nyolcvanot, úgyhogy Caesar kénytelen volt új nemesi családokat kooptálni a patríciusok sorába”.⁷⁷ Az újabb keletű példák sem különbek: „A spanyol uralkodók a maguk magas nemességét a gótoktól eredeztetik, akik pedig mindenki egyöntetű véleménye szerint a legbarbárabb népség voltak. Az itáliaiak, spanyolok és németek fölött uralkodó osztrák ház a Habsburg grófnak köszönheti fényét, és hogy Albert atyja Rudolf előtt, azaz háromszáz évvel ezelőtt miféle és milyen volt, arról semmit sem tudni.”⁷⁸

Az önmaguknak isteni eredetet tulajdonító fejedelmek és tudósok (Nagy Sándor, Julius Caesar, Arisztotelész) bírálata mellett gúnyosan jegyzi meg: „ámde a hatalmasok gögje a legalábbvalókra is kiáradt: akik, vagy mert saját eredetük kezdeteit nem tudták, vagy mert el akarták háritani a jöttmentség ódiúmát, magukat a szülőföldjük őslakosainak, azaz 'autokhton'-nak, 'gégeineis'-nek kezdték nevezni.”⁷⁹ A végkövetkeztetés: „Ezekből a példákából tehát kiderül, hogy minden nép úgy a vándorlások, mint benépesített területek nagysága és sűrűsége, illetve a háborúk és a hódítások miatt úgy összekeveredett, hogy származásának régi, sőt ősi voltával egyetlen nép sem tud dicsekedni a zsidón kívül. S úgy vélem, súlyos hibát vétének azok az uralkodók, akik saját nemességük ékét az emlékezet határán túl keresgélnek, vagy abban reménykednek, hogy örökké tart majd.”⁸⁰

Összefoglalva tehát azt mondhatjuk, hogy innen, a 16. századból kelteződik a család-történet műfajának kétarcúsága: a családtörténeti művek egyfelől őrzik az ősi genealogikus típusú történeti gondolkodás kereteit (*quia historia origo haberi non potest, nisi per genealogias*), másfelől – különösen az újabb, jobb forrásadottságú korok tekintetében – követik a forráskritikai módszerek fejlődését, állításaikat dokumentumok összehasonlító vizsgálatával igyekeznek igazolni. Jól példázza ezt a nemcsak az írás, hanem a befogadás szintjén is élő kettősséget a már említett Alfonso Ceccarelli szomorú sorsa: az invenciózus genealógiaszerzővel senkinek semmi baja sem volt addig, ameddig „Fanusius Campanusra” és egyéb, sosem létezett középkori szerzőkre hivatkozva görög és római eredetet költött a 16. századi római famíliáknak. (Ő is elismétli például a Frangepánok Anicius-leszármazását, sőt, még Nagy Szent Gergely pápát is besorolja a családba.) Ám amint egy örökösödési perben okleveleket próbált gyártani megbízóinak, rögtön lecsapott a kíméletlen igazságszolgáltatás: 1583. július 9-én nyilvánosan lefejezték a római Sant' Angelo hídj mellett.⁸¹

Az okleveles igazoló eljárások a birtokviták mellett a különleges testületekbe vagy lovagrendekbe való felvételnél voltak elengedhetetlenek: a nemességbizonyítás például a francia király 1667-i rendelete szerint 1560-ig visszamenőleg vált kötelezővé az udvarnál; a Máltai Lovagrend már a 17. század elején kötelezővé tette belépni szándékozó

⁷⁷ Joannes BODINUS, *Methodus ad facilem historiarum cognitionem* (1566); az általunk használt kiadás: *Artis historiae penus: Octodecim scriptorum tam veterum quam recentiorum monumentis et inter eos Io. praecipue BODINI libris Methodi historicae sex instructa*, Basileae, 1579; az idézet: 376.

⁷⁸ *I. m.*, 377.

⁷⁹ *I. m.*, 345.

⁸⁰ *I. m.*, 376.

⁸¹ BIZZOCCHI, *i. m.*, 13.

tagjelöltjeinek a nemesi származás két évszázadra visszamenő igazolását hitelt érdemlő és hitelesített dokumentumokkal;⁸² hasonló kötelemnek tettek eleget a Zrínyiek maguk is, amikor a velencei nemességet igényelték vissza, három évszázad távolából.⁸³

A 17. században tovább él a genealogikus história mint az egyetemes történelem modellje: elég felidézni Georg Horn híres világtörténelmi kompendiumát, amely már címével (*Noé bárkája*, 1666) is Annióra utal, és bizony nem szab szoros határt fantáziája szárnyalásának.⁸⁴ A szűkebb értelemben vett 17. századi genealógiák viszont, akár több család történetét, akár egyét tárgyalják, a kettős elvárásnak (reprezentáció és nemességbizonyítás) megfelelően rendszerint két részből állnak: az ősidőket felidéző mitologizáló, legendásító fejezetekből és a dokumentumokkal adathozható, forráskritikai módszerekkel élő egységekből. A század nagy genealógiáiról, Nikolaus Rittershausennél, Jacob Wilhelm Imhoffnál, Hieronymus Henningesnél,⁸⁵ kinél kisebb, kinél nagyobb mértékben, egyaránt megfigyelhető a legendagyártó elődök – Ceccarelli, Fanusio Campano, Berosus, Annio da Viterbo – téziseinek „beszivárgása”, a római vagy a trójai, a longobárd vagy a gót/germán ősök felbukkanása a legváratlanabb helyeken.⁸⁶ Nem véletlen, hogy Annióról és az általa kiadott szövegek hitelességéről még az 1670-es években is ádáz vita dúl a tudósok között,⁸⁷ és az általános vonatkozásokon túl a Bodin kapcsán említett rabló-pandúr játék („hamisítók” kontra „leleplező tudósok”) is tovább folytatódik. Igen jó példa erre éppen a Lucius és Forstall között zajló, említett levelezés az 1660-as években. Forstall több ízben megpróbált egyetértést kicsikarni a neves történészből, s különböző történetírókból és többnyire hamis oklevelekből származó idézeteket küldözgetett neki a Blagay–Ursini, Karlovics–Guzics–Manlius, Frangepán–Anicius és nem utolsósorban a Zrínyi–Subics–Sulpitius rokonításról. Lucius a hamisításokat rendre lefűlelte, az Istvánffy-idézetekre pedig először okleveleket citált s vigaszul ezt írta: „ne higgye tisztelendőséged, hogy mindezt azért írom, hogy ellentmondjak Önnek vagy bárki másnak, hanem csakis azért, hogy megoszsam Önnel a tiszta igazság ismeretét, amint azt az eredeti forrá-

⁸² DONATI, *i. m.*, 247–265.

⁸³ A velencei nemességről: BENE, *A Zrínyi testvérek...*, *i. m.*, 661–663.

⁸⁴ Georgius HORNIUS, *Arca Noae, sive historia imperiorum et regnorum a condito orbe ad nostra tempora*, Lugduni Batavorum–Roterodamii, 1666. A legendás délszláv történelem figurái is felvonulnak lapjain, „Ostrovius” királytól az északi szláv államokat megalapító horvát testvérekig (Cseh, Lch és Rusz), *i. m.*, 335–336.

⁸⁵ Nicolaus RITTERSHUSIUS, *Genealogiae imperatorum, regum, ducum, comitum, praecipuarumque aliorum procerum orbis Christiani*, Tubingae, 1664; Uő., *Brevis exegesis historica genealogiarum praecipuarum [...] antehac eodem auctore editarum*, Tubingae, 1674; Jacob Wilhelm IMHOFF, *Notitia S. Romani Imperii procerum tam ecclesiarum quam saecularium historico-heraldico-genealogica ad hodiernum Imperii statum accommodata*, Tubingae, 1687; Hieronymus HENNINGES, *Theatrum genealogicum ostentans omnes omnium aetatum familias*, Tubingae, 1698.

⁸⁶ Lásd BIZZOCCHI, *i. m.*, 49–70.

⁸⁷ Lásd Franciscus MACEDO, *Responsio ad notas nobilis critici anonymi in apologiam Thomae Mazzae pro Joanne Annio Viterbiensi*, Veronae, 1674; Franciscus SPARAVERIUS, *Castigationes ad apologiam Thomae Mazzae pro Joanne Annio Viterbiense, vindicatae et assertae etiam adversus responsiones ad eas Francisci a S. Augustio Macedi Lusitani*, h. n., 1676.

sokban találtam”.⁸⁸ Majd, amikor a barát nem kért a tiszta forrásból, következett a kemény dorgálás: „Mivel látom, hogy Tisztelendőséged továbbra is erősködik a Torquatus nemzetség ügyében, azt kell felelnem (bár nem szívesen teszem), hogy mivel – amint azt Önnek már megírtam és a bán úrnak is jeleztem – a régi írásokban azt találtam, hogy Krbava grófjai a Guzics családhoz tartoztak, s mivel ezeknek címerében lúd szerepel, amelyet, mint Tisztelendőséged tudja, horvátul *guskának* mondanak, továbbá mivel semmiféle olyan írást vagy szerzőt nem találtam, aki szerint ezek a Torquatusokhoz tartoztak volna, arra jutottam, hogy a következtetés, amelynek értelmében a Guzicsok azonosak volnának a római Manliusokkal, csak valamely okoskodó kitalációja lehet, úgy az 1500 körüli időkből, aki éppoly járatlan volt a történelemben, mint amennyire elszánt család a hamisításban; a római történelem ismerői azonban jól tudják, hogy a Manlius és a Torquatus család Krisztus urunk eljövetele előtt már kihalt. Így aztán Istvánffy nevetség tárgya lett a tanult emberek között a Torquatusokról szóló megjegyzése miatt, amint az Wolfgang Laziusszal is történt, aki néhány német eredetű familiának római leszármazást akart tulajdonítani; hasonlóképpen jár el sok más család is itt, Rómában és egész Itáliában. A nevek és a családnevek hasonlóságán túl semmilyen bizonyossággal sem rendelkeznek, mégis el akarják hitetni, hogy ősi római családoktól erednek [...] mindössze bizalmasan szerettem volna közölni tisztelendőségeddel a véleményemet, olyan világosan, amely arra az emberre jellemző, aki hivatásszerűen csak olyan dolgokat tár fel másoknak, amelyek kiállják a tiszta és világos igazság próbáját, s akitől távol áll minden elfogultság vagy hízelgés...”⁸⁹

A derék férfiú akár a sírkövére is vésethette volna, amit a 12 horvát honfoglaló törzs neveit firtató Forstall érdeklődésére válaszolt: „nem akarok feltevést feltevésrel toldva regényeket írni.”⁹⁰ Mindazonáltal a módszertani rigorozitás ne tévesszen meg: a Torquatus–Guzics eredeztetést mereven elutasító Lucius mégiscsak hitelt adott a Blagay család római Ursinus-eredetének (talán azért, mert az Orsinik mecénatúráját maga is élvezte Rómában),⁹¹ s mint látni fogjuk, a Frangepánok ősi származását sem tudta cáfolni, legföljebb kételyeit hangoztatta, azt sem túl nagy elszántsággal.

Lássunk most egy konkrét példát arra, hogy ez a kettősség, a legendásító és a tudományos kritériumoknak egyaránt megfelelni igyekvő genealógia kényszerű Janus-arcúsága a 17. század közepére a műfaj tudatosan vállalt szerkezeti sajátosságává szilárdult. Az ifjú

⁸⁸ Lucius Forstallnak, Róma, 1666. november 23.; AH, fasc. Hung. 280, conv. B 36.

⁸⁹ Lucius Forstallnak, Róma, 1667. június 25.; uo., conv. B 18–19. Vö. KURELAC, *Ivan Lučić Lucius, i. m.*, 40.

⁹⁰ Az egyszerűbb érthetőség kedvéért feltevésnek fordítottuk a konjektúrát (*coniectura*, az olaszban *congettura*), a romlott vagy hiányzó szövegrészeket feltevések alapján történő kikövetkeztetését jelentő filológiai terminust. Az idézet az eredetiben: „né voglio con congetture andar formando Romanzi”; Lucius Forstallnak, Róma, 1667. július 23.; uo., conv. B 31.

⁹¹ Azzal a megkötéssel, hogy a középkori római Orsinikre gondolt, akik antik eredetében már nem volt biztos; vö. Lucius Forstallnak, Róma, 1667. július 9.; uo., conv. B 22. A Blagay–Orsini rokonítás alapja egy mesterien hamisított oklevél volt, Pavao Škalić (1534–1574) tollából. Lásd THALLÓCZY Lajos előszavát, *Codex diplomaticus comitum de Blagay*, Bp., 1897, IX–XI. A Lucius és az Orsinik közötti kapcsolatról KURELAC, *Prilog...*, i. m., 118.

Ercole Visconti márki 1669-ben bebocsáttatást kívánt nyerni a Grófok, Lovagok és Bírák Milánói Kollégiumába. Ehhez száz esztendőre visszamenőleg kellett igazolnia nemességét és jelenlétét a városban, ami neki, a család 1200-as években élt Uberto nevű ősétől egyenes ágon eredő sarjnak, igazán gyerekjáték volt. A márki azonban nem elégedett meg ennyivel: 1669. február 25-én a milánói dómban nemességének általános igazolását is bemutatta, amely Uberton és a II. Konrád császár unokáját 1037-ben párbajban megölő Eripranduson keresztül a 27. fokon Ermenulf fiáig, Desiderius longobárd királyig vitte vissza a családfát. Hasonló igazolási eljárás keretében hasonlóan járt el korábban ugyanennek a családnak egy másik tagja, Giovanni Maria Visconti is.⁹² Claude-François Menestrier, a francia tudományos genealógia és diplomatika egyik alapító atyja, a következőképpen elemzi az eseteket: „Azoknak többsége, akik a milánói nemesek kollégiumában bemutatják igazolásaikat, miután átadták az iratokat és dokumentumokat, amelyek az általuk speciálisnak nevezett nemességüket igazolják, tehát amelyek szükségesek ahhoz, hogy befogadják őket, a sok évszázadra visszanyúló általános nemesség igazolására felhasználják a történetírás és a szájhagyomány minden tanúbizonyosságát is. [...] Az általános bizonyításba bevonható minden rendű-rangú bizonyíték, mert ezeket nem igyekeznek senki cáfolni, mint a speciálisakat: így aztán eljuthatunk egészen a konjektúrák és a regényes hagyományok alkalmazásáig.”⁹³

Lényegében tehát nem arról van szó, hogy a genealógia műfajának fejlődése során van egy átmeneti időszak, amikor a családi őstörténetet illetően még hamisítanak vagy naiv eredetmondákat ismételve, az újabb korokra meg már alkalmazzák az újabb tudományos eljárásokat, hanem arról, hogy a genealógiák két részét a 17. században két eltérő módon olvasták és értették. Így is akarták érteni és így is írták őket. Az irodalmi igazság alátámasztotta a tudományos igazságot – valahogy így fordíthatnánk mai köznapi nyelvre a két rész, az általános és a speciális viszonyát. Erre a tradícióra utaltak Vitnyédy István idézett sorai, amelyekben a „generális” rész kiegészítésére kérte Forstallt, a történetírókból és a családi szájhagyomány alapján. De a műfaji tudatosságot magánál Zrínyi Miklósnál magasabb fokon a korban talán senki nem mutatta fel.

4. Őskultusz és költői invenció – Zrínyi Miklós mint genealógus

A *Mátyás király életéről való elmélkedések* bevezető gondolatai a genealógiai irodalom közhelyeit eredeti szerkesztésben hozzák. „Az én pennám meg fog akadozni Mátyás király nemzetsége számlálásában: eleget versengettek már az historicusok abban. Bonfinius rómaiaktul s régi tündöklő Corvinusoktól hozza ki a genealógiát, el is hittem, hogy úgy vagy; a magyar írók pedig nem egyeznek vele ebben, hanem hogy Zsigmond királytul és egy bujér asszontól való volna, nem törvényes házasságbul, hanem szerelem

⁹² Az eseteket ismerteti BIZZOCCHI, i. m., 87–90.

⁹³ Claude-François MENESTRIER, *Les diverses especes de noblesse, et les manieres d'en dresser les preuves*, Paris, 1682, 158. (Idézi BIZZOCCHI, i. m., 87–88.)

gerjedéséből. Ha így volna is, nem volna mind ebben mit szégyenleni.”⁹⁴ A római eredet „elrhivése”, mint azt a finoman ironikus megközelítés (versengő történetírók) sejteni engedí, mindenképpen irodalmi elhíttetés eredménye, a meggyőző fikciót igazolja vissza. A következő érvelés a befogadásról az alkotás, a genealógiáírás technikai kérdéseire veti a hangsúlyt: Nagy Sándor a valódi származásánál „inkább akarta rendetlen lineán is Jupiter fiának mondattatni” magát; Héraklész genealógiájában szintén nem számít, hogy házasságon kívüli kapcsolatból született, ha egyszer isten (ugyancsak Jupiter) az apja; végül a legfontosabb megállapítás: „Sok száz másnak, vitéz nevű fő embereknek eredetét nem tudjuk, fabulákkal támogatván tudatlanságunkat.”⁹⁵ Amit tehát a nemzetközi genealógiai irodalom a korban az általános/speciális szembeállításal fejez ki, azt Zrínyi a magyar hagyományban adott fabula/história oppozícióval⁹⁶ fogalmazza meg – előrevetve természetesen, hogy ő „elhitte” a Mátyásról szóló fabulát. Hunyadi János azonban szerinte elég apának és helyettesíti az összes ősoket: „Mutasson ilyen apát s ilyen fiat nekem egy historicus, aki ezer esztendőre fonja is némely királynak genealógiáját!”⁹⁷

A kijelentés arról tanúskodik, hogy Zrínyi számára sem volt ismeretlen a műfaj felvirágzása, s bár megmaradt könyvtárának „história” szakjából hiányoznak a legfontosabb családtörténeti gyűjtemények (Elias Reusner genealógiai gyűjteménye kivételével),⁹⁸ írásaiból kiindulva mégis szinte biztosra vehetjük, hogy ismerte Sansovino és a többiek egyébként közkézen forgó munkáit is. Az eredeti bevezetés után az írásunk elején idézett Dante-gondolatnak talán legszebb magyar parafrázisát olvashatjuk: „...nem másra használ eleink tündöklősege nekünk, hanem hogy égő szövétneknél, fényes fáklánál futjunk a mi életünk pályáját, nem lehetünk setétben, sem mi, sem az mi cselekedetink. Ha jól viseljük magunkat, azoknak fényességénél minden ember meglát: ha rosszul, úgy sem kerülhetjük el ujjal való ránk mutatást. Az ki azért rossz és henylő, s elfajzott régi jó eleitől, jobb volna neki, nem volna nevezetes az ő eleinek neve, mert annak világossága miatt el nem bujhatik úgy, mint ha csak közrendű ember volna.”⁹⁹

Persze vehette Zrínyi az ötletet akár honnan, Castiglione *Udvari emberéből* például, hiszen valóban közhelyről volt szó.¹⁰⁰ De az eredeti alkalmazás a műfaj iránti elmélyült

⁹⁴ *Mátyás király életéről való elmékedések* = ZRÍNYI Miklós *Összes művei*, I, id. kiad., 592.

⁹⁵ *Uo.*, 593.

⁹⁶ PIRNÁT Antal, *Fabula és história*, ItK, 1984, 137–149.

⁹⁷ ZRÍNYI Miklós, *Mátyás király...*, id. kiad., 593.

⁹⁸ Elias REUSNER, *Genealogia imperatorum, regum, principum, comitum, baronum et dynastarum Germanorum totius orbis Christiani*, Francofurti, 1612; lásd *A Bibliotheca Zriniana története és állománya: History and Stock of the Bibliotheca Zriniana*, írta, összeáll. HAUSNER Gábor, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS Sándor Iván, MONOK István, ORLOVSZKY Géza, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., 1991 (Zrínyi-Könyvtár, 4), 147–148.

⁹⁹ ZRÍNYI Miklós, *Mátyás király...*, id. kiad., 593.

¹⁰⁰ „Mert a nemesség olyan, mint a tisztán égő lámpa, mely megvilágítja és láthatóvá teszi a jó és a rossz cselekedeteket egyaránt, és erényre buzdít mind a szegénytől való félelem, mind a dicséret reménye által: ha pedig a nem nemes ember cselekedetei nélkülözik ezt a világitást és fényt, egyúttal nélkülözik azt a buzdítást, melyet a szégyenérzés ad, és nem érzik magukat kötelezve, hogy őseik hős cselekedeteit a sajátjaikkal túlszárnyalják, viszont a nemesnél már az is szégyenszámba megy, ha cselekedeteivel nem éri el a tökéletességnek legalábbis azt a fokát, melynek példáját elődei adták.” Baldassare CASTIGLIONE, *Il libro del Cortegiano*, I, 14; Baldassare CASTIGLIONI (!), *Az udvari ember*, ford. gróf ZICHY Rafeálné, Bp., é. n., 43.

érdeklődésre és hozzáértésre utal. Ha jól meggondoljuk, maga a *Szigeti veszedelem* is „genealogikus eposz”, akár kimutatott panegyricus-mintáját (Alessandro Cortesi Mátyás-panegyricusát),¹⁰¹ akár az erősen genealogikus jellegű horvát orális hősköltészet valószínűsíthető hatását vesszük figyelembe.¹⁰² Ám az egyéni érdeklődésen túl számolni érdemes azzal is, hogy az egész Zrínyi család is komoly hagyományokkal rendelkezett az őskultusz területén. A család tagjainak pompás temetkezőhelyük volt a várukhoz közeli Szent Ilona pálos kolostorban; az elhunyt Zrínyiek emlékéét pedig festmények örökítették meg a várban. A Forstall által emlegetett csáktornyai „pinacotheca” szinte bizonyosan az ősök egész alakos képmásait őrző ősgaléria volt, amelyet feltehetően Zrínyi Miklós nagyapja, IV. Zrínyi György alakított ki, a költő unoka idejében pedig már pompás, a kor képzőművészetének első vonalába tartozó festmények gazdagították.¹⁰³ A képek többsége elveszett, a sírból megsemmisült, de maga a szigetvári hős halálát megőrkítő eposz, annak horvát fordítása és a két kiadást kísérő metszetek is az őskultusz kivételes mélységéről és tudatosságáról tanuskodtak a familiában.¹⁰⁴ A Zrínyieknek ebben kezükre játszott a dédapát és hősiés kirohanását övező nyugat-európai kultusz, másrészt azonban az Adria-part és Itália közelsége, a velencei kulturális érintkezések s a könyvpiacon látott művek is ösztönözhatték őket a családtörténet méltó formába öntésére. A horvát családok kollektív genealógiájára – amelyet Zrínyi Péter szorgalmazott – talán Francesco Sansovino régebbi gyűjteménye, talán Giovanni Pietro Crescenzi újabb vállalkozása (*Corona della nobiltà d'Italia*, 1639) kínálta a példát.¹⁰⁵

Magyar hagyományok nemigen jöhettek szóba ösztönző erőként. Érdekes és elgondolkodtató megfigyelés Fügedi Eriké, aki a középkori nemzetségek emlékörzése kapcsán írja: „A magyar nemesi klán leszármazását és történetét egy klán gyermekei a szájhagyomány révén ismerik meg és nem iratokból. (...) A XV. század végéről fennmaradt genealógiai tábláink kivétel nélkül a birtokjog biztosítását célzó, utólagosan készült összeállítások, amelyek mellőzik azoknak a felemlítését, akik az átörökítés folyamatában nem vettek részt, bármekkora szerepet játszottak egyébként. A szó nyugat-európai értelmében vett genealógiai irodalom nálunk nem alakul ki akkor sem, amikor Mátyás király

¹⁰¹ SZÖRÉNYI László, *Panegyricus és eposz (Zrínyi és Cortesius)* = SZ. L., i. m., 25–33.

¹⁰² „Miért állítom azt, hogy a köztudatban személytelen tendenciájú orális költészet fokozott szubjektivitáshoz segítette Zrinyit? Azért, mert a naivabbra színezett főhős, a szigeti kapitány és közte, dédunokája között létesített, a kiválasztottságot és a jövő-irányultságot líraian saját személyében összpontosító tendenciát a naiv epika genealógiai beállítottsága megerősíthette.” SZÖRÉNYI László, *A Szigeti veszedelem és az európai epikus hagyomány* = SZ. L., i. m., 23.

¹⁰³ CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A Zrínyi család ikonográfiai hírneve = A Zrínyi család ikonográfiája*, szerk. CENNERNÉ WILHELMB Gizella, Bp., 1997, 16; BUZÁSI Enikő, *Zrínyi és a későreneszánsz vitézi allegória = Collectanea Tiburtiana: Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére*, szerk. GALAVICS Géza, HERNER János, KESERŰ Bálint, Szeged, 1990, 431–442.

¹⁰⁴ A család őskultuszáról: GALAVICS Géza, „Kössünk kardot az pogány ellen”: *Török háborúk és képzőművészet*, Bp., 1986, 77–80.

¹⁰⁵ SANSOVINO, *Della origine...*, id. kiad.; Giovanni Pietro CRESCENZI, *Corona della nobiltà d'Italia ovvero compendio dell'istorie delle famiglie illustri*, Bologna, 1639.

külföldiekkel fratja meg a klasszikus római *gensig* visszanyúló fiktív genealógiáját.¹⁰⁶ Bonfini, Ransano, Cortesi és a többi humanista erőfeszítését a Hunyadiak római Corvinus-eredetének igazolására¹⁰⁷ a magyar recepció hosszú ideig elutasította; elég, ha Heltai Gáspár Bonfini-átiratára gondolunk, ahol a szerző a tudós eredeztetéssel szemben előnyben részesíti a szájhagyományban megőrződött címermagyarázó eredetmondát, Zsigmond király és a román Morzsinai nemzetségből való bojárlány szerelméről.¹⁰⁸ A kiváló genealógia-kutató Komáromy András még a 17–18. századra nézve is általános érvénynyel jegyzi meg: „Minden tudományszaknak és irodalmi ágának akadt művelője hazánkban s a löcsei kalendarium mellett még a Csízió is nagy népszerűségnek örvendett, de olyan ember, aki egy már kipusztult vagy még virágzó híres nemzetségről könyvet írjon, széles Magyarországon nem találkozott. Ugyan kinek is jutott volna eszébe ilyesmi, mikor minden ember könyv nélkül tudta a maga genealógiáját és elszámolta az őseit, ha kellett, akár hetedízsiglen?”¹⁰⁹

Forstallnak és megbízójának (megbízóinak) tehát a hagyomány szinte teljes hiányával kellett számolniuk, amikor irodalmi genealógia összeállítására adták a fejüket. A *Stemmatographia* maga, azaz a családi hagyományokból kiinduló Zrínyi-öskultusz beilleszkedett ugyan a Magyar Királyság egyéb főrangú familiáinak mozgalomszerű reprezentációs törekvéseibe, amelyek eredményeképpen Nádasdy Ferenc anyagi támogatásával megjelenhetett Nürnbergben a magyar vezérek és királyok nagyszabású albuma, az ún. *Mausoleum* (1664), de attól el is választotta éppen ennek a mozgalomnak hangsúlyozottan magyar jellege. Zrínyi ugyan, mint magyar nemes, öntudatosan hivatkozhatott Attilára, és ajánlgathatta a kivándorlást osztályos társainak adott esetben Brazíliába is, ha azt a szégyent kellett elkerülni, hogy tehetetlenségünk és egymást-marásunk miatt kinevesse- nek bennünket más európai népek¹¹⁰ – ám saját sorsát *genealogikusan* mégsem fonhatta

¹⁰⁶ FÜGEDI Erik, „Verba volant...” *Középkori nemességünk szóbelisége és az írás = Mályusz Elemér emlékkönyv*, szerk. H. BALÁZS Éva, FÜGEDI Erik, MAKSAY Ferenc, Bp., 1984, 107–130.

¹⁰⁷ Az elmélet szülőatyja, úgy tűnik, Pietro Ransano volt az 1450-es években; az eredetileg a humanista etimologizálás technikájával alátámasztott ötletet azután Antonio Bonfini fejlesztette tovább régészeti „leletek” alapján. Alapos, minden részletre kiterjedő elemzés: KULCSÁR Péter, *A Corvinus-legenda = Mátyás király*, szerk. BARTA Gábor, Bp., 1990, 17–40; lásd még RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes, „*Nympha super ripam Danubii*”: *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés köréből*, Bp., 2002, 103–108 (Humanizmus és Reformáció, 28).

¹⁰⁸ „Itt e helyen szóllanom kell az Hunyadi Jánosnak eredetiről és nemzetségéről. Nem az Bonfinius mes- ternek írása szerint, hanem az *igaz história* szerint, mellyet *hallottunk* azzoktól, kiknek atyok szolgálta régen az Hunyadi Jánost, és sok ütközetekben forgattanak véle. Mert az olasz Bonfinius kedvesködni akarván Mátyás királynak, a rómaiaktól hozza alá az ő eredetit, és olaszt csinál belőle. De a dolog nem úgy vagon, hanem mint ebben az írásban megtalálod írván, így higgyed az históriát igaznak lőnni.” HELTAI Gáspár, *Krónika az magyaroknak dolgairól*, s. a. r. KULCSÁR Margit, bev. KULCSÁR Péter, Bp., 1981, 197–198. (Kiemelés: B. S.)

¹⁰⁹ KOMÁROMY András, *Nádasdy Ferenc országbíró mint genealógus*, Turul, 1896, 40.

¹¹⁰ „Boldog Isten, hiszem nagy vilítas ez! s mi vagyunk a magyarok? mi magyarok? De bár azoknak ne mondjuk magunkat (...) Fussunk ki az országból, ha etzet resteljük. Ugy hallom Brasiliában elég pusztá ország vagon; kérjünk spanyol királytul egy tartományt, csináljunk egy coloniát, legyünk polgárrá.” *Az török áfium ellen való orvosság = ZRÍNYI Miklós Összes művei*, I, id. kiad., 676. Lásd erről BENE Sándor, „Hóhérok

egybe a magyarsággal, mint mondjuk tette azt például Kölcsey¹¹¹ két évszázaddal később. Másrészt a *Mausoleum* uralkodóábrázolásai és az azokat kísérő, verssorokba tördelt dicsőítő prózai szövegek (elogiumok) nem a *Stemmatographia* által képviselt, irodalom és történetírás határvidékén elhelyezkedő genealógia-műfajba tartoznak, hanem a Marcus Terentius Varro (azóta elveszett) *Imagines*-ét mintául választó „jeles férfiak” galériáinak műfaji hagyományába, amely Paolo Giovio híres comói múzeumában érte el legtökéletesebb formáját, és a 17. században német és németalföldi területen¹¹² popularizálódott a könyv alakban megjelenő uralkodói arcképsorozatokkal.¹¹³ A *Mausoleum* tehát, még ha szerkezete és képanyaga be is épült a magyarországi családi genealógiákba és ősgalériákba, s előképként szolgált azok számára,¹¹⁴ nem tekinthetjük a magyarországi genealógiai irodalom részének. Tudjuk azt is, hogy Magyarországon hamar feltűnt a német mintájú „nemzetségekönyv” műfaja is, első példája a Nürnbergből a 16. század elején Kassára, majd Erdélybe áttelepült Haller családhoz fűződik. Ez lényegében egy folyamatosan bővülő, a családtagok által nemzedékről nemzedékre vezetett kéziratos, a szerző-szereplőket sokszor illusztrációval is megjelenítő könyv, második részében az évtizedek és -századok alatt szintén bővülő dokumentumgyűjteménnyel (adomány- és kiváltságlevelek, végrendeletek, házassági szerződések stb.).¹¹⁵ Ez a szövegtípus azonban, jóllehet a genealógia forrása lehet (szerencsés esetben az is), mégsem tekinthető azonosnak vele¹¹⁶ – s mint Fügedi megfigyelése is tanúsítja, magyar közegben nem is volt szokásos a vezetése, háttérbe szorult az orális emlékezés mögött.

A művészettörténeti kutatásnak az a megfigyelése tehát, mely szerint a 17. század első harmadában a főúri ősgalériák összeállításával megjelenő és a század közepén az igénye-

teátruma”: A Wesselényi-mozgalom perei és a hazai recepció kezdetei = *Siralmas jait érdemlő játék*, s. a. r. BAJÁKI Rita, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, 1997, 69–70.

¹¹¹ „Büszke Magyar vagyok én; keleten nőtt törzsöke fának; / Nyúgoti ég forró kebelem nem tette hideg-
gét; / [...] Kölcsei nemzetség, Ete hű maradéka, kit egykor / Don hullámi körül, a Hétmagyar egyyike, hős
Ond, / Lángölelés zálogja gyanánt neje karjairól vón.” KÖLCSEY Ferenc, *Kölcsey* (töredék) = KÖLCSEY Ferenc,
Versek és versfordítások, s. a. r. SZABÓ G. Zoltán, Bp., 2001, 159 (lásd még a sajtó alá rendező jegyzeteit, *uo.*,
951–955).

¹¹² A német mintát a *Mausoleum* latin elogiumainak szerzője, Nikolaus AVANCINI maga adta ki Bécsben (*Imperium Romano-Germanicum*, Viennae, 1658), a németalföldit az újabb kutatás azonosította a középkori burgund és lotharingiai uralkodókat megőrkítő kiadványban: Hadrianus BARLANDIUS, *Ducum Brabantiae chronica (...)* iconibus illustrata, Antverpiae, 1600. Vö. BUZÁSI, *i. m.*, 417, 424.

¹¹³ RÓZSA György, *A Nádasdy Mausoleum = Mausoleum potentissimorum ac gloriosissimorum regni apostolici regum et primorum militantis Ungariae ducum*, Norimbergae, 1664; a hasonmás kiadás (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 24, Bp., 1991) kísérőtanulmánya, 9–10; a *Mausoleum*-ról részletesen Uő., *Magyar történetábrázolás a 17. században*, Bp., 1973, 1–80; a kötet keletkezésének körülményeiről újabban G. ETÉNYI Nóra, *A nürnbergi nyilvánosság és a Nádasdy Mausoleum = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére*, szerk. FODOR Pál, PÁLFFY Géza, TÓTH István György, Bp., 2002, 121–137. Giovióról és múzeumáról a humanista hírnévépítés rendszerében: BENE, *Theatrum politicum*, *i. m.*, 62–64.

¹¹⁴ Pl. az Esterházy-Trophaeum is felhasználja, lásd BUZÁSI, *i. m.*, 414–415.

¹¹⁵ Vö. CENNERNÉ WILHELMB Gizella, *A Haller-nemzetségekönyv = Főúri ősgalériák...*, *i. m.*, 78.

¹¹⁶ A család-könyv vagy nemzetségekönyv lényegében nem-nyilvános dokumentum; alapjául szolgál az élet-rajznak és a dicsőítő genealógiának, amely már széles körű terjesztésre készül, vö. Angelo CICCHETTI, Raul MORDENTI, *I libri di famiglia in Italia*, I, *Filologia e storiografia letteraria*, Roma, 1985, 98–100, 107–115.

sebb grafikus családfa-ábrázolásokkal megerősödő magyarországi öskultusz a hasonló európai jelenségekkel párhuzamos, de autonóm utat járt be,¹¹⁷ mindenképpen kiegészítendő azzal a megállapítással, hogy a genealógia irodalmi műfaja úgy tűnik, horvát közvetítéssel érkezett Magyarországra a 17. század közepe táján. Egyik úttörője a Forstall által is sokat hivatkozott – és a magyar szakirodalom által méltatlanul sokat szidalmazott, „világbolondító” hamisítónak kikiáltott – Marnavics Tomkó János, Bosznia püspöke, Pázmány Péter közeli munkatársa volt,¹¹⁸ de maga a *Zrínyi-stemmatographia* is az első kísérletek közé tartozik. Figyelemre méltó, hogy a *Mausoleum* kiadásának finanszírozója, Nádasdy Ferenc Zrínyivel szinte egy időben kezd a maga – Báthoryakkal egybekapcsolt – genealógiájának elkészíttetésébe, az 1660-as évek elejét tehát határpontnak tekinthetjük a műfaj magyarországi története szempontjából.¹¹⁹ A század második felében Ladányi Ferenc ír komoly (a középkorral indító és a genealogikus eredetmondákat mellőző) történeti munkát a Draskovics család történetéről,¹²⁰ majd a senji aransarkantyús lovag, Pavao Vitezović Ritter folytatja a legendásító hagyományt a Guzicsok krónikájának elkészítésével, akiknek családfáját a római Manliusokig vezet vissza.¹²¹ A horvát polihistor lesz azután az, aki Esterházy Pál nádor felügyelete alatt megírja az első repre-

¹¹⁷ Összefoglalóan: GALAVICS Géza, *Barokk családfák és genealógiák = Főúri ősgalériák...*, i. m., 22–25; az ősgalériák közvetítette értékekről és ideológiáról: ÁRON PETNEKI, *Identificatio, exemplum, stimulus: Mode und Rolle der Ahnengalerie in Ostmitteleuropa = Geschichtsbewusstsein und Geschichtsschreibung in der Renaissance*, Hrsg. August BUCK, Tibor KLANICZAY, S. Katalin NÉMETH, Leiden–New York–Köln, 1989, 47–56.

¹¹⁸ A legérdekesebb a saját családjáról készített genealógiája: JOANNES TOMCUS MARNAVITIUS, *Indicia vetustatis et nobilitatis familiae Marciae vulgo Marnavitiarum*, Romae, 1632. Tomkóról lásd KARÁCSONYI János, *Szent István király oklevelei és a Szilveszter-bulla: Diplomatai tanulmány*, Bp., 1891, 178–216; UŐ., *Ki koholta a Sylvester-bullát?*, Századok, 1909, 361–376; UŐ., *Világbolondító Tomkó János*, uo., 1913, 1–11; Tomkó genealógiai munkáiról részletes tartalmi ismertetést ad GALLA Ferenc, *Marnavics Tomkó János boszniai püspök magyar vonatkozásai*, Bp., 1940; együttműködéséről Pázmánnyal: BENE Sándor, *A Szilveszter-bulla nyomában (Pázmány Péter és a Szent István-hagyomány 17. századi fordulópontja) = Szent István és az államalapítás*, szerk. VESZPRÉMY László, Bp., 2002, 143–162.

¹¹⁹ Az országbíró füzéri tisztartójával, Bálintffy Jánossal gyűjteni az adatokat 1663-tól; KOMÁROMY, i. m., 39–41. A tanulmány szerzője ugyancsak kiemeli a szájhagyomány szerepét az írott genealógiák hiányát magyarázva, a családtörténetek forrásainak kutatóit az oklevelek mellett a halotti beszédekhez és a hatalmas peranyagokhoz utasítja, és az irodalmi genealógia kezdetét Magyarországon éppen Nádasdynak ehhez a kísérletéhez köti. Megjegyzendő, hogy Nádasdy genealógia-összeállítási törekvéseinek egy eddig kevésbé méltott nyoma is maradt: a kor egyik legnagyobb tudósa, Athanasius Kircher neki ajánlotta fontos aritmetikai munkáját (személyes ismeretség alapján, hiszen 1665-ben Nádasdy éppen Rómában tárgyalt), s a hosszú dedicatóban ő is előadja a Nádasdy–Báthory-rokonság tézisét: ATHANASIVS KIRCHER, *Arithmologia sive de abditis numerorum mysterijs qua origo, antiquitas et fabrica numerorum exponitur, abditae eorumdem proprietates demonstrantur, fontes superstitionum in aemulorum fabrica aperiuntur, denique post cabalisticorum, Arabum, gnosticorum aliorumque magicas impietates detectas, vera et licita numerorum mystica significatio ostenditur*, Romae, 1665.

¹²⁰ FRANCISCUS LADANYI, *Fructus honoris in arbore Illyrico–Hungarica domus Draskovithianae per quatuor saecula et ultra prognati, nun et tenebris antiquitatis eruti ac iconibus illustrati* (ms., 1675; Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb, R 3572).

¹²¹ PAULUS RITTER, *Apographum de comitibus Corbaviae, qui fuerunt de genere Gussich*, Labaci, 1681.

zentatív magyar genealógia, a *Trophaeum domus Estorasiánae* (1700) elogiumait¹²² és feltehetőleg kommentárjait. A *Trophaeum* már mindenképpen az irodalmi genealógiák családjába tartozik (egyes szerkezeti egységein belül ugyanúgy, mint elméleti igényű keretszövegeiben tisztán mutatkozik a fentebb taglalt kétosztatóság, fikciós és tudományos meggyőzőési módszerek váltott alkalmazása),¹²³ de ugyanakkor szét is feszíti annak kereteit. Szerkezetiileg világosan elhatárolt három tartalmi egységében egyesíti a nemzetiségkönyvek műfaji hagyományát (dokumentumgyűjtemény a végén) a német/németalföldi mintájú *Mausoleum*-típussal (képek és elogiumok egysége az elején), valamint a legendásító genealógia műfajával (a középső egység folyamatos, az elogiumokat „tudományosan” kommentáló narrációjában).¹²⁴ Nem nehéz ebben fölfedezni az Esterházy Péter-féle *Harmonia caelestis* szerkezeti megoldását: az első könyv prózában írott lírai „mondaitait” (elogium) követi a narratív kommentáros rész (*Egy Esterházy család vallo-másai*), majd azt a *Familienbuch*ra jellemző, részben fiktív, részben valódi dokumentumokat közlő és kommentáló *Javított kiadás* – ami az Esterházy-ös által megálmodott szerkezet stabilitásáról tanúskodik a recepcióban (meg még sok minden egyébről is tanúskodik, de ezt most hagyjuk).¹²⁵

A *Trophaeum* középső részét illetően nyugodtan számolhatunk a Zrínyi-családtörténet közvetlen hatásával is, hiszen Ritter ugyanabban az évben (1700), amikor a *Trophaeum* megjelent, maga másolta le a *Stemmatographiát*, az osztrák–török–velencei határt felmérő és véglegesítő bizottság vezetőjének, Luigi Ferdinando Marsigli grófnak a felkérésére.¹²⁶ Arról már nem is beszélve, hogy maga is ugyanilyen címmel állította össze saját, pánhorvát ideológiát közvetítő heraldikai kompilációját, amely a családi *stemmatographiák* mítoszépítő technikáját viszi át a nemzeti leszármazások bemutatására – ennek a munkának éppen az az újdonsága, hogy az adott technikát már egy jellegzetesen 18. századi eruditus (azaz inkább pszeudo-tudományos) kutatási program kontextusába il-

¹²² Erre SZÖRÉNYI László kísérőtanulmánya hívta fel a figyelmet: ESTERHÁZY Pál, *A Bódogságos Szűz Mária szombattya*, Nagyszombat, 1691 (hasonmás kiadás, Bibliotheca Hungarica Antiqua, 31, Bp., 1995). A *Trophaeum*-kötet végén (sztlan) található *Aenigma poeticum in librum* című epigramma magyarázatában olvasható: „Az igen kiváló Paulus Ritter úr, lovag és gyakorlott valamint ékesen szóló költő volt az, aki a család összes elogiumát megalkotta.”

¹²³ A második, az elogiumokat kommentáló narratív rész végén rövid jegyzet igyekszik magyarázni a hiányszövegeket, mentesíteni az esetleges hibákat: „Végül megjegyzendő, hogy (amint fentebb is céloztunk rá) a régebbi évekről és korokról mondottakat csak konjektúráként felfogva lehet odaállítani azok mellé, amelyek már az oklevelekben is szerepelnek.” *Annotatio brevis ad lectoris informationem = Trophaeum...*, id. kiad., sztlan.

¹²⁴ Úgy véljük, ennyiben árnyalható BUZÁSI Enikő véleménye, aki főként a nemzetiségkönyvek hatását és mintáját hangsúlyozta (i. m., 412–413).

¹²⁵ A lehetőséget elsőként felvetette SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, *Az újabb Esterházy-rejtély*, Irodalomismeret, 2002, 5–6, 102.

¹²⁶ Lásd Ritter 1700. március 4-i levelét Marsiglinek; közölve, kommentárral: BENE Sándor, *Pavao Ritter Vitezović levelei Luigi Ferdinando Marsiglihoz (1699–1700) = Croato-Hungarica: Uz 900 godina hrvatsko-madarskih povijesnih veza – A horvát–magyar történelmi kapcsolatok 900 éve alkalmából*, ur.-szerk. MILKA JAUK-PINHAK, KISS Gy. Csaba, NYOMÁRKAY István, Zagreb, 2002, 167–179 (Biblioteka Hungarologica Zagrabensis, sv. 1).

leszti, az *Illíria oltáraitól és családi tűzhelyeiről* tervezett monográfiatorozatot előkészítendő.¹²⁷ S jóllehet a *Trophaeum* hivatkozik a magyar nemesi családok kollektív genealógiai kézikönyvére, amely már ekkor (1700 körül) kiadásra vár,¹²⁸ a hazai genealógiai kutatás majd csak a 18. század közepe után bontakozik ki Wagner Károly és Lehotzky András munkásságával,¹²⁹ s az illír „De aris et focis”-projektum magyar megfelelőjére, a Bél Mátyás-féle *Notitiaera* (1735–47) is évtizedeket kell még várni (igaz, annak nagyobb része el is készült, nem úgy, mint Vitezovićé, amely a *Prodromus*-nál, az előzetes ismereténél nem jutott tovább).¹³⁰

Térjünk most vissza a Zrínyi-genealógia „általános” részéhez, a kezdetektől az oklevelekkel adatolható időkig futó elbeszéléshez. A feladat lényegét főntebb vázoltuk: Forstallnak egyszerre kellett figyelemmel lennie a korabeli (az 1640-es évektől egyre erősödő) horvát politikai identitásra és autonómiatörekvésekre, a Zrínyiek (horvát) családi tradíciójára, valamint a magyar állam iránti lojalitásuk hangsúlyozására. A horvát és a magyar identitás párhuzamos futtatásáról tanúskodik már az a valószínűsíthető tény is, hogy Zrínyi a *Mátyás-elmékedésnek* ugyancsak az elején található toposzt („a mi magyar

¹²⁷ Paulus RITTER, *Stemmatographia sive armorum Illyricorum delineatio, descriptio et restitutio*, Vindobonae, 1701; a nagymonográfiából elkészült részek: Uő., *De aris et focis Illyriorum*, ms., Metropolitana knjižnica, Zagreb, MR-74. Ritterről lásd BERLÁSZ Jenő, *Pavao Ritter-Vitezović, az illírizmus szülőatyja (Magyar-horvát viszony a XVII–XVIII. század fordulóján)*, Századok, 1986, 943–1002; a legújabb monografikus összegzés: Zrinka BLAŽEVIĆ, *Vitezovićevo Hrvatska između stvarnosti i utopije*, Zagreb, 2002; Marsigli-ről: John STOYE, *Marsigli's Europe 1680–1730: The Life and Times of Luigi Ferdinando Marsigli, Soldier and Virtuoso*, New Haven–London, 1994.

¹²⁸ A szóhasználat a fentebb bemutatott terminológia hazai ismeretét igazolja vissza. A szerző szerint a magyar főrendi családok között egy sincs, „amelyik legalább négy évszázadra visszamenőleg ne igazolná a leszármazását, amint ez nemsokára egy másik, már sajtó alatt lévő műből, a magyar családtörténetek speciális könyvéből bővebben kiviláglik majd.” *Explanatio brevis supra positorum insignium addita in familiam totam apostrophe = Trophaeum...*, id. kiad., sztlan.

¹²⁹ WAGNER, i. m.; LEHOTZKY, i. m. Az utóbbi, munkája második részének bevezetőjében a legendás eredeteket kommentálva jegyzi meg: „Mégis van valami igazság ezekben a tradíciókban, hiszen szinte az egész szent (és nem kevésbé a profán) régiség e hagyományokban olvad össze” (i. m., 4). A tudós szerző, jóllehet a tudományos genealógia olyan alapművére hivatkozik, mint Gabriel BUCELINUS *Germaniae topochrono-stemmatographia sacra et profana* (Ulmae–Francofurti, 1655–1678) című kiadványsorozata, az Esterházyak kapcsán mégis lelkiismeretesen felidézi az Annióra épített előtörténetet: Noé, Khám, Kús, Nimród, Hunor, Attila követik egymást sorjában... Lehotzky művének harmadik kötete kéziratban maradt, vö. KOSÁRY Domokos, *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába*, I. Bp., 1970, 611; ugyanitt felsorolva a legfontosabb kéziratban maradt családtörténeti források, és összegezve a műfaj rövid története. A modern genealógiai kutatás irányzatairól – KÁLLAY, i. m. mellett – lásd KUBINYI András, *A magyar genealógiai kutatás*, Levéltári Közlemények, 41 (1970), 213–221; bibliográfia: *Magyar családtörténeti és címertani irodalom 1561–1944*, BAÁN Kálmán gyűjtését javította és kiegészítette KÓCZY T. László, GAZDA István, Bp., 1984. Természetesen mindezek az összefoglalások a történettudomány szempontjából közelítenek a tárgyhoz, az irodalmi genealógiát Fueter módjára legfeljebb „hamisításnak” tekintik.

¹³⁰ Paulus RITTER, *Prodromus ad Croatiaem redivivam*, Zagrabiae, 1700 (kétnyelvű modern kiadás: Pavao RITTER VITEZOVIĆ, *Oživljena Hrvatska*, prir. i prevela Zrinka BLAŽEVIĆ, Zagreb, 1997). Matthias BEL, *Notitia Hungariae novae historico-geographica, divisa in partes quatuor*, Vindobonae, 1735–1746; a szerzőről: TARNAI Andor, *Bél Mátyás (1684–1749) = BÉL Mátyás, Hungáriából Magyarország felé*, s. a. r. TARNAI Andor, Bp., 1984, 7–31 (Magyar Ritkaságok).

nemzetünk mindenkoron inkább vitézségnek cselekedeteiben gyönyörködött, hogysen a maga dicsőségének leírásában fáradozott volna”) Mauro Orbini *szláv* históriájából vette át.¹³¹ Ám Forstall – nyilván Zrínyi Miklós sugalmazására – ennél jóval tovább lépett. Kiindulópontja egyfelől az volt, amit a családi oklevelekben talált, nevezetesen hogy a Zrínyiek nem azonosak a Subicsokkal, a dokumentumok következetesen Brebirieknek és Ostrovicaiaknak nevezik őket – el kellett tehát határolódnia a családon belül is élő eredetlegendától (amelyet majd csak Zrínyi Péter kifejezett kívánságára újít fel, azok után, hogy Lucius hasonlóságot vélt felfedezni az általa korábban kihaltnak hitt Subics család és a Zrínyiek címere között). Másfelől adott volt számára a történetírásban ekkor bevettnek számító gót–horvát (szláv) azonosítás teóriája, amely természetesen sokat segített a Zrínyiek őstörténetét feldolgozó „fabula” összeszerkesztésében, hiszen a gótoknak voltak történetíróik, fényes nevű királyaik, akik jól mutattak a *Stemmatographia* által festett fiktív ősgalériában. De volt a tézisnek nyoma a dalmát krónikás hagyományban is. A 12. század második felében állította össze Dioklea városának ismeretlen nevű egyházi személyisége *Regnum Slavorum* című krónikáját, amelyet (saját állítása szerint) egy ősi glagolita írásból (*Libellus Gothorum, quod Latine Slavorum dicitur* vagy más néven *Ljetopis popa Dukljanina*) fordított.¹³² Ennek lényege abban foglalható össze, hogy Totila gót uralkodó öccsével, Ostroviusszal vagy Ostroillóval együtt elfoglalta Dalmáciát, majd miután a hadsereget megosztották, s ő Itáliába távozva megvívta nevezetes háborúját Jusztinianossal, a korábban meghódított Adria-parti területen testvére, majd annak leszármazottai uralkodtak.

Totila (vagy Totilas) valós történeti személy, aki Jusztinianosz idejében, a 6. század közepén elfoglalta a járványok sújtotta Itália jelentős részét; továbbá azt is igazolják a források, hogy a Totila által vezetett keleti gótok egy ideig fennhatóságuk alatt tartották a mai Horvátország területének egy részét. Ám ez a gót uralom nem volt sem szilárd, sem túlzottan szervezett: a terület fölötti hatalmat egy időre az avarok szerezték meg, majd hamarosan visszatértek a bizánciak és újra megszilárdították fennhatóságukat.¹³³ A szlávok illetve a horvátok majd csak a 7–8. század folyamán, több hullámban települnek be a vidékre.¹³⁴ A *Libellus* által előadott történetnek mégis volt egy kevés valóságmagja: a

¹³¹ ZRÍNYI Miklós, *Mátyás király...*, id. kiad., 591. Vö. „...ez a nép bővelkedett harcos és a vitézségben kiváló férfiakban, ám nem voltak tanult és írástudó emberei, akik írásaikkal halhatatlanná szentelték volna a szláv nevet” (ORBINI, i. m., A' Lettori).

¹³² Első megjelenése Presbyteri DIOCLEATIS *Regnum Slavorum* = Joannes LUCIUS, *De regno Dalmatiae et Croatiae libri sex*, Amstelaedami, 1666, 287–302. (A későbbi kiadásokról: Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija do 1918.*, I, Zagreb, 1992, 136, 589. j.) A horvát szakirodalomban máig vita folyik a szerzőségről (újabbban Gergely bari püspöknek tulajdonítják az iratot, Eduard PERIČIĆ, *Slavorum Regnum Grgura Barskog: Ljetopis popa Dukljanina*, Zagreb, 1991), de vannak olyan nézetek is, melyek szerint mind ennek, mind a Marulic-féle későbbi változatnak egy közös, horvát „ősgesta” lenne a forrása, vö. ANTOLJAK, i. m., I, 19, 45. j.

¹³³ Totiláról: Ivo GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vijek*, Zagreb, 1995, 73–75; az osztrogót fennhatóságról és annak fokozatos elenyészáséről: *uo.*, 60–64.

¹³⁴ A szláv–horvát betelepülésről a mai lakóterületre: *uo.*, 76–92. (A mai horvát történettudomány megosztott a két nép azonosságának kérdésében; ugyanakkor egyre komolyabb érveket hoznak fel a kutatók a horvát-

krónika által megadott időpontban, az 550-es években valóban lezajlott több szláv betérés is Dalmácia területére, s Prokopiosz tudósítása szerint sokan azt hitték, hogy a seregeket Totila hívta be, imígyen megosztandó az ellene Itáliában küzdő bizánciak erejét.¹³⁵ „Ostrovius” minden bizonnyal utólag, a szájhagyományban konstruálódott vezér, neve maga könnyen lehet az „Ostrogothus” népnév elferdített alakja. A *Libellus* maga feltehetőleg egy sohasem létezett horvát ősgesta „fordítása”, amely – a diokleiai egyház jurisdikcióján túl – mindenesetre a szlávok (horvátok) ősi államalapítását és királyságuk történeti legitimitását is igazolja a területen. Szuggesztív koncepcióját a későbbiekben több jelentős történetíró felhasználta, Tamás spalatói esperestől magáig a humanista Marcus Marullusig (Marko Marulić).¹³⁶ Aki szembeszállt vele vagy egyszerűen nem ismerte, mint például a szlávok illír eredetét hangsúlyozó Vincenzo Pribevo (Vinko Pribojević), azt is „kiigazította” az utókor.¹³⁷ A vonulat a ragusai Jacopo Luccari évkönyveiben,¹³⁸ valamint a 17. század eleji nagy összefoglaló műben, Mauro Orbini históriájában folytatódik, amely egyúttal a kérdéssel foglalkozó humanista történetírás kiegészítője és összefoglalója is.¹³⁹ Munkájának őstörténeti részéhez innen merített Rátkay György,¹⁴⁰ s Forstall náluk már készen találta az anyagot. Csupán a Zrínyiekkel összekötő láncszemet kellett föllelnie, s erre rá is bukkant (vagy ő, vagy megbízója) Ostrovica várának, a Brebiriek ősi fészkeének nevében, amelyet ki más is alapíthatott volna, mint maga Ostrovius fejedelem vagy éppen utódai az ő emlékezetére?¹⁴¹ Forstall ehhez a koncepcióhoz igazodva gyűjtötte össze a felhasználható forrásműveket és szóbeli információkat. (Megörülhetett a hírnek, mikor megtudta, hogy a Zrínyiek rokonai „mind a mai napig élnek Dániában Ostrivoi név alatt, amelyből származásukat is levezetik; ezt a császárhoz küldött dán követ mesélte a Zrínyi grófoknak 1664-ben.”)¹⁴²

tok iráni – azaz kaukázusi és Fekete-tenger-melléki – eredete mellett; e felfogás értelmében a szlávokkal való keveredés és a nyelvcsere csak a szarmata területen kezdődött meg; vö. *uo.*, 25–26.)

¹³⁵ *Uo.*, 80.

¹³⁶ Kiadva: THOMAE Archidiaconi Spalatensis *Historia Salonitanorum Pontificum atque Spalatensium* = LUCIUS, *i. m.*, 310–370; *Regum Dalmatiae et Croatiae gesta, a Marco MARULO Spalatensi Patrio latinitate donata* = *uo.*, 303–309. Marullus 1511-i fordítása a diokleiai pap krónikájának úgynevezett „horvát redakciója” alapján készült, amely az eredeti verzióval csak a 23. caputig egyezik, onnan kezdve időrendjét és tartalmát tekintve jelentősen eltér tőle; vö. ANTOLJAK, *i. m.*, I, 19.

¹³⁷ *De origine successibusque Slavorum*, Venetiis, 1532; modern kiadását Grga NOVAK rendezte sajtó alá: V. PRIBOJEVIĆ, *O podrijetlu i zgodama Slavena*, Zagreb, 1951. A későbbi historiográfia korrekciójáról: GIOVANNA BROGI BERCOFF, *Il Pribevo e il Regno degli Slavi di Mauro Orbini*, Ricerche slavistiche, XXII–XXIII (1975–1976), 137–154.

¹³⁸ Giacomo (!) LUCCARI, *Copioso ristretto de gli annali di Rausa*, Venetia, 1605.

¹³⁹ Vö. GIOVANNA BROGI BERCOFF tanulmányát: *Il Regno degli Slavi di Mauro Orbini e la storiografia europea del Cinquecento*, Ricerche slavistiche, XXIV–XXVI (1977–1979), 119–156.

¹⁴⁰ A Rátkay és Orbini műve közötti szövegszerű egyezéseket (szám szerint kilencvenhatot) összegyűjti GIOVANNA BROGI BERCOFF, *L'istoriographie croate du XVIIe siècle: de l'Opus Oratorum a la recherche documentaire = Barocco in Italia e nei paesi Slavi del Sud*, a cura di Vittore BRANCA, Sante GRACIOTTI, Firenze, 1983, 96.

¹⁴¹ A „rátalálásról” tanúskodnak – Forstall jegyzetei mellett – a Zrínyi-könyvtár Orbini-példányának bejegyzései és aláhúzásai, vö. *A Bibliotheca Zriniana...*, id. kiad., 179.

¹⁴² *A Zrínyi grófok hősi családjának története*, kézirat.

Ezzel a *Stemmatographia* frója egyszerre két célt is elért: mintegy kisajátította a Zrínyiek számára a szláv (horvát) nemzeti emlékezet mitikus előidejében tündöklő gót királyokat, ugyanakkor közös családfán egyesítette megbízóit a korábban szuverén horvát és bosnyák uralkodó famíliákkal; s mindezt korának elismert, hitelesnek számító történetíró autoritásaira hivatkozva bizonyította. Így a költő és politikus Zrínyi Miklós nem csupán saját, a *Mátyás-elmékedésekből* kibontható elképzelése, hanem a kortársak értékrendje szerint is uralkodói szerepre alkalmas (mert uralkodó ősökkel rendelkező) személyiségként tudott (volna) megjelenni a közvélemény szemében (ha a *Stemmatographia* megjelent volna időben). Ami a horvát–magyar viszonyt illeti, Forstall a békés trónöröklést ismeri el és hitelesíti (IV. Dimitrij Zvonimir özvegye, Ilona a végrendelet értelmében hívta be az országba László magyar királyt, s vele kerültek trónra az Árpádok), de a korszellemnek megfelelően tesz bizonyos célzásokat arra, hogy az Ostrovicai grófok őrizték a függetlenség szellemét...

Zrínyi Miklós számára azonban nyilvánvalóan ez csak az egyik szempont volt, s talán nem is a legfontosabb. Neki tragikus, nagy hősré volt szüksége a család történetének kezdeteinél, olyanra, akinek önmagát Isten szándékainak véghezvitelében feláldozó sorsa tükröződhet majd a szigeti Zrínyi áldozatos hőstettében s a reményei szerint őrá magára is váró nagyszerű halálban. Ezt a személyiséget pedig zseniális leleménnyel „Ostrovius” fivérében, Totilában találta meg. A nemzetség közvetlen ősatya Ostrovius – a költő Zrínyi személyes elő- és példaképe azonban az Itáliát Isten ostaraként dicsőséggel meghódító, „egy villámás” időre tündöklő, majd népével együtt eltűnő utolsó nagy keleti gót király, Totila volt. Nem véletlenül hangsúlyozzuk az Attila-reminiscenciákat Totilával kapcsolatban. A két történeti személy közül Attiláról eddig is tudtuk, hogy ragyogó előképként, megmérettető és a magyar nemzeti hivatástudatra serkentő ösként élt Zrínyi Miklós képzeletében és költészetében.¹⁴³ Az a hipotézis azonban csak a *Stemmatographia* alapján állítható fel, hogy Zrínyi a „nemzeti ős” Attila mellett szűkebb körben, egy lehetséges „nemzetségi ős” irányában is tájékozódott, s ezt végül az Attilával párhuzamos sorsú, száz évvel később élt Totilában találta meg.

5. Firenze és a Frangepánok – ami a családtörténetből kimaradt

Annál, ami benne van a *Stemmatographiában*, talán csak az az izgalmasabb, ami hiányzik belőle. Egy olyan lehetőségről van szó, amelyet Zrínyi Miklós, bár valószínűleg ismert, mégsem használt ki. A Zrínyi/Brebiri/Ostrovicai dinasztia, mint láttuk, a *Stemmatographia* első változata szerint a „barbár”, azaz a nemzeti, gót eredeztetést részesítette előnyben a korban szintén divatos rómaival szemben. Természetesen ez nem jelentette azt, hogy a római szájakat el kellett volna vágni – mint utaltunk rá, Forstall tesz is egy kitérőt a Manliusok kapcsán, akikkel a Karlovics-házasság révén jutottak sógorságba a Zrínyiek. Létezett azonban egy sokkal kézenfekvőbb lehetőség is. Ha volt ugyanis nagy

¹⁴³ SZÖRÉNYI László, *Zrínyi és Attila* = Sz. L., *Hunok és jezsuiták*, i. m., 11–15.

hatalmú, fényes család a délvidéken, amellyel a Zrínyiek többszörösen összeházasodtak, az nem a Karlovics, hanem a Frangepán volt! Játsszunk csak el a gondolattal... Mit írhatott volna Forstall, ha szabadjára eresztí (eresztheti) a fantáziáját?

Az Árpád-korban Krk (Veglia) szigetét birtokló Frankapanok családjával¹⁴⁴ szinte egyidős volt a római rokonság hite: mikor a 11. század végén az itáliai Frangepánok felbukkantak a krónikákban és a diplomáciai iratokban, a krki kenézek azonnal megpróbálkoztak a rangot jelentő közös eredet bizonyításával. Törekvéseiket végül a 15. században pápai adományozás koronázta sikerrel. Történt ugyanis, hogy Miklós bán, ekkor már valóságos kiskirályság ura (birtokai átfogták szinte az egész akkori Horvátországot: a Kupa folyó partján emelkedő Dubovac és Ozalj várától a tengerparti Senjig és a Cetina folyó melletti Omišig, Krk szigetétől a keleti hegyvidék határvárosaiig, Kninig és Bihácsig terjedtek) 1430-ban római zarándoklatra indult. Fogadta őt az akkori pápa, Márton is; a továbbiakról Antonio Vinciguerra velencei krónikás szavait idézzük: „...midőn [a pápa] értesült róla, hogy a gróf Veglia szigetére való, Őszentsége – kedveskedni akarván – azt mondotta, hogy valamely római krónikában olvasott bizonyos Frangepán testvérekről, akik ősi római vérből eredtek, Szent Gergelynek is rokonai voltak, s Veglia szigetén telepedtek meg; bizonyosan tőlük erednek hát a későbbi Frangepán grófok. S ezt mondván, címert adományozott Miklósnak, amely két, kenyeret törő arany oroszlánt ábrázolt; a család régi címere ugyanis piros-fehér pajzson arany csillag volt fehér mezőben.”¹⁴⁵

Vinciguerra valamely okból ellenségesen viszonyul a családhoz (erre 1481-ben, mikor krónikáját írta, több oka is lehetett),¹⁴⁶ és az egész történetet azért meséli el, hogy bizonyítsa: „...a vegliai grófok mindössze elbitorolták a Frangepán nevet, s a római eredetet.”¹⁴⁷ De éppen az elbeszélés maga alapozza meg azt a gyanúkat, hogy igenis volt ilyen hagyomány. Hiszen a pápának mégiscsak értesülnie kellett valahonnan a szerteágazó rokonságról és a római ősokról, még akkor is, ha azt a bizonyos krónikát azóta is hiába keresik a Vatikánban. Másrészt megjegyzendő, hogy ekkor, a 15. század elején, már inkább az időközben eljelentéktelenedett itáliai Frangepánokra nézve volt hizelgő a dalmát rokonság, mint viszont.

A római nemzetség azonban, amelytől a Frangepánok állítólag eredtek, nemcsak Nagy Szent Gergely pápával dicsekedhetett soraiban.¹⁴⁸ A hagyomány szerint ugyanis tőlük származott maga Dante Alighieri, a költő is. Ezt a legendát (Dante maga nem emlegeti,

¹⁴⁴ Máig alapvető monográfia: Vjekoslav KLAJČ, *Krčki knezovi Frankapani*, I, *Od najstarijih vremena do gubička otoka Krka (od god. 1118. do god. 1480.)*, Zagreb, 1901. (Reprint: Rijeka, 1991.)

¹⁴⁵ Antonio VINCIGUERRA, *Giurisdizione antica di Veglia, 1481: Relazione = Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium*, VI, *Commissiones et relationes Venetae*, rec. Simeon LJUBIČ, I, Zagrabiae, 1876, 39–40.

¹⁴⁶ Antonio Vinciguerra (velencei diplomata, költő, történetíró, megh. 1502, Padova) Krk első velencei kormányzója volt 1480–81 között, közvetlen azután, hogy a Frangepánok fennhatósága alól kikerült a sziget. (KLAJČ, *i. m.*, 3–5.)

¹⁴⁷ VINCIGUERRA, *i. m.*, i. h.

¹⁴⁸ A bokros Anicius-leszármazásokról: Arnaldo MOMIGLIANO, *Gli Anicii e la storiografia latina del VI secolo dopo Cristo* = A. M., *Secondo contributo alla storia degli studi classici*, Roma, 1960, 231–253.

de nem is cáfolja) elsőként Boccaccio híres életrajza röppentette fel, talán az Alighieri- és a Frangepán-címer hasonlóságából kiindulva, de lehet, hogy ő is már valamely akkor élő tradícióra épített. Elbeszélése szerint az Itáliát feldúló vérszomjas Attila pusztítása nyomán háromszáz évig romokban és néptelenül állt Firenze; majd csak Nagy Károly népesítette be újra, „a régi Róma hasonlatosságára”, „az elűzött hajdani lakosok ivadékaiból.” Az új alapítók közül „talán éppen az újjáépítés megszervezője” volt „egy igen nemes ifjú, aki, mint a híre járja, Rómából származott oda a Frangipanic nemzetségéből, és mindenki Eliseónak hívta.” Utódai már Frangepán helyett az ő nevét veszik fel, így nyeri a család az Elisei nevet. Ebből származik a *Commediában* színre léptetett Cacciaguida, aki elveszi a ferrarai Aldighierik leányát, az pedig majd – asszonyi szeszélyből – az egyik fiát saját családjá nevére kereszteli, nem Eliseónak – innen lesz Dante családnéve (némi hangváltozás után) Alighieri.¹⁴⁹ A tetszetős történetet felkapják a krónikások és a humanisták, egymás után ismétlik és gazdagítják, megnevezve magát a Boccaccio által még homályban hagyott római nemzetséget is. Íme néhány példa.¹⁵⁰ Filippo Villani szerint Dante őse: „egy Helyseus nevű római férfi, a nemes Frangepánok családjából, amely származását egy ősi patricius nemzetségre vezette vissza, ennek korábbi nevét a véletlen cserélte fel újra. Ennek a patriciuscsaládnak, mint mondtam, egyik igen jómódú tagja ugyanis a nélkülöző római népnek ingyen osztotta ki a saját raktáraiban felhalmozott gabonát. Ilyen módon érdemelte ki családnévét, mivel az éhező népnek mintegy kenyeret tört.” Giannozzo Manetti így ír: „A kiváló költő, Dante, amint egy helyen maga is elismerni látszik, Rómából származott; nemzetsége ősrégi és mindenki által elfogadott vélemény szerint egy bizonyos Eliseustól eredt, aki, mint egyesek mondják, a Frangepánok családjához tartozott.” Cristoforo Landino újabb neves rokont kapcsol a családhoz: „Szilárdan tartja magát a hír, amelyet nagy tekintélyű és nemes szerzők növeltek folyton, hogy a Frangepánok ama nemes családjá, amely Rómában a szenátori rendhez tartozott és amelyből Szent Ambrus is született, adta Eliseót, aki, miután Nagy Károly újraalapította a várost, Firenzében telepedett le.”

Végül azután a már emlegetett Onofrio Panvinio, a híres történétíró lesz az, aki logikus rendbe szervezi a kissé kusza hagyományszálakat. *De gente Fregepania* című genealógiai munkájának harmadik könyvében „hitelt érdemlően” bizonyítja, hogy a Frangepánok ősei a római Aniciusok voltak, majd rátér az Aniciusok/Frangepánok Rómából történt kirajzásának leírására. A 9. század elején véleménye szerint négy Frangepán bukkan fel a krónikákban és oklevelekben. A velencei levéltár dokumentumai 833-ban három Frangepán fivér érkezéséről tanúskodnak. Közülük Mihály a lagúnák városában maradt, ahol szenátorrá választották és itt is alapított családot; Hugó Dél-Itáliába távozott

¹⁴⁹ Giovanni BOCCACCIO, *Dante élete* = BOCCACCIO *Művei*, szerk. KARDOS Tibor, RÓZSA Zoltán, Bp., 1975, II, 623–624 (FÜSI József fordítása). Az egyetlen tekintély, aki cáfolni próbálja a feltevést, Leonardo Bruni: „Ő maga néha arra látszik célozni, hogy eleit a Firenzét alapító rómaiak között kell keresni. Ez azonban igen kétséges dolog, s szerintem nem egyéb, mint pusztá föltevés.” Leonardo BRUNI, *Dante élete* = Giovanni BOCCACCIO, *Trattatello in laude di Dante (...); függelékül: Lionardo Bruni Dante-életrajza*, ford. KAPOSY József, Gyoma, 1921, 20.

¹⁵⁰ Idézi őket BIZZOCCHI, *i. m.*, 185–186.

és a 16. században is utódai éltek a Nápolyi és Szicíliai Királyságban; míg Miklós „elhagyta Velencét és először Dalmáciába költözött, majd leszármazottai Magyarországon is megtelepedtek, s mindkét országban fényes család alapítóivá váltak; sarjaik vagyonban, hatalomban és méltóságban magasra emelkedtek, ám megőrizték az ősi Frangepán nevet és mindkét országban ma is sok várost és hatalmas birtokokat tartanak uralmuk alatt.”¹⁵¹ Természetesen ezeknek leszármazottai közé tartozott az az ozalji Frangepán István, aki birtokait sógorára, a szigetvári Zrínyi Miklósrá testálta,¹⁵² és mint tudjuk, a Frangepán-rokonság a további nemzedékekben is egybefonódott a Zrínyi-dinasztiával, amint azt például az Adria-parti kikötőváros, Kraljevica ősi Frangepán-kastélyának udvarán látható díszkút közös kompozícióban egyesített Zrínyi–Frangepán címere is ékesen bizonyítja. A horvát Frangepánok körében végig, így Zrínyi Miklós korában is élénken élt a római eredet tudata, és kapcsolatot tartottak az ekkor is élő római Frangipani-ágbeli rokonokkal. Kizárt tehát (még ha közvetlen bizonyítékkal nem is rendelkezünk, hiszen a Frangepánok könyvtárjegyzéke nem maradt fenn olyan teljességgel, mint a Zrínyieké), hogy ne ismerték volna – ugyancsak Zrínyi Miklóssal együtt – a Panvinius-genealógiát.¹⁵³ Ennek is azt a passzusát, ahol a veronai történetíró megemlékezik a Rómából kivándorolt negyedik Frangepánról, bizonyos Eliseusról, „aki – mint írja – Nagy Károly királysága és császársága idején az uralkodó által újjáépített Florentiába ment, és ott megtelepedvén új nemzetség alapítója lett, amely az ősi Frangepán nevet elhagyva, Eliseusnak kezdte nevezni magát.”¹⁵⁴ Elég volt tovább lapozni a genealógiát ahhoz, hogy kiderüljön: bizony ő az az Eliseo, akit Boccaccio már Dante őseként mutatott be – nem véletlen, hogy Panvinio éppen Boccaccio *Vita di Dantéj*át idézi hosszan a leszármazás alátámasztására.¹⁵⁵ A kör tehát bezárul, s a kor mentalitásának, leszármazásról vallott nézeteinek ismeretében, különösebb merészség nélkül kockáztathatjuk meg a feltevést: a családja történetével szenvedélyesen foglalkozó s az itáliai neolatin és vulgáris nyelvű irodalmat elmélyülten tanulmányozó Zrínyi Miklósnak a szemét is majd’ kiütötte a Dante- (s vele együtt az Anicius-) rokonság csábító lehetősége. Ha valamiért mégis lemondott róla, annak határozott politikai (és hiúsági) okai voltak.

¹⁵¹ PANVINIUS, 61. j.-ben *i. m.*, 59^f–59^v.

¹⁵² Lásd SALAMON, *i. m.*, 328–346.

¹⁵³ Lucius Rómából 1668. július 28-án keltezett levelében említi Forstallnak, hogy a Panvinius-mű egy kézirata, amelyet ő még a Városba érkeztekor, 1654-ben tanulmányozott, azóta Frangepán Katalin birtokába került (AH, fasc. 280, conv. B 9–10). Tekintettel arra, hogy az ifjú Frangepán Ferenc 1655-től hosszabb időt Itáliában töltött (1658-ban Antonio Barberini kardinális rokonát, Giulia Narót vette feleségül, s jegyajándékba elnyerte vele a római Szent Márk téren álló Frangipani-palotát), feltételezhető, hogy ő szerezte meg a család számára a kéziratot, így azt a genealógia-gyártásban szorosan együttműködő Zrínyi-fivérek, Miklós és Péter már évek óta ismerhették, mikor Forstallnak megbízást adtak a családtörténet megírására. A horvát és az itáliai Frangepánok kapcsolatáról: KURELAC, *Prilog...*, *i. m.*, 119 (ahol azonban tévesen, a Forstall-szöveg félreértése nyomán állítja, hogy a *Stemmatographia* a Barberini-„rokonság” emlegetésével fejeződik be – nem VIII. Orbán pápa Zrínyi Miklós „nagybátyja”, hanem Zrínyi Miklós a Zrínyi János Antalé).

¹⁵⁴ PANVINIUS, *i. m.*, 59^f.

¹⁵⁵ *Uo.*, 129^f–129^v.

Forstall szövegében a megfelelő helyen, a Zrínyiek és a Frangepánok közötti kölcsönös örökösödési szerződés említésénél a következőket olvassuk: „Frangepán Katalin révén a Zrínyiek az Aniciusok fenséges nevén kívül – amely nemzetségnél talán nincs is a világon ősi és előkelőbb, és amelynek révén az oszmán szultánokkal, a bizánci császárokkal, a Cantacuzenus-uralkodóházzal, a szerb despotákkal, Szkander béggel és a Kasztriótákkal, valamint sok más főrangú családdal kerültek rokonságba – tekintélyes vagyont is örökölték.”¹⁵⁶

Mint oly sok esetben, ezúttal is az az érdekes, amit elhallgat a szerző, de amit a korban mindenki tudott: az Aniciusok legnevesebb leszármazottai maguk a Habsburgok voltak. Olyannyira mélyen gyökerező hiedelem és – Bodin tekintélye ide vagy oda – olyan elterjedt történetírói tradíció volt ez, hogy a *Stemmatographia* elkészülte után nem is sokkal, 1680-ban a derék ljubljanai polihisztor, Johann Ludwig Schönleben, hatvan teljes foliólapot áldoz majd arra, hogy megcáfolja a tévhitet¹⁵⁷ (s több százat arra, hogy kimutassa a szerinte „igazi” stemmát, amely kitől mástól is eredhetne, mint magától Nagy Károlytól).¹⁵⁸ A magas Habsburg-rokonság pedig bizonyára nem volt Zrínyi Miklós ínyére való; sőt, talán nem túlzás éppen ennek elvetésében keresni a Forstall-genealógia Zrínyire egyik legjellemzőbb vonását. Gondoljuk csak el, volt-e olyan família a korban, amely letagadta volna ezt a sógorságot, még annak árán is, hogy vele hullik az *Isteni színjáték* költő-óriása is? Zrínyi azonban nem akart, nem is akarhatott más család, egy oldalági rokonság hátán ilyen magasra kapaszkodni. Büszkeség? Igen. Hiszen elég magasra indázott az a családja is, amelyet nélkülük tervezett magának. Ami pedig Dante Firenzéjét illeti, volt valami köze neki, azaz őseinek is az Arno-parti csodához, s ők talán előbb ott voltak, mint Cacciaguida és az összes Elizeusok. Zrínyi bizonyára tudott valamit, amit Dante, Boccaccio és sokan mások nem: Florentia városát nem Attila dúlta fel és pusztította el (ő a környékén sem járt), hanem egy évszázaddal később, 541-ben Totila gót király seregei döntötték romba.¹⁵⁹ Tudta, mit alapított és építtetett újra Nagy Károly, és *titkon* talán büszke is volt rá. Mint mondtuk: a genealógia szenvedélyes műfaj, a titkos szenvedély pedig mindennél erősebb lehet.

¹⁵⁶ *A Zrínyi grófok hősi családjának története*, kézirat.

¹⁵⁷ Joannes Ludovicus SCHÖNLEBEN, *Dissertatio polemica de prima origine augustissimae domus Habsburgo-Austriacae, in qua viginti diversae opiniones auctorum ventilantur et vera origo a Carolo Magno imperatore eiusque maioribus Franco-Germanis [...] ostenditur et solide probatur*, Labaci, 1680, 22–83.

¹⁵⁸ Schönleben természetesen nem bogaras magántudósként dolgozott: munkája illeszkedett abba a múlt birtoklásáért folytatott harcba, amelyet Lipót császár tudósai a francia–Habsburg nijmegeni békekötés (1679) után a történetírás területén vívtak a franciák ellen. XIV. Lajos publicistái ugyanis azt igyekeztek bizonyítani, hogy a francia uralkodó a Német-Római Birodalmat alapító Nagy Károly leszármazottja, s mint ilyen, jogosan tart igényt az aktuálisan Habsburg fennhatóság alatt álló németalföldi és itáliai területekre. Lásd erről irodalommal: BLAŽEVIĆ, 127. j.-ben i. m., 46–49.

¹⁵⁹ Részletesen: Pasquale VILLARI, *Le invasioni barbariche in Italia*, Milano, 1901, 128–250 (*Goti e bizantini* című fejezet).

**„EZ A' NYUGTALAN TÖREKEDÉS, DOLGOZÁSOMAT MINÉL
HASONLÓBBÁ TENNI AZ EREDETIHEZ...”**

(Kazinczy Ferenc nézetei a fordításról)

Kazinczy Ferenc – jöllehet nem írt olyan rendszerező értekezést, mint Batsányi János vagy később Toldy Ferenc – rendkívül fontos helyet tölt be a fordításról való gondolkodás magyar történetében. A fordításról vallott nézeteit elsősorban barátaihoz intézett leveleiben, a Dayka- és a Báróczy-életrajzban, a Sallustius-fordítás előszavában, az *Élet és Literatura* 1826-os számában közölt írásában, valamint a *Pályám emlékezete* című önéletrajzi művében fejtette ki. Ami e szétszórt megjegyzések összegyűjtése, rendszerezése során mindenekelőtt szembetűnik, az az, hogy Kazinczy a fordítási tevékenységet szinte sohasem önmagában és önmagáért vizsgálja – talán élete utolsó évtizedét leszámítva –, hanem mint az irodalmi nyelv és stílus fejlesztésének leghatékonyabb eszközét. Éppen ezért e nézetek ismertetése során időnként éppúgy elkerülhetetlen a nyelvújítás tágabb összefüggéseinek, mint Kazinczy nyelv- és irodalomszemlélete bizonyos kérdéseinek érintése, de ezt csak annyiban kívánom megtenni, amennyiben azok szorosabb tárgyunktól elválaszthatatlanok.¹ Továbbá azt sem tekintem feladatommak, hogy részletesen elemezzem és értékeljem Kazinczy fordítói pályáját, kizárólag a fordítási tevékenységre vonatkozó elvi-elméleti állásfoglalásait, illetve a különböző fordítói módszerekkel kapcsolatos kijelentéseit kívánom bemutatni.²

A szakirodalom hagyományosan két pályaszakaszt különböztet meg Kazinczy működésében: a fogsága előtti és a hat és fél éves raboskodás utáni időszakot.³ Az alábbiakban

¹ Kazinczy nyelv- és irodalomszemléletének alaposabb megismerésében nagy segítségemre volt Csetri Lajos nagyívű értekezése, mely mélyreható részletességgel mutatja be Kazinczy nézeteinek változását, feltárva ennek okait és elemezve következményeit. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség? Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*, Bp., Akadémiai, 1990 (Irodalomtudomány és Kritika).

² Fordítói pályájának bemutatását, egyes fordításainak vázlatosabb-bővebb értékelését megtaláljuk pl. BAYER József, *Kazinczy Hamlet fordítása*, BpSz, 58 (1889), 125–141; BAYER József, *Kazinczy és Molière-fordítása*, ItK, 1896, 257–272; CZEIZEL János, *Kazinczy Ferenc élete és működése*, Bp., 1930; HEINRICH Gusztáv, *Osszián hazánkban*, BpSz, 108 (1901), 454–468; RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831*, Bp., Révai, 1883; VÁCZY János, *Egy fejezet a nyelvújítás történetéből*, BpSz, 118 (1904), 40–69; VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc*, Bp., 1909; VÁCZY János, *Kazinczy 1790–1794-ig kiadott fordításai*, ItK, 1914, 1–19; WESSELY Ödön, *Kazinczy Gessner fordítása*, EPhK, 1891, 817–840. Fordítói nézeteivel is foglalkozik (elsősorban a nyelvújításban játszott szerepük szempontjából): SIMAI Ödön, *Kazinczy nyelvújítása*, Magyar Nyelv, 1909–1917-ig, folytatásokban; THIENEMANN Tivadar, *Német és magyar nyelvújító törekvések*, EPhK, 1914, 78–138; SZAUDER József bevezetése KAZINCZY *Válogatott műve*hez, Bp., 1960, I, VII–CXXVII.

³ Vö. ezzel kapcsolatban CSETRI, *i. m.*, 25. Ugyanakkor Csetri Lajos is megjegyzi, hogy a nyelvüvelési koncepció tekintetében kétségtávolú eltérő két korszak több vonatkozásban számos azonosságot is mutat: ilyen például a nyugati kultúrák tisztelete, az elsősorban fordításban realizálódó írói tevékenység, a klasszicista differenciált stílus eszménye és az ebből szervesen következő korrekcióelv.

én is ezt a korszakolást követem, előrebocsátván, hogy a fordítói elvek tekintetében nincs igazán éles ellentét a két korszak között, illetve az elméletben és a gyakorlatban felfedezhető eltérések, sőt ellentmondások nem korszakfüggőek. Kazinczynak, mint tudjuk, igazán volt mire alapoznia elvi kijelentéseit, hiszen csaknem egész életét a fordítási tevékenységnek, illetve a már elkészült átültetései folyamatos tökéletesítésének szentelte: fordításainak kilencenkötetes gyűjteményes kiadása mellett számos hosszabb-rövidebb magyartítása látott napvilágot, főként különböző folyóiratokban, s jó néhány munkáját – köztük a szívének legkedvesebb Sallustiust – csak halála után vehette kézbe a publikum.⁴

A fogsága előtti pályaszakasz

„Hozzáfogtam fordításához, hogy bennem vérré váljon...”

„De akár mi nehéz is légyen a' fordítás állapotja – írja Révai Miklós *Elegyes versei* fordításokat tartalmazó kötetének előbeszédében –, bizonyos a' még is, hogy valakik nagyobb telkeseségre törekedtek az írásbann, mind fordításokban kezdték leg először is magokat gyakorolni.”⁵ Révai ezen kijelentése arról tanúskodik, hogy az az ókorban (Cicerónál, Pliniusnál, Quintilianusnál) kialakult szemléletmód, mely a fordítást elsősorban az egyéni stílus tökéletesítését szolgáló eszköznek tekinti, még a 18. században is jelen van.⁶ Az ifjú Kazinczyt is ez a cél vezérli, amikor hozzálát első igazán komoly fordításához, Gessner *Idilljeinek* magyarra való átültetéséhez: „Hozzáfogtam fordításához, hogy *bennem vérré váljon*; kevés idő múlva örvendezve tapasztaltam, hogy már írásának módját is magamévá kezdettem tenni” – írja Szánthó Jánosnak 1782-ben.⁷ Hogy ekkor még mennyire az egyéni önkifejezés fejlesztése s az abból származó esetleges dicsőség lebegett Kazinczy szeme előtt, azt a Szánthónak írt levél egy másik passzusa is igazolja, amely a kor egy ma már igencsak meghökkentőnek tűnő fordítói szokására utal. Kazinczy még jóval a fordítás befejezése előtt, 1782-ben a Magyar Hirmondóban közölte, min dolgozik, s úgy érezte, Szánthó előtt emiatt mentegetőznie kell. „Nem kívántam én egyebet, hanem csak azt, hogy szándékom és nevem tétetessen fel, hogy azon

⁴ Kazinczy legfontosabb fordításai (első megjelenésük időrendjében): GESSNER, *Idyllek*, 1788; *Bácsme-gyeynek össze-szedett levelei* (KAYSER, *Adolfs gesammelte Briefe* nyomán), 1789; SHAKESPEARE, *Hamlet* (német fordítás után), 1790; LEMIERRE, *Lanassa* (német fordítás után), 1793; HERDER *Paramythionjai*, 1793; WIELAND, *Sokrates Mainomenosa*, 1793; GOETHE, *Stella*, 1794; VEIT WEBER, *A Vak Lantos*, 1794; MARMONTEL *Szivképző regéi*, 1808; LA ROCHEFOUCAULD *Maximái*, 1810; STERNE, *Yorick levelei és Érzékeny utazások* (franciából), 1815; GOETHE, *Clavigo, Testvérek*, 1815, *Egmont*, 1816; OSSIAN *Énekei*, 1815; LESSING, *Emilia Galotti*, 1830. Csak halála után jelent meg: LESSING, *Miss Sara Sampson és Minna von Barnhelm*; MOLIÈRE, *Botcsinálta doktor és A kénytelen házasság*; SALLUSTIUS *Épen maradt minden munkái*.

⁵ RÉVAI Miklós. *A' fordítónak előljáró beszéde* = R. M. *Elegyes versei és néhány apróbb köztelen írásai*, Pozsonbann, 1787.

⁶ Vö. SZAJBÉLY Mihály, „*Ízadnak a' magyar tollak*”: *Irodalomszemlélet a magyar felvilágosodás korában, a 18. század közepétől Csokonai haláláig*, Bp., Akadémiai–Universitas, 2001 (Irodalomtudomány és Kri-tika), 116–117.

⁷ Szánthó Jánosnak, 1782. júl. 4. *KazLev XXII, 11* (saját kiemelésem).

fordításokból való örömet el ne kapja valaki előlem.”⁸ Az a félelem indította tehát Kazinczyt a fordítás megkezdésének „kiprédikáltatására”, hogy valaki esetleg tudtán kívül megelőzi, s akkor fáradságos munkája kárba vész. Korántsem egyedülálló jelenség ez ezekben az évtizedekben: hasonló felhívást, egy-egy fordítás megkezdésére vonatkozó bejelentést gyakran közöltek a folyóiratok.⁹ Hiszen micsoda bosszúság, amikor a kinn-keservvel lefordított mű kinyomtatása előtt nem sokkal megjelenik ugyanannak a műnek egy másik fordítása! Kazinczy *Siegwart*-fordításával járt így: mire a rá jellemző gondos csiszolgatással végzett, megjelent Barczafalvi Szabó Dávid magyarítása, ezért Kazinczy megsemmisítette a sajátját, mivel úgy vélte, „minek utána az [ti. a Barczafalvi-féle *Siegwart*] egyszer Landerernek sajtója alól kiszállott, és az országot ellepte, az újabb kiadásnak elkeléséhez kevés reménység lehet.”¹⁰ Nem a versenyre kelés, a megmérettetés lehetősége riasztja tehát (ő ettől sosem félt, sőt az ellenkezőjét többször is hangoztatta¹¹), hanem az esetleges hiábavaló munka miatti aggodalom.

„...a gondos fordítás mind a nyelvnek igen sokat használ,
mind az ízetet sikeresen képi”

A fordítás ugyanakkor nem csupán az egyéni stílus fejlesztésének eszköze, hanem a nemzet felemelkedését, a nemzeti nyelv és irodalom gazdagítását szolgálni hivatott tevékenység is: ez a felismerés a magyar művelődésben (is) már igen korán jelentkezik, amint azt a fordítás szerepére, feladatára vonatkozó 16–17. századi megnyilatkozások bizonyítják.¹² Kazinczy a fent idézett levélrészletnél néhány évvel később, 1785-ben már maga is erre hivatkozik, s tulajdonképpen élete végéig minden fordításával ezt a célt akarja szolgálni. Amikor Gessnerét elküldi Ráday Gedeonnak, hogy az megítélhesse munkáját és kiszűrhesse az esetleges hibákat, már az a „hazafiúi nemes indulat” vezérelte, hogy „mocsok nélkül fog fordítást olvashatni hazánk.”¹³ Ugyanis ekkor már meg van

⁸ Uo.

⁹ Vö. erről ZSIGMOND Ferenc, *A műfordítás elvi kérdései megújhodáskori irodalmunkban = Mitrovics emlékkönyv*, Bp., 1939, 518–538. Zsigmond néhány példát is közöl, így például Péczeli József bejelentését a Mindenest Gyűjteményben, miszerint hozzákezd Racine összes művének lefordításához, amennyiben azt más még nem kezdte el. Óvatossága nem is volt hiábavaló, ugyanis Fehér György Pozsonyból sietve adja tudtára, hogy ő bizony már két Racine-darabot lefordított, s örömmel venné, ha Péczeli ezt a munkát átengedné neki, mivel nem szeretne még egyszer úgy járni, mint Voltaire *Brutus*ának fordításával, amelynek már több mint a felével elkészült, amikor kiderült, hogy más megelőzte ebben a munkában.

¹⁰ *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei: Jelentés = KAZINCZY Ferenc Művei*, kiad. SZAUDER Mária, Bp., 1979, 110.

¹¹ Döbrenteinék írja például: „...nincs alkalmasb szer kimutatni mi van jól 's mi van rosszul magyarul, mint ha többen fordítának azon egyet.” Döbrentei Gábornak, 1830. nov. 30. *KazLev XXI*, 415.

¹² Vö. pl. BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai–Universitas, 1998 (*Irodalomtudomány és Kritika*), 454; más nyelvek vonatkozásában vö. pl. Roger ZUBER, *Les «belles infidèles» et la formation du goût classique*, Paris, 1995, 496.

¹³ Ráday Gedeonnak, 1785. okt. 13. *KazLev I*, 77.

győződve arról, hogy épp „a poézisnek szerencsés hív” fordítására van leginkább szükség abban az időszakban, amikor „nyelvünket csinosítani s gazdagítani még ekkoráig is csak kezdjük.”¹⁴ Erre biztat másokat is, így például Gelei Józsefet, akinek *Iftabbik Robinzon* című fordításáról a Magyar Museum 1788/1. számában bírálatot közöl: szigorúan megrója ugyan hibáért (főként germanizmusai, latinizmusai és a szöveg helyzethez nem illő „populáris alacsony szóllások” miatt), de további fordításokra buzdítja, hogy azzal segítsen a „Hazai Nyelvnek ... el-hagyatott sorsá”-n.¹⁵

Milyennek látja ekkor, az 1780-as évek közepén a magyar nyelv állapotát, miért van szükség fejlesztésére, „csinosítására”? Büszke nemzeti öntudattal hirdeti, hogy „nyelvünk anyanyelv, pompás, méltóságos, velős, hajló”, sőt bizonyos tekintetben („a modulációra nézve”) még a legzeneibbnek tartott olasszal is versenyre kelhet: nincs is addig baj, amíg eredeti művek írásával kísérletezünk, vagyis amíg „letévén a szölgai nyugót, magunknak eresztve frunk.”¹⁶ A fordítás, egy idegen eredeti követésének kényszere szülte kötöttségek döbbsentik rá az íróembert a magyar nyelv fogyatékoságaira: ha egy idegen nyelvű irodalmi mű szépségeinek hű visszaadására törekszik, szinte minden sorban elakad. A nyelv készületlenségéből adódó gondokat még tetézi annak a „nyugotiakkal való atyafiatlansága.” Amikor a Gessner-fordítás bevezetőjét írja, még nem is annyira a szókészletet tartja szegényesnek – nyelvünk szűk voltát egyenesen hamis vádnak minősíti –, inkább a „félréfnyi hosszúságú” szavakat kárhoztatja, melyekből „gyakran szenyvedhetlen monotonia ered.”

Négy esztendővel később, amikor Kayser német író *Werther*-utánzatából készült fordítása, a *Bácsmegey* elé szánt *Jelentését* írja, már kíméletlenebbül fogalmaz: nyelvünknek tagadhatatlan készületlenségét s következőképpen szűk voltát emlegeti. A rengeteg és sokfélélt fordító Kazinczy mindenki másnál jobban látta, hogy a fordítási tevékenység mintegy nagyító tükörként funkcionál, melyben erőteljesen rajzolódnak ki a nyelv kifejezőkészségének hiányosságai. Ugyanakkor azt is hamar felismeri, hogy a fordítás különösen alkalmas módszer ezek megszüntetésére, hiszen a fordító munkája során valószínűleg rákényszerül arra, hogy új kifejezőeszközöket kutasson fel és munkáljon ki. Fordítás és nyelvfejlődés tehát kölcsönösen, körforgásszerűen hatnak egymásra: a hiányosságok kiküszöbölésére irányuló, minél tökéletesebb fordításra való törekvés gazdagítja a nyelvet, s az ímígyen tökéletesített nyelv egyre hívebb fordítások készítését teszi lehetővé, amelyek még tovább gazdagítják a nyelvet s így tovább. Ennél a pontnál érdemes megállni egy pillanatra. Kazinczy kesergése a magyar nyelv fogyatékoságai felett korántsem egyedülálló jelenség a fordítás történetében: a fordítók minden időben és mindennél szegényesebbnek érzik anyanyelvüket a fordított műénél. „Richesse merveilleuse de toutes langues de départ, pauvreté incurable de toutes les langues d’arrivée” – foglalja

¹⁴ *Gessner Idyllék*. Id. b. Ráday Gedeonhoz címzett bevezető = KAZINCZY *Művei*, I, 146.

¹⁵ Magyar Museum, 1788, I. negyed. 50–54.

¹⁶ *Gessner Idyllék* = KAZINCZY *Művei*, I, 146–147.

össze találóan Georges Mounin, a francia fordításelmélet egyik kiemelkedő alakja, több példát is idézve különböző korokban élt fordítók ilyen vonatkozású vallomásaiból.¹⁷

„én ... fordításimban ... egyedül artistának kívánok lenni”

A nyelv fogyatékoságainak kiküszöbölésére Kazinczy szerint tehát a leghatékonyabb eszköz nem más, mint maga a fordítás. Persze nem akármilyen magyartítás szolgálja ezt a nemes ügyet, csakis a jó fordítás. Vajon melyek számára a jó fordítás kritériumai?

A Gessner-fordításhoz írt bevezetőjében elmondja, azért szánta rá magát a kezdetben saját gyönyörködésére és erejének próbálgatására elkezdett munka kiadására, mert bosszantotta a sok dilettáns próbálkozás, amelynek eredménye a számtalan „erőteltett, homályos és fzetlen” magyartítás, amelyben az „eredeti tisztaság érthetetlen csevegéssé, a precízió hosszas hideg periphrasissá változik.”¹⁸ A gyakran alkalmazott körülírások felhígítják az eredeti szöveget, így annak elvész energiája, elsikkadnak stíláriis jellegzetességei, a fordítás „víz-ízű” lesz. Ő viszont már kezdettől fogva pontosan ezeknek az egyegy íróra jellemző stilisztikai sajátságoknak a megőrzésére, hű tolmácsolására törekszik elsősorban, ezt tekinti legfontosabb fordítói feladatának, amint azt egy képzőművészeti hasonlattal élve határozottan ki is mondja a *Bácsmegeyey* előszavában: „...én valamint minden egyéb fordításimban, úgy itt is, egyedül artistának kívánok lenni; aki a táblán nem a sujetet, hanem a festő munkáját, ecsetjét s tüzét nézi.”¹⁹

Péczeli Young-fordítását éppen azért bírálja meg a Magyar Museumban, mert annak hosszas parafrázisaiban rá sem lehet ismerni a szerző eredeti stílusára. Szerinte Péczeli nem esett volna ebbe a hibába, ha „azt követte volna, a’ mit Museumunk’ első negyedének 10dik és 11dik oldalán BATSÁNYI társunk tanácsolt.”²⁰ Vagyis Péczelit Batsányinak a szoros fordítás mellett lándzsát törő fordításelméleti tanulmányához utasítja, annak is azon bekezdéseikhez, amelyekben Batsányi kifejti, milyen alapvető feltételeknek kell ahhoz teljesülni, hogy a fordítás az „eredeti frás hív és igaz mássa” legyen: a fordítónak sem hozzátennie nem szabad semmit az eredetihez, sem abból elvennie, mint ahogy az eredeti szöveg szépítéséhez, javítgatásához sincs joga. Kazinczynak ebből a gesztusából, ha közvetve is, de egyértelműen kiderül, hogy egyetértett Batsányinak a szoros fordítást szorgalmazó nézeteivel,²¹ amint azt a bíráló megjegyzés folytatása is bizonyítja: „Tagadhatatlan ugyan az, hogy az így [azaz a Péczeli-féle módon készült fordítással] sokkal többen fogják Youngot érteni, mintha szoroson az Ánglus szerint lett volna fordítva: de annak, a’ ki a’ Hazai Nyelv’ elő-vitelére törekedik, nem annyira azt kell óhajtani, hogy

¹⁷ „Minden kiindulási nyelv csodálatosan gazdag, minden célnyelv jóvátéhetetlenül szegény.” Georges MOUNIN, *Traduction = La Linguistique: Guide alphabétique*, sous la direction de A. MARTINET, I-II, Paris, 1969–1972, 375–379.

¹⁸ *Gessner Idyllek* = KAZINCZY *Művei*, I, 147.

¹⁹ *Uo.*, 108.

²⁰ Magyar Museum, 1789, 2. negyed, 100.

²¹ Tudomásom szerint ez Kazinczy egyetlen reagálása a Batsányi által kifejtett fordításelméleti elvekre.

még a' tanulatlanok által is meg-értetessék, mint azt, hogy azoknak, a' kiknek számok igen is kevés, javallását megnyerhesse."²² Ez az idézet két szempontból is nagyon fontos helyet tölt be Kazinczy fordításra vonatkozó kijelentései között: egyrészt, mert – legalábbis elvben – nyíltan a szoros fordítás mellett teszi le voksát, másrészt, mert már itt számot vet azzal, hogy a szoros fordítás nem nyeri, nem nyerheti meg a szélesebb közönség tetszését, mivel sokak számára érthetetlennek, s így befogadhatatlannak bizonyul. Meggyőződése azonban, hogy annak, aki a nyelv fejlesztését tartja szem előtt, ezzel nem szabad törődnie, elég, ha a műveltek maroknyi csapatának elismerésére pályázik. Itt már a *Debreceni Grammatika* nyelv- és ízlésszemléletével hadakozó, a „vulgus” véleményét semmibe vevő majdani Kazinczy szólal meg, aki fogsága után többször hangoztatja, hogy nem a szokást tartja kánonnak,²³ nem arra törekszik, hogy írását a „gubások”²⁴ is megértsék, hanem azt nézi, milyenné kell válnia a nyelvnek, hogy minden gondolat, érzés, hangulat kifejezésére alkalmas legyen. Saját Young-fordítása közlésekor Kazinczyt ugyanaz a szándék vezérli, mint az elméleti írását egy évvel korábban közreadó Batsányit: ahogy Batsányi a fordítás alapvető szabályainak bemutatásával, Kazinczy ezen szabályoknak – szerinte – eleget tevő fordításából készült szemelvényvel kíván irányt mutatni a gyakorló fordítóknak, amely mellett a Péczeli-féle változathól is közöl egy részletet, hogy bárki összevehesse a két fordítást, s megítélhesse a különbségeket. Ezzel kapcsolatban még egy dologra érdemes felhívni a figyelmet: Kazinczy szorosan az angol eredetit követő fordítást kér számon Péczelin, s úgymond, erre ad mintát saját verziójának közlésével. Felettebb elgondolkodtató azonban, hogy erre ő miként volt képes, ugyanis angolul nem is tudott.²⁵ A maga „szoros” fordítását tehát közvetítő nyelvből készíti, s ebben semmi kivetnivalót nem talál sem ekkor, sem a későbbiekben, amikor Shakespeare-t és Ossziánt németből, Sterne-t franciából fordítja majd. Ez a probléma mintha nem is létezett volna számára, legalábbis sohasem ír róla, jöllehet fogsága utáni korszakaszában több olyan pályatársa is akadt, aki eljárását helytelenítette, és ezt szemé- re is vetette.²⁶

²² *Uo.*, 100–101.

²³ Vö. Aranka Györgynek, 1810. júl. 1. *KazLev VIII*, 3.

²⁴ Kölcsey Ferencnek, 1808. jún. 13. *KazLev V*, 561.

²⁵ Például azt írja Dessewffynek: „Most jambokban fordítom Hamletet, a Schlegel igen hív fordításából, minthogy én angolul semmit sem értek, s a Schlegel fordítása felől azt tartják, hogy az tükörképe a Shakespeare-nak.” 1814. máj. 1. *KazLev XI*. Vagy másutt: „Most Yóriknak érzékeny utazásait fordítom, előttem lévén a' német, francia és angol textus. Angolul nem olvasok, de sokszor belétekintek, 's divinálok az értelmet.” Helmeccy Mihálynak, 1813. aug. 18. *KazLev XI*, 29.

²⁶ Kölcsey például ezt írja Sterne *Yorick és Eliza levelei* fordítása kapcsán: „De Yorick sokat veszteni fogott azzal, hogy Francziából jött-áttal.” *KazLev XV*, 246. Döbrentei, aki később maga is lefordította Sterne műveit, méghozzá angolból, ezt a megjegyzést fűzi a Kazinczy-féle változatokhoz: „A' különös, tulajdon genialitásu Anglus Szerne' Érzékeny utazásait, 's Levelezéseit Elizával, e' Hazában magyarul is megismertetni, helyes választás volt, bár a fordítás az eredeti Anglus textből eshetett volna...” (*Szerne Lőrincz élete*, Erdélyi Múzeum, 7, 1817.) Idézi HARTVIG Gabriella a Sterne-fordítás körüli bonyodalmakat részletesen elemző cikkében: „Legyen a mi levelezésünk szívből, nem szívért” (*A Yorick és Eliza levelei körül zajló fordítási vita*), *ItK*, 1998, 967.

Kazinczy fogsága előtt tehát az eredeti szerző stílusjegyeinek visszaadását tekinti a fordítói hűség alapkövetelményének, ha erre vonatkozó megjegyzései meglehetősen általános szinten mozognak is: megőrizni az eredeti tüzet, energiáját stb. A stílári ekvivalencia megteremtése érdekében fordításai során nemegyszer az erőltetettnek tűnő fordulatokról sem hajlandó lemondani. Így például, amikor a Klopstock *Messias*ából fordított énekeket elküldi Arának, hogy kikérje róluk a véleményét, előrebocsátja: „Tsak arra ne kérj, hogy az erőltetett expressióktól el-álljak. El-veszteném egészen a' Klopstock energiáját.”²⁷ Ebben a megjegyzésben csirájában már benne rejlik az a későbbi álláspontja, amelyet Ercsey Dánielhez írt levelében majd így fogalmaz meg: „Ítéletem szerint annál jobb a fordítás, minél hívebb, ha az olykor egy kevés erőszak” – azaz szokatlan szerkezetek, idegen szólások bevezetése – nélkül „nem eshetik is meg.”²⁸ Lelkes hangú tanúvallomásaiból tudjuk, milyen rendkívüli hatást gyakorolt rá ebben a tekintetben Báróczy Sándor a maga fordításaival: a csodálatlól „fel-felsikoltott”, amikor tizen-nyolc évesen Marmontel *Regéit* az ő tolmácsolásában olvasta, s már akkor elhatározta, hogy minden erejével az „ő koszorúja” után fog törekedni.²⁹ A Gessner-fordítás bevezetőjében Báróczy dicső példáját említi mint fordításra motiváló okot, a *Bácsmegyeyt* pedig egyenesen Báróczy tisztelőinek ajánlja, szenvedélyes rajongással ecsetelve eszményképe ösztönző hatását: „Meglehet, hogy én Mármontelnek elhevítése nélkül nem nyúltam volna tollhoz. Hogy írtam és írok tehát [...] a BÁRÓCZY míve. Boldog, aki BÁRÓCZYval – a selypítő – franciává vált BÁRÓCZYval – futni mer! Nékem nyomdokait csókolni, ŐTET távolról követni – közhelyen Barátomnak nevezni – ez értt tárgy! – nyert dicsőség!”³⁰ Báróczyban legfőképpen azt csodálta, hogy képes volt az eredeti szerző stílusához olyannyira idomulni, hogy szinte ő maga is franciává vált. Irodalmunkban Báróczy volt az első olyan fordító, aki az eredeti mű hű követése érdekében tudatosan vállalja az idegenszerű – többnyire egy-egy gallicizmus tükörfordításából származó –, de szépnek ítélt szerkezetek, fordulatok alkalmazását.³¹ Az *Erkölcsei mesék Előljáró beszédében* így mentegeti eljárását: „Tudom, sokak tanálatnak, kik erőltetett fordításnak fogják mondani frásomat: de bátorkodom bizonyosságul idézni azokat, kik franciául is olvasták, ha lehetett-é ezt a nyelvnek szük voltára nézve másként magyarra fordítani?”³² Fordítói tevékenysége során tehát Báróczy is szembesül azzal a ténnyel, hogy a magyar nyelv nem elég árnyalt, nem elég hajlékony, s ezen úgy próbál segíteni, hogy lefordítja az eredeti idiotizmusait, amiktől fordítása az olvasók többsége számára erőltetettnek hat. A La Calprenède *Kassandra* című regényének fordításához fűzött utószóban (*A fordítónak szavai*) elismeri, hogy a szólás mestersége, azaz a szintaxis ellen sokszor vétett, ám szövege az ékesen szólás (retorika) szerint készült. Újításainak védelmében a görögök és

²⁷ Aranka Györgynek, 1789. júl. 10. KazLev I, 398.

²⁸ Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. KazLev XVI, 384.

²⁹ *Pályám emlékezete* = KAZINCZY Művei, I, 238–239.

³⁰ *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei: A Báróczy tisztelőinek* = KAZINCZY Művei, I, 107.

³¹ Vö. GYAPAY László, *Kazinczy a debreceniségről*, ItK, 1998, 39–40.

³² *Erkölcsei mesék*, melyeket frantziából fordított BÁRÓCZY Sándor magyar nemes testőrző, *Előljáró beszéd* = *Érzelmes históriák*, vál., szerk., jegyz., utószó LÖKÖS István., Bp., 1982 (Magyar Hírmondó), 12.

a latinok példájára hivatkozik: „Ha a görögök ujítást nem hoztak volna bc, soha annyira nem vitték volna tudományokat és az ékesszólásban úgy el nem híresedtek volna. A deákok nem szegyenlették a görögöktől kölcsönzött móddal ékesíteni nyelvöket. A francziák még mai napig is a görögökből és deákból szedik a gyöngyöket, melyekkel nyelvöket gazdagítják s ékesebbé teszik irásokat; miért ne követhetnök hát mi is nyomdokukat s ne ujitánánk nyelvünkön; a mint hogy valósággal ujítottunk is, mert csak kétszáz esztendővel azelőtt nem volt nyelvünknek az az ékessége, mely most van; sőt gyanakszom, ha vajon Scythiából, Attilával és azután a hét kapitányokkal kijött eleink megérthetnének-e bennünket akadály nélkül.”³³ Ugyanazzal az érveléssel találkozunk itt, mint amilyennel majd Kazinczy is sokszor él fogsága utáni időszakában. Az ifjú Kazinczyt tehát a „szép új stílus”, a „ritmikus és szépen elrendezett mondatszöveg”, „no meg a franciás idegenszerűség”³⁴ ragadta meg leginkább Báróczy fordításmódjában, és voltaképpen pályája során mindvégig példaképének tekinti abban a törekvésében, hogy „a magyar nyelv nehézsége miatt hosszadalmas, az eredeti szövegnek általában többszörösére elnyúló magyar szöveget az eredeti stilisztikai feszességéhez, rövidegéhez szabja, sőt az eredeti gallicizmusainak tükörfordításával idegenszerű szólásokat is behozzon nyelvünkbe, új idiotizmusokat kényszerítve rá.”³⁵

„Nékem semmi fordításod nem tetszik...”

Felmerül a kérdés, hogy a legfőképpen a stiláris hűség követelményét s ennek megteremtésére irányuló saját törekvését hangoztató Kazinczy vajon miként vélekedett a verses formában írt művek eredeti versformájának visszaadásáról? Tudós barátjával, Földi Jánossal folytatott levelezésének jó része Anakreón fordítása kapcsán éppen a versformák átültetésének kérdése körül forog. Sajnos a levélváltásból szinte kizárólag Földi Kazinczynak írt levelei maradtak fenn, így csupán Földi reagálásaiból következtethetünk Kazinczy megjegyzéseire. Földi leveleiben többször kitér fordítói elveire: először csak hogy ismertesse azokat Kazinczyval, később pedig már vitatkozva vele, barátja fordítói gyakorlatával szembeállítva a sajátját. Földi voltaképpen Kazinczy hatására kezdi fordítani Anakreont, s amint elkészül néhány énekkel, elküldi neki, hogy kikérje róluk véleményét. Levelében részletesen tájékoztatja barátját, milyen stratégia vezérelte fordítását: „Én Anakreont szorosán fordítottam, ugyan annyi számú és olyan versekbe, mint van Görögül. De azonban úgy igyekeztem, hogy az Auctor értelme szép folyó és értelmes Magyarsággal, sőt majd azon szókkal meg légyen.”³⁶ Földi tehát a formai és a tartalmi hűség terén egyaránt rendkívül szigorú mércét állít fel magának. Az eredeti versformát a lehető legpontosabban akarja követni, annál is inkább, mivel úgy véli, a magyar nyelv

³³ Idézi HALÁSZ Ignác, *Kazinczy mint fordító*, Magyar Nyelvőr, 1883, 397.

³⁴ SZAUDER József, *Bevezetés = KAZINCZY Válogott művei*, Bp., 1960, I, XXI.

³⁵ CSETRI Lajos, *A magyar nyelvújítás kora irodalomszemléletének nyelvfilozófiai alapjairól = Irodalom és felvilágosodás: Tanulmányok*, szerk. SZAUDER József, TARNAI Andor, Bp., 1974, 249.

³⁶ Földi János Kazinczynak, 1791. febr. 5. KazLev II, 156.

alkalmas mindennemű görög és latin mérték visszaadására, ellentétben például a némettel, amely természeténél fogva különféle módosításokra kényszerül. Ugyanakkor a tartalmi hűségnek is a legmesszebbmenőkig eleget próbál tenni, arra törekedvén, hogy – amennyiben csak lehet – az eredetiben előforduló szavak magyar megfelelőit alkalmazza az adott helyen, s mindezt úgy, hogy közben a magyarosság se szenvedjen csorbát.

Kazinczy jónak ítéli ugyan Földi mutatványként megküldött fordításait, ám szerinte a fordított versek sokkal hosszabbak, mint az Anakreónéi, s úgy véli, Földi túlságosan gyakran él anapesztusokkal. A kritika felháborítja Földit: nyomatékosan kijelenti, hogy fél verslábnyi nem sok, ő bizony annyit sem vett el vagy toldott hozzá az énekekhez, így azok éppen olyan hosszúak, mint Anakreónnál; ami pedig az anapesztusokat illeti, nos, azokkal maga a szerző is többször élt verseiben. Olyannyira megsértődött Kazinczy igaztalannak és megalapozatlannak érzett bírálatán, hogy azzal fenyegetőzik, nem fordít többé Anakreónt, hiszen a magyarok úgyszemint tudják értékelni az ilyen szoros fordítást.³⁷ Válaszában Kazinczy részletesen kifejti a fordítás helyes módjáról alkotott véleményét, azonban erről is csak Földi soron következő levelének megjegyzéseiből értesülünk. Az a tény, hogy Kazinczynak ez a levele (a Földi Jánoshoz írottak zömével egyetemben) elveszett vagy kallódik, annál is inkább sajnálatos, mivel ha a levél meglenne, nagy valószínűséggel ez volna Kazinczy első pályaszakaszából a legátfogóbb és legterjedelmesebb fordításelméleti vonatkozású dokumentum. Az mindenesetre sejtethető, hogy Kazinczy még a Földiénél is szigorúbb kívánalmakat sorakoztatott fel, a Földi által felsorolt elveket minden bizonnyal megtoldotta a maga stílushűségre vonatkozó nézeteivel, rámutatva Anakreónnak azokra a stíláriis sajátosságaira, amelyeket a fordítónak feltétlenül szem előtt kell tartania, ha hű kíván maradni a költő szelleméhez. Földi elismeri, hogy Anakreón valóban úgy volna a leghelyesebben fordítva, ahogyan azt Kazinczy leírja, ám kétféle, hogy bárki képes volna ilyen tökéletes fordításra, az „Anacreoni indoles” ennyire pontos tükrözésére, jóllehet ő maga is mindent megtesz annak érdekében, hogy ezt megközelítse. Ebben a levelében szögezi le Földi azt a többször idézett véleményét, miszerint ő csak kétféle fordítást ismer, „a’ szóról szóra való igen szoros fordítást, és a’ szabad porászu fordítást,”³⁸ s bár az első jóval nehezebb, különösen verses művek esetében, ő csakis ezt a fordítási módot hajlandó művelni, addig amíg azt „a’ dolognak jó kitétele, helyes értelme, és a’ nyelveknek különböző tulajdonságai” lehetővé teszik. Ha ezek a szoros fordítás következtében sérülni látszanak, akkor a fordító változtatni kényszerül, eleget téve a „Nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres” sokat hangoztatott horatiusi elvének. A versfordításban a nehézségeket még fokozza, hogy a különböző nyelvekben a szavak hossza nem azonos, a fordító ezért gyakran kénytelen az eredetiben szereplő nyelvi elemeket mással felcserélni, különösen rövid verssorok esetében. Ezzel a problémával Anakreón fordítása során ő maga is sokszor szembesült „az ő igen apró versei miatt.” A továbbiakban két oldalon keresztül elemzi az Anakreón-fordítás Kazinczy által megbírált helyeit (ebből sejtethetjük – bár erre Földi maga is utal –, hogy Kazinczy levele igen

³⁷ Földi János Kazinczynak, 1791. márc. 9. KazLev II, 170–171.

³⁸ Földi János Kazinczynak, 1791. máj. 20. KazLev II, 192.

részletes lehetett), hol védelmébe véve saját megoldását, hol Kazinczy kritikája nyomán módosítva a korábbi változatot (igaz, többnyire olyan felhanggal, hogy „ha már ennyire erősködsz, akkor tessék, tudom én másképpen is!”). A levélnek ez a része is rendkívül tanulságos, tudomásunk szerint ebben a korban egyedülálló abból a szempontból, hogy egy fordító műhelygondjaiba nyújt betekintést. Hogy milyen tudós aprólékosság jellemezte Földit, szemléletesen bizonyítja levelének az a passzusa, amelyben Kazinczyt – annak saját kérésére – az Anakreónnál fellelhető sorképletekről tájékoztatja, hat pontba szedve vizsgálódásai eredményét. Ezzel kapcsolatban aztán felteszi a kérdést, miként kell a rendkívül változatos versformákkal élő Anakreónt – formai szempontból – helyesen fordítani. „Ugy e, hogy mindenkor tsak a’ leg együgyűbb és közönségesebb, vagy esmeretesebb Anacreoni formákkal éljünk? ... és kerüljük szorgalmasan az anapaestusokat, a’ mint Te [Kazinczy] kívánod? Vagy szabad ennyi féle exorbitáló Verseket írni az Auctor szerint? ha nem szabad: kérdés: Mit kell tsinálni az Anakreon hosszabb sorjaival, a’ hol néha két anapaestus is van egygy versben?”³⁹ Földi tehát a versforma legapróbb sajátosságaig lehatol, s Kazinczyhoz intézett kérdéssorát nem költői kérdésnek szánja, hanem tényleg tudni akarja, milyen, a fordítói gyakorlatban követendő elveket javasol barátja. Ő maga ismételtén kijelenti, hogy „valahol hozzá lehet alkalmaztatni, még a’ versformát is szorosán hozzá alkalmaztatnánk” az eredetihez; s ha ez teljesen nem lehetséges, legalább az anapesztusokkal az Anakreón által alkalmazott mód szerint kell élni. Addig hozzá sem akar fogni az anapesztust is tartalmazó versek fordításához, amíg Kazinczy nem nyilatkozik ebben a kérdésben. Ő viszont nem igazán siet a felelettel, Földi még három levélen keresztül sürgeti, míg végre – majd’ két év elteltével – megkapja Kazinczytól a választ: saját Anakreónból fordított verseit. Hogy emellett kifejtő választ is adott-e a Földi által megfogalmazott kérdésekre, nem tudjuk, mivel azonban Földi levelében nem találunk erre utaló megjegyzést, úgy gondoljuk, nem. Most Földin a sor, hogy késlekedjen a válaszlevéllel. Azzal mentegetőzik, hogy nem volt alkalma az írásra, ám valószínűbb, hogy csak halogatta a kellemetlen feladatot: „De nem hiszed el Barátom, melly kelletlen, kéntelen és unalmas kötelelességre szorítasz engemet, ezen ítéletemnek kiadásával!”⁴⁰

Miért ózdkodott ennyire Földi a véleménynyilvánítástól? Mert rájött, hogy bár Kazinczy a szoros fordítás elvi alapján áll, legalábbis ezt hangoztatja, gyakorlatában korántsem tesz eleget a szoros fordítás – Földi szemében alapvető – kritériumainak: „A’ Te Anacreonból fordított Darabjaidat két néző pontból lehet nézni, és a’ szerint ítélni. Egyik a’ mellyből Te nézed, a’ szabad Spiritusú fordítás, nem a’ mint azokat Görögül írta Anacreon, (...) hanem úgy, a’ mint egy Francia Poéta fordítaná azokat magyarra, ha magyarul tudna. Másik néző pont az Anacreonnal meg egyező igaz Anacreoni fordítás. Mellyik jobb? – olyan kérdés, a’ mellyben velem, a’ mint kitanultam soha meg nem fogsz egyezni. – Melly kényes ízlésű vagyok én a’ fordításokban, már sokszor tapasztaltad. (...) – A’ Tiedről e’ szerint mit ítéljek? Azt, hogy a’ Te nézőpontodból igen jó: az

³⁹ *Uo.*, 197.

⁴⁰ Földi János Kazinczynak, 1793. aug. 12. *KazLev* II. 304.

enyimből – megengedj, ha ki mondom; nékem semmi fordításod nem tetszik, és ha csak ilyenek a fordítások, nem érdemlik meg ezek az édes bolondságok, hogy oly sok álmatlan órába kerüljenek.”⁴¹

Földi tehát köntörfalazás nélkül rossznak minősíti Kazinczy fordításait,⁴² azt a „franciás” – az eredeti szöveget szabadon kezelő, a fordító ízlése szerint tetszőlegesen átszabó, parafrázáló – fordítói gyakorlatot tulajdonítva neki, amely miatt Kazinczy néhány éve Péczelit dorgálta, s amelyet később, fogsága után is mindig a rossz, a számára elfogadhatatlan fordítási módként emleget. Elvileg tehát Kazinczy is, Földi is a szoros fordítás mellett száll síkra, mégsem fogadják el egymás gyakorlatát. Az ellentmondás a fordítói hűség, a szoros fordítás eltérő értelmezésében rejlik. Más ekvivalencia-hierarchiát állít fel Kazinczy és mást Földi. Míg Kazinczy szemében a stílári ekvivalencia jóval fontosabb, mint a formai, Földinél éppen ellenkező a sorrend: számára a tartalom visszaadásán túl a fordítói hűséget elsősorban a formának a legapróbb jegyekre is kiterjedő pontos visszaadása jelenti. Nyelvészeti képzettségének köszönhetően azzal is tisztában van, hogy a fordító olykor megoldhatatlan nehézségekbe ütközik, s ő ezért nem csupán a magyar nyelv fejletlenségét hibáztatja, hanem általános nyelvészeti nézőpontból fogalmaz: „Mindenik fordításban, akár szoros, akár szabad legyen az, esik gyakorta olyan, melly az originált ki nem üti, és ez természeti és elkerülhetetlen dolog akármely nyelvben, mivel tudva vagyon, hogy a Nyelvek egymás között annyira különböznek, hogy egyiknek ékessége, lelke és tulajdon szóllási más Nyelvekre éppen fordíthatatlanok.”⁴³ Kazinczynál viszont soha nem merül fel a fordíthatatlanság kérdése, számára az egy-egy szöveg magyarra való átültetésekor felmerülő nehézségek csakis a nyelv – nyelvfejléssel kiküszöbölhető – fogyatkozásaiból erednek.

„Meg akarom érdemlenni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak”

A szoros – legalábbis tartalmi és stílári vonatkozásban szoros – fordítás követelményének és megvalósíthatóságának hirdetése mellett, melyek alapján a nyelvek univerzális egységében hívő racionalista nyelvszemlélet képviselőjének tűnik, ugyanakkor más fordítói szemléletre jellemző kijelentések is előfordulnak a fogság előtti időszakban Kazinczynál. Az Orpheus első kötetében, a gróf Pálffy Károly főkancellár Péczeli Józsefhez franciául írt gratuláló levelének magyar fordítását kísérő jegyzetében például ezt olvashatjuk: „Hogy ez a fordítás az eredetitől igen sokban különbözik, azt látja minden, a ki a frantzot csak valamennyire is érti. Ugy igyekeztem ezt le fordítani a mint gondoltam, hogy maga irta volna Nemzetünknek ELSŐJE, ha Magyarul írt volna; mert az én szememben az a helyes, okos és igaz fordítás.”⁴⁴ Szinte szóról szóra ugyanígy fogalmaz

⁴¹ *Uo.*, 304–305.

⁴² VÁCZY János szerint „nem ismerünk ez időből senkit, a ki oly leplezetlenül szembe mert volna szállni Kazinczyval, mint Földi” (KazLev II, XI).

⁴³ Földi János Kazinczynak, 1791. máj. 20. KazLev II, 192.

⁴⁴ Orpheus, 1790, I, 13; *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001, 11.

majd Batsányi Osszián-fordítása kapcsán egy Kazinczynak írt 1802-es levelében: „Én úgy akarnám Ossziánt fordítani, amint talán énekel vala, ha magyar volt, s most élt volna (a' nyelvnek mostani állapotjához képest szólván).”⁴⁵ A fordításban követendő módszer effajta megközelítése korántsem új a fordításról való gondolkodás történetében: a 17. században jelenik meg a francia „szép hűtleneknél”, akik mindent elkövettek annak érdekében, hogy a fordításon semmiféle idegenszerűség ne érződjék, olyan legyen, mintha eleve a célnyelven született eredeti mű volna.⁴⁶ Náluk találkozhatunk először a fentebbihez hasonló kijelentéssel, nevezetesen, hogy úgy kell fordítani az adott idegen szerzőt, ahogyan az a célnyelven beszélt volna, ha olyan nemzetiségűnek születik: „Qu'on puisse dire que si l'auteur sur lequel on travaille avoit, par exemple, écrit en notre langue, ce serait ainsi qu'il aurait parlé...”⁴⁷ Ennek a későbbiek során rendkívül sokszor hangoztatott, a 18. századra már igencsak közhellyé vált elvnek követői mindent megtesznek annak érdekében, hogy minimálisra csökkentsék a célnyelvi kultúrát a forrásnyelvitől elválasztó szakadékot. Még attól sem riadnak vissza, hogy a célnyelvi olvasó számára esetleg idegenül ható vagy nehezen érthető elemeket eltávolítsák és/vagy mással, a hasonló hatást nagyobb sikerrel képviselő, fülének ismerősebben csengő elemekkel helyettesítsék. A végcél az, hogy a fordítás eredeti műként simuljon bele az anyanyelvi irodalomba. Ráday Gedeon, akihez Kazinczy megbírálás végett elküldte Gessnerét, épp ilyen alapállásból dicséri a fordítást: „...még felette kevés fordításaink vannak, a' mellyeket ehhez hasonlíthatnák. Ugyan is sok helyeken fordításnak sem vélné az Olvasó, hanem eredeti munkának tarthatná.”⁴⁸ Ezt a célkitűzést fogalmazza meg maga Kazinczy is egy 1793-ban írt levelében: „Meg akarom érdemlenni, hogy fordításaim originális darabok gyanánt tartassanak.”⁴⁹ 1789-es, Magyar Museum-beli kijelentéséből – ahol Péczelinek éppen „franciás” fordítói stílusát bírálja – világosan látszik, Kazinczy tisztában volt vele, hogy a szorosan az eredeti szerint készült fordítások, a maguk szokatlan vagy akár erőltetett fordulataival nem nyerhetik meg az átlagolvasók tetszését, tehát minden bizonnyal nem az ilyen módon készült átültetésektől várja, hogy a közönség eredetiként olvassa

⁴⁵ Batsányi János Kazinczynak, 1802. jún. 16. KazLev XXIII, 52.

⁴⁶ Vö. pl. „...faire parler en François Tacite, Cicéron et Sénèque, de telle sorte que leurs excellentes copies paroissent des originaux.” („...úgy szólaltatni meg franciául Tacitust, Cicerót és Senecát, hogy kitűnő fordításai eredetinek tűnjenek.”) Egy Sorbière nevű fordító 1649-es Hobbes-fordításának előszavából idézi Michel BALLARD, *De Cicéron à Benjamin: Traducteurs, traductions, réflexions*, Presses Universitaires de Lille, 1995, 171.

⁴⁷ „Hogy azt mondhassuk, ha a szerző, akin dolgozunk, a mi nyelvünkön írt volna, így beszélt volna...” Pierre Coustel *Règles de l'éducation des enfants* (1687) című könyvének a fordítás szabályainak szentelt fejezetéből idézi BALLARD, *i. m.*, 183. Szinte ugyanígy fogalmaz negyedszázaddal korábban egy másik francia szerző, Antoine Lemaistre: „La première chose à quoi il faut prendre garde dans la traduction française: c'est ... d'exprimer en notre langue, tout ce qui est dans le latin, et de le rendre si bien, que si, par exemple, Cicéron avoit parlé notre langue, il eût parlé de même que nous le faisons parler dans notre traduction”. („Az első dolog, amelyre a francia fordításban ügyelni kell, az az, hogy nyelvünkön mindazt kifejezzük, ami a latinban benne van, és olyan jól adjuk vissza, hogy ha például Cicero a mi nyelvünket beszélte volna, ugyanúgy szövelt volna, ahogyan mi szólaltatjuk meg fordításunkban.”) Vö. ZUBER, *i. m.*, 151.

⁴⁸ Ráday Gedeon Kazinczynak, 1786. jan. 3. KazLev I, 86.

⁴⁹ Dessewffy Józsefnek, 1793. júl. 25. KazLev II, 296.

azokat. A szélesebb közönség ízlésére, befogadási horizontjára tekintettel lévő fordítások esetében tehát Kazinczy is másfajta fordítói stratégiával él.

Ilyen az a 18. században igen nagy népszerűségnek örvendő – ma már mosolygásra készítő – fordítói eljárás, amelyet a modern fordításelmélet pragmatikai adaptációként emleget. Ez a fordítási mód tulajdonképpen Kazinczy fordítói gyakorlatában kivételnek, mondhatni kakukktojásnak számít, hiszen csak a *Bácsmegyey* magyarítása során folyamodott hozzá (leszámítva a megsemmisített *Siegwart*-fordítást, ahol saját bevallása szerint szintén ezt alkalmazta). Az eljárás lényegét és indítékát a fordítás elé írt *Jelentésben* így mutatja be: „...a történetet hazánk vidékeire szállítottam, s személyeimnek magyar hangzású neveket adok. (...) Ki nem hallja inkább a Bácsmegyey és Surányi Mancsi neveit, mintha Adolfot, Theodort, Leonhardot, Wilhelminét említenék?”⁵⁰ Vagyis azon igyekezetében, hogy megfeleljen az olvasóközönség feltételezett elvárásainak, még a mű valóságanyagát is lefordítja valami ismerősre, megszokottra. „Én ezt le-fordítottam, 's Magyarra tettem” – írja találóan Ráday Gedeonnak.⁵¹ Törekvése nem is maradt eredménytelen: a levélregény a publikum „csemegéje” lett, s amikor a *Pályám emlékezete* című önéletrajzi írásában visszatekint erre a munkájára, a siker okát elsősorban ő is az alkalmazott fordítói eljárásban látja: „A Bácsmegyei szerencséjét az csinálhatta, hogy a történetet nem hagytam meg anyaföldén, hanem honunkba plántáltam által, s az olvasó így melegebben és közelebbről érezheté magát megilletve.”⁵² Ez a „cibliste”, azaz a fordítást a célnyelvi olvasóközönség befogadó-mechanizmusához igazító fordítói szemlélet és gyakorlat, mint említettük, még fogsága előtti korszakában is kivételesnek tekinthető, fogsága utáni álláspontjával pedig – amely teljes mértékben „sourcier”, azaz nem a célnyelvi olvasó elvárásait, ízlését, hanem a forrásnyelvi szöveget tartja elsősorban szem előtt – homlokegyenest ellenkezik. Ám még itt, a *Bácsmegyeyben* is tulajdonképpen kompenzációnak szánja, amellyel az olvasót azon bosszúságért kívánja kárpótolni, amelyet a fordítás során alkalmazott másik módszere, nevezetesen az idegen szavaknak a magyar szövegben való magyarányú megtartása válthat ki.

„Széltében élek mindaddig az idegen szókkal...”

Az idegen szavak megőrzésének vagy valamilyen módon való helyettesítésének a problémája nem a *Bácsmegyeyben* foglalkoztatja először Kazinczyt: már a Gessner-fordítás kapcsán is kifejti erről a véleményét. Mint láttuk, a sok „erőltetett, homályos és ízetlen” magyarítás miatt érzett bosszankodásától vezérelve lát neki az idillek lefordításának. Az eredeti mű stílári sajátságait eltüntető hosszas parafrázisok mellett azt tartja a korabeli fordítások fő hibájának, hogy a fordítók mindenáron megpróbálják az idegen

⁵⁰ *Bácsmegyeynek öszve-szedett levelei: A Báróczy tisztelőinek = KAZINCZY Művei*, I, 109–110. A pragmatikai adaptációnak sokszor emlegetett példája Dugonics András *Cserei, egy honvári herceg* című munkája, amely Voltaire *Zadigjának* magyarítása.

⁵¹ Ráday Gedeonnak, 1788. máj. 19. *KazLev* I, 180.

⁵² *Pályám emlékezete = KAZINCZY Művei*, I, 345.

szavakat elkerülni, helyettük új magyar szavakat faragnak, holott ez az eljárás sokszor az „értelem, az energia, az idiotizmus” rovására megy. Az új szavak alkotása kérdésében képviselt ekkori álláspontja egyértelmű purizmus-ellenességet mutat,⁵³ az erőltetett magyartás helyett saját módszerét javasolja: „Én itt fületem és a külső nemzetek példáit választottam vezérimnek. Széltében élek mindaddig az idegen szókkal, ahol ki nem kerülhetem, míg helyettek ugyan azon értelmű magyar eredetű s hangzásút nem találok.”⁵⁴ Vagyis úgy véli, az eredeti stílusát még mindig hívebben visszaadhatja az idegen szavak megtartásával, mint körülírásukkal vagy új – s éppen ezért érthetetlen – szavak gyártásával. (Nem véletlen egyébként, hogy Kazinczy a szóalkotásról vallott nézeteit először éppen egy fordításkritikában, nevezetesen Barczafalvi Szabó Dávid – szöszörnyetegektől hemzsegő – *Siegwart*-fordításának kapcsán fejt ki: a fordítás a legkényszerítőbb alkalom lehet új szavak létrehozására.)⁵⁵

A négy évvel később készült *Bácsmegyey* elé írt *Jelentésében* már előre szabadkozik, mivel attól tart, hogy a gyakran előforduló idegen szavak miatt sokan „literátori eretnek-séggel” vádolják majd. Eljárását itt először azzal indokolja, hogy ebben a szövegtípusban, nevezetesen egy úri társaságban játszódó regényben igenis indokolt az idegen szavak használata, hiszen azok a bemutatott társadalmi réteg szókinésének szerves és jellemző részét alkotják, s megtartásukkal az ábrázolás hitelessége is növekszik. Szerinte ugyanis az olvasók így hajlamosabbak elhinni, hogy a regényt alkotó levelek „nem valamely belletristának, hanem a megvetett Szerelem gyötrelmei között fetregő Bácsme-gyeynek tollából folytak.”⁵⁶ A társasági életben szinte mindenki által ismert és használt idegen szavakkal tehát a társasági tónust kívánja felidézni, s ezzel a sikeresebb illúzió-keltést szolgálni. Hozzáfüzi azonban azt is, tisztában van vele, hogy most még kevés olvasója értené meg ezeket a szavakat magyarázat nélkül, s mivel magát a szöveget nem akarta örökös jegyzetekkel („perpétua nótákkal”) tarkítani, ezért a kötet végén közölte az idegen szavak jelentését.

Mindamellet nem elégszik meg ezzel a kizárólag a műfaj és a kommunikációs helyzet sajátosságaira hivatkozó mentegetőzéssel, s a következő bekezdésben a korábban már idézett okot, nevezetesen „nyelvünknek tagadhatatlan készületlenség”-ét és „következés-képpen szűk voltát” nevezi meg eljárása indítékaként. S ahogy a Gessner-bevezetőben, itt sem marad el a más nemzetek példájára való hivatkozás, hogy tekintélyükkel mintegy megtámogassa saját eljárását; s ahogy a későbbi évtized folyamán mindig, már ekkor, 1789-ben is a németeket említi, akik szintén „nem szégyenlik segedelmiül vonni az idegen szókat”, még a fentebb stílusnemhez tartozó műfajokban sem, ahol pedig ő nem élne velük.

Összegzésképpen elmondhatjuk, hogy Kazinczy fogsága előtti pályaszakaszának mind a fordításra vonatkozó elvi megjegyzései, mind fordítói gyakorlata azt mutatják, hogy

⁵³ Vö. RUZSICZKY Éva, *Kazinczy állásfoglalása az idegen szavak kérdésében = Dolgozatok a magyar irodalmi nyelv és stílus történetéből*, Bp., 1960, 147–148.

⁵⁴ *Gessner Idyllek*, Id. b. Ráday Gedeonhoz címzett bevezető = KAZINCZY Művei, I, 147.

⁵⁵ Magyar Museum, 1788, I. negyed, 180.

⁵⁶ *Bácsmegyeynek össze-szedett levelei: A Báróczy tisztelőinek = KAZINCZY Művei*, I, 109.

fordításelméleti (és nyelvművelési) kérdések tekintetében még nem jutott egyértelmű álláspontra. Mint láttuk, szinte egy időben fordulnak elő nála egymásnak ellentmondó kijelentések a fordításban alkalmazandó módszert illetően. A fordítástól már ekkor mindenekelőtt az irodalmi nyelv fejlesztését várja, s erre a célra a szoros fordítást tartja a legalkalmasabb eszköznek, de hogy pontosan mit ért ezen, tételesen nem fogalmazza meg. Elviekben egyetért Batsányi reguláival, ugyanakkor fordítói tevékenysége során ő maga sem követi mindig ezeket, amint arra Földi Jánossal folytatott vitája is utal. Ami számára a legfontosabb, az a fordított szerző „színének”, „tüzének” azaz stílári sajátosságainak minél hívebb érzékeltetése. Ennek érdekében kezdetben azt a megoldást választja, hogy a magyar szövegben megtartja azon szavak idegen alakját, amelyeket csak körülírással vagy újonnan kreált – s ezért az olvasók idegenkedését esetleg kiváltó – magyar szóval lehetne kifejezni, bár új szavak alkotásának lehetőségét ő maga sem zárja ki bizonyos esetekben. Pályatársait még meg-megbírálja fordításaikban alkalmazott idegenszerűségeikért, a stílári hűség érdekében azonban olykor már maga is él szokatlan fordulatokkal, s ebben a tekintetben Báróczy Sándor nyomdokain halad. Tudja, a szoros fordítás nem vívhatja ki a nagyközönség tetszését, amely a „szerzőt az olvasóhoz elvezető”⁵⁷ fordítói eljárásokhoz szokott. Miközben fokozatosan érlelődik benne a meggyőződés, hogy azoknak, „a’ kik nyelvünk művelésén dolgoznak, igyekezni kellene a pinguis populustól a venustusok serege felé”⁵⁸ közelíteni, egyszer-egyszer még maga is engedményt tesz a szélesebb olvasóközönség elvárásainak: ennek legkirívóbb példája a *Werther*-utánzatból adaptált *Báicsmegyey*. Minden munkáját – s ez is közös jellemzője fogsága előtti és utáni időszakának – aprólékos műgonddal készíti: a megvalósítandó szöveg-esszmény elérése érdekében áttanulmányozza és összeveti az adott eredeti más nyelvű fordításait, s ha lehetősége van, még magát a szerzőt is megkérdezi a kétes pontok értelmezéséről (ez történt a Gessner-fordítás esetében⁵⁹). Fáradhatatlanul töröl, javít, átdolgoz, s „nemcsak ösztönös stílusérzék alapján, hanem nagyon is tudatosan korrigál, a klasszikus és humanista retorikai-stilisztikai rendszer ismeretében”.⁶⁰ Tökéletességre törekedve nem elégszik meg saját javításaival, fordításait megküldi barátainak, szigorú ítéletüket kérve. „Minekelőtte közhelyen jelennék meg a Gessner Idylliuminak magyar fordításával – fordul például Ráday Gedeonhoz –, szükségesnek látom, hogy megítélésére olly bírót válasszak, a’ ki hibáit érzékeny fülekkel s szemekkel érezze, és a’ ki azokat nekem egész szabadsággal tudtomra adja.”⁶¹ *Messiás*-fordításából is azzal a nem titkolt szándékkal jelentet meg részleteket a Magyar Museum hasábjain (a fordítás mellett az eredetit is közölve), hogy „a’ Publikum ítéletét, ’s a’ hozzá-értő Olvasóknak észrevételeit” megismerhesse fordításával kapcsolatban, hiszen „több szem többet lát, ’s rá

⁵⁷ Schleiermacher kifejezése. Vö. Antoine BERMAN, *L'Épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique*, Paris, 1984, 15.

⁵⁸ Előszó Goethe *Stellájának* fordításához, 1794. Idézi TOLDY Ferenc, *Kazinczy és kora*, 1859, XXII, 72. sz. jegyzet.

⁵⁹ Gessnernek, 1783. nov. 29. KazLev I, 51.

⁶⁰ CSETRI, *Egység...*, 27.

⁶¹ Ráday Gedeonnak, 1785. okt. 13. KazLev I, 77.

akad arra a' hibára-is, a' mellyet a' munkának neki hevült, vagy talán a' nehézségeket el-
úntt Fordító észre sem vett vólt magától".⁶²

A fogsága utáni pályaszakasz

Hat és fél esztendő raboskodása idején Kazinczy irodalomszemlélete olvasmányai hatására (antik klasszikusok, Winckelmann neoklasszicista görög művészettörténete, a korabeli klasszika-filológia szinte valamennyi jelentős műve, a német klasszikus irodalom képviselőinek, Lessingnek, Wielandnak, Goethének művei) jelentősen átalakul, egyértelműen klasszicista lesz. Nyelvművelési nézetei ugyancsak megváltoznak többek között annak köszönhetően, hogy a 18. század végi német esztétikus, Jenisch művén keresztül alaposabban megismeri Klopstock, Wieland, Herder és Goethe nyelvművelési nézeteit és a német irodalmi nyelv megújítása körül folyt harcot.⁶³ Egyre erősödik benne a meggyőződés, hogy a magyar nyelv felemelkedésének optimális útja a német minta alapján képzelhető el: mindig lelkesen hivatkozik a német példára, a német irodalmi nyelv gazdagságára, sokszínűségére, ami egy igen gyors, mintegy ötven év alatt, elsősorban az írók irányításával végbemenő, erőszaktól sem mentes fejlesztés eredménye: „...azt állítom, hogy ha mi a' Magyar nyelvvel azt cselekeszszük, a' mit Klopstock, Göthe, Wieland, Schiller a' Némettel, a' Magyar literatúra félszázad alatt olly formán fog a' Tinódi Sebestyén és Ilosvai korabeli literaturához hasonlítani és nem hasonlítani, mint a' Klopstock etc. korabeli Német Írók' munkáji hasonlítanak és nem hasonlítanak a' Hans Sachs etc. munkájához.”⁶⁴ A cél egy fejlett, sokszínű, minden árnyalatot, tónust kifejezni, minden műfajt, stilisztikai nemet megszólaltatni képes irodalmi nyelv, amelynek megvalósítása érdekében kiszabadulása után leveleiben kezdi meghirdetni nagyszabású nyelv-, ízlés- és stílusújítási programját.

Koncepcióját 1803-ban ekképpen ismerteti Schedius Lajossal: „...Mesterségek' dolgában csak úgy fogunk elébb haladhatni, ha azon ... igyekezet helyett, hogy szép Originálokat készítsünk, a' nálunknál szerencsésbb Nemzetek' remekjeit tészük magunkéivá.”⁶⁵ Ezek a nemzetek a fejlett, az európai humanizmus műveltségét hordozó nyugati kultúrák, amelyekkel a magyar nyelvileg ugyan nem áll rokonságban, Kazinczy azonban meg van győződve arról, hogy a fejlődés mindenképpen a nyugat felé fordulást követeli meg. Így ír erről a sokat idézett, Cserey Farkashoz intézett levelében, amelyben programja lényegét fogalmazza meg: „Az a' per, a' melly Íróink közt rég olta villong, hogy Nyelvünket kell e, szabad e, a' Nyugoti nyelv geniusa szerint modellezni, hogy az ő munkájikat szabad e példány gyanánt kitenni magunknak, még mind ez ideig decisio nélkül van. (...) Mi Napkeleti Nemzet vagyunk! Ezt kiáltják. Jó; felelek én. Te tehát azt az Ifjat, a' kit a' Természet a' Faragásra vagy Architektúrai tudományra szöllít, a' helyett

⁶² Magyar Museum, 1789, 2. negyed, 157–158.

⁶³ Vö. CSETRI, *Egység...*, 40–42.

⁶⁴ Horváth Ádámnak, 1806. júl. 15. KazLev IV, 207.

⁶⁵ Schedius Lajosnak, 1803. márc. 15. KazLev III, 41.

hogy a 'Róma' omladékait nézetnéd veled, vagy a 'Szejne' partjaira költözött Vaticanusi Apollót, Laocoot, Torsót etc etc. az Ázsia' kunyhóinak rajzolgatása végett a' Dón mellé igazítod? Az a' Nemzet, a' melly még csak kezdi litteraturai pályáját, ha körülte olly Nemzetek laknak, a' mellyek már sokra haladtak-el a magok útjokon, észrevehetet[lenül] azoknak követőjévé lesz, 's jól teszi, ha ezen az úton annyira megy, a' mennyire lehet."⁶⁶ Azaz nem törődve nyelvünk keleti eredetével, megújításához azokat a nyugati nyelveket kell mintául vennünk, amelyek igaz, nem rokonaink, de az európai humanizmus magas kultúrájának hordozói. Az eszmény megvalósításához vezető utat is pontosan kijelöli: „A' melly országban még nem virázkik a' Festés és Faragás, ott első kötelesség az, hogy réz metszetek és olajfestéses cópiák 's Gipsz abguszok által⁶⁷ ébresszük-fel az alvó geniet. A' poetai munkákban ennek substitutjai a' fordítások, mellyeken én azért kapok olly igen, minthogy minden Origináljaink, még a' legjobbak is, nem érnek annyit, mint a' középszerű, 's nem éppen rossz fordítások.”⁶⁸ Úgy véli tehát, hogy a magyar irodalmi nyelv jelen állapotában nem alkalmas színvonalas eredeti művek írására, tanácsosabb és hasznosabb fordítani, mégpedig azért, mert a „fordítás lassanként az idegen nyelvek' szépségeit hozza a' miénkbe, és éreztetvén, hogy hol maradánk sokkal hátrább az idegeneknél, végre meggyőz a' felől, hogy ha egy lineában akarunk valaha ezeknek írójikkal állani, újítani kell nyelvünkön.”⁶⁹ Ebben a megfogalmazásban, amellyel Kis Jánosnak próbálja érzékeltetni a fordítási tevékenységnek a nyelvújításban játszott szerepét, némi logikai csúsztatást fedezhetünk fel: nyilvánvaló, hogy a fordítás először csak szembesít az idegen nyelvi szépségekkel, s mivel lefordításuk nehézségbe ütközik, szegényesnek érezzük anyanyelvünket („Ki nem érzi, mennyire szegény a' mi nyelvünk, ha valaha az idegen nemzeteknek valamely Classicusát akarta fordítani?” – panaszolja ugyancsak Kisnek 1804-ben⁷⁰); ekkor dönthetünk úgy, hogy éppen ezeknek a szépnek ítélt idegen fordulatoknak, szerkezeteknek a meghonosításával gazdagítjuk a nyelvünket. A Cserey Farkasnak írt, fentebb már idézett levélben a fordítás és a nyelvújítás egymást feltételező szoros kapcsolatát már teljes határozottsággal mondja ki: „A' Fordítás az Originálnak minden szépségével tartozik bírni; az másként nem lehetett, hanem úgy, hogy sok helyt új szóllással éljek!”⁷¹ Azaz neologizálás, új kifejezések, fordulatok, szerkezetek teremtése nélkül a fogság utáni Kazinczy már elképzelhetetlennek tartja egy-egy idegen nyelven született irodalmi mű átültetését.

⁶⁶ Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. KazLev III, 303.

⁶⁷ VACZY János megjegyzése: „Innentől kezdve eredetileg így volt: »szaporítsuk a' Mesterség remekműveit« – később Kazinczy áthúzta.” KazLev III, 304.

⁶⁸ Uo. A fordítások szerepének, hasznának érzékeltetésére Kazinczy most és a későbbiek folyamán is előszeretettel él képzőművészeti hasonlatokkal. Vö. pl. Kis Jánosnak, 1805. január, KazLev III, 256; Élet és Literatúra, 1826, 258; Toldy bírálatára írt *Igazítás*a a Pyrker-pörben: Tudományos Gyűjtemény, 1831, II, 125, ill. *Tollharcok: Irodalmi és színházi viták 1830–1847*, összeállította, a szöveget gondozta, a jegyzeteket írta SZALAI Anna, Bp., 1981, 134–135.

⁶⁹ Kis Jánosnak, 1805. január. KazLev III, 256.

⁷⁰ Kis Jánosnak, 1804. febr. 12. KazLev III, 159.

⁷¹ Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. KazLev III, 304.

„...annál jobb a fordítás, minél hívebb...”

Amikor kijelenti, hogy „a fordítás az originálnak minden szépségével tartozik bírni”, Kazinczy tulajdonképpen a fordítói hűség kritériumát határozza meg. Ebben a kérdésben álláspontja a fogsága előttihez képest nem változott, csak most – a fordításnak a nyelvújításban programszerűen kijelölt szerepe következtében – még erőteljesebb megfogalmazásban jelentkezik: „Nem elég, hogy az Originálból semmi el ne vesszen; a' ki csak ennyit tud, nem sokat tud; az a' mesterség, hogy úgy, nem hogy azt” – írja a Gessner *Idilljei* 2. kiadásának sajtó alá készített kézírata végére már 1801-ben.⁷² Vagyis a fordítási tevékenység nem korlátozódhat pusztán a tartalmi elemek átültetésére: így szerinte a franciák fordítanak, meg Péczeli, aki a franciás iskolát képviseli hazánkban, „az pedig irgalmatlanul rossz”. („Ki ismér az ő Youngiában és Herveyében az Angolra?” – teszi fel a kérdést Péczeli már korábban is bírált fordításával kapcsolatban 1819-ben.⁷³) Mivel nagy jelentőséget tulajdonít a különböző stílusfajták, a kommunikációs helyzetből is függő, eltérő stíluszintek, a nyelvhasználat differenciáltsága kérdésének, Kazinczy csak azt a fordítási módot hajlandó elfogadni, amely nem csak a „dolgot”, hanem az „egész színt”, a fordított szerző „minden szeretett sajátságát” képes visszaadni, azaz továbbra is, és egyre nyomatékosabban, az eredeti mű stílárís sajátságainak minél maradéktalanabb visszaadását tekinti a fordító elsődleges feladatának. A régebbi, racionális szellemű klasszicizmus normatív műfaji és stilisztikai szempontrendszerére támaszkodva⁷⁴ többször hangsúlyozza, hogy a stilisztika különböző nemeire más szavak, frázisok használata jellemző, s ezeket nem szabad összetéveszteni: „...nem csak a' poétai és prózai nyelv, de a' poétai és poétai, de a' prózai és prózai nyelv is véghetetlenül különböznek... Ezért van egészen más nyelvben, mindazonáltal mindenike magyarul, írva, Marmontelem, Gessnerem, Yorickom, Ossianom, Egmontom, sőt magában Egmontban is Kláríka nem úgy beszél, mint Margit Asszony 's Macchiavell...”⁷⁵ (A nagy tanítvány, Kölcsey meglátása igencsak más volt ezt illetően: lasztóci leveleinek egyikében éppen azt kifogásolja Kazinczy fordításaiival kapcsolatosan, hogy „Gessnernek stylusa egyforma lett a' Mármontel 's Yorick stylusával”!⁷⁶) A stílárís különbségeket nem vagy csak alig érzékeltető, csupán a tartalom viszonylag pontos visszaadására törekvő, s éppen ezért lebecsült fordítási móddal szemben (a franciáknál „Sallust úgy szól mint Cicero, 's Cicero mint Sallust”⁷⁷) Kazinczy igyekezete arra irányul, hogy minden íróit „a neki tulajdon színben-tónban”⁷⁸ fordítson: ezt kívánja a fordítói hűség követelménye, és ezt a hazai irodalmi nyelv érdeke is. A lefordítandó művek körét is úgy választja ki, hogy minden stílusnemre példával szolgáljon, így válhat a magyar nyelv sokszínűvé, hajlékonyá, minden gondolati és

⁷² Idézi RADÓ Antal, *A magyar műfordítás története 1772–1831*, Bp., 1883, 4.

⁷³ Ercsey Dánielnek, 1819. máj. 9. *KazLev* XVI, 384.

⁷⁴ Vö. CSETRI, *Egység...*, 49, 124–125.

⁷⁵ Horváth Endrének, 1816. jún. 8–9. *KazLev* XIV, 224.

⁷⁶ Kölcsey Ferenc Kazinczynak, 1817. jún. 12. *KazLev* XV, 237.

⁷⁷ Cserey Miklósnak, 1820. febr. 4. *KazLev* XVII, 50.

⁷⁸ *Báróczy Sándor élete* = *KAZINCZY Művei*, I, 792.

érzelmi finomságot kifejezni képessé. Marmontelt például azért fordítja, hogy a francia társalgási nyelv színeit, stílusát honosítsa meg a magyarban. Saját bevallása szerint a fordításait tartalmazó kilenc kötet közül ez került legtöbb munkájába, mivel nincs „semmi nehezebb, mint a' Francziák atticismusát, azt a' kedvességet és elegantiát, mely mint a' virágok' illatja, meg magyarázhatatlan módra érezteti magát és nem szenved az analízist és hideg vérrel való feszegetést, magyar szókkal kitenni.”⁷⁹ *A vak lantosban* „rembrandti fényben egy komor tableau” akart festeni, Goethe *Stellájának* átültetésében pedig az a cél vezérelte, „hogy a' nyelvnek energiát, pathószot, den Ton der grossen Welt, mellyet azok, a' kik ——— kongatnak harangot! — nem értenek és görgést”⁸⁰ adjon.

Nem csupán az eredeti mű stílárís árnyalatainak minél teljesebb visszaadására való törekvésben nem különbözik Kazinczy szemlélete a fogsága előtti álláspontjához képest, hanem abban a tekintetben sem, hogy a verses formában írt művek esetében a formai hűséget továbbra is alárendeli a stílárís ekvivalenciának. Jól jellemzi ezzel kapcsolatos véleményét az, amit Klopstock *Messiása* fordításáról mond: „Klopstockom nincs versekben fordítva, de poetásan van. Azonban meg van tartva, ha szabad élni a' Festők szavával, a' Kirchenstil. (...) Ha én a' Messziást hexameterekben fordítottam volna, reáment volna tíz esztendőm, azt pedig a' Messziás nem kívánhatta volna. Vers nélkül is adhat az hasznot.”⁸¹ Ez a kijelentés világosan tükrözi Kazinczy szemléletének két alapvető vonását: az egyik, hogy a szöveg különböző aspektusai közül nála a stílus messze megelőzi fontosságban a versformát, azaz a verses mű alaki jegyeit sokkal kevésbé tartja a szöveg szignifikáns jegyének, mint a stílárís sajátosságokat; a másik pedig, hogy számára nem annyira az idegen irodalmi mű magyarul bírása a lényeg, hanem az, hogy lefordításával példát adhasson egy-egy stílusnemre, ezzel hozzájárulva a magyar irodalmi stíluskészlet gazdagodásához.⁸² Pályatársai közül azonban nem mindenki osztja a fordítási hűség effajta értelmezését. Ahogy fogsága előtt Földi János marasztalta el formai szempontból hűtlen, s ezért franciásnak titulált fordításaiért, 1817-ben Kölcsey, ugyancsak a lasztóci levelek egyikében, fordításainak formai hűtlenségét is felrója mesterének: szerinte a „verselöt versben” kell fordítani, „szorosán megtartván még a versnemet is”. Tizenegynéhány év múltán pedig a másik tanítvány, Toldy Ferenc többek között azt kifogásolja a Pyrker-pör során, hogy Kazinczy a hexameterben írt *Szent Hajdan gyöngyeit* prózában magyarítja. Időnként maga Kazinczy is érzi ezen álláspontjának vitathatóságát, s megpróbálkozik a formailag is hű átültetéssel: így például a korábban prózában tolmácsoltt *Hamlet* esetében, amelyet fordításainak gyűjteményes kiadásába szánva újrafordít, ezúttal már jambusokban. „Most jambokban fordítom Hamletet. ... Igaza volt a' görögnek, s igaza van a' francziának, hogy a szomorjáték vers nélkül nem felel meg a' saru’

⁷⁹ Cserey Farkasnak, 1805. márc. 31. KazLev III, 303.

⁸⁰ Kis Jánosnak, 1794. máj. 11. KazLev II, 361–362.

⁸¹ Pápay Sámuelnek, 1817. márc. 8. KazLev XV, 107.

⁸² A fordításnak az anyanyelvi irodalom hiányos rendszerének kiteljesítésében játszott szerepét illetően lásd FRIED István, *Irodalomteremt(őd)és és/vagy (mű)fordítás*, Literatura, 1997, 286–301.

gravisságának. A Goethe' Iphigeniája és a' Schiller' Don Carlosa 's Orleánsi leánya mik volnának prózában?"⁸³

A fordítási hűségnek van egy igen sajátosan értelmezett aspektusa is Kazinczynál, nevezetesen az, amikor a beszédmóddal azt kívánja érzékeltetni, hogy a szereplők milyen nemzetiségűek, s ennek érdekében hoz át tükörfordítással egy-egy idegen frazeologizmust. Így például a *Hamlet*ek már a fogsága előtt készült első változatában is elhangzik a „Hány a harang?” kérdés, amelyhez ott Kazinczy a következő megjegyzést fűzte: „Anglus szállás. Azt tudakozza, hányat ütött az óra a' toronyban?”⁸⁴ Az *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* című tanulmányában visszatér erre a példára, s a furcsa megfogalmazást ott így indokolja: „Hány a *harang*? azaz hány az óra? mert a szomorújáték személyei angol-dánok, s az angol ezt így kérdi. Ráadásul – érvel tovább Kazinczy – a német fordító is ugyanígy teszi fel a kérdést: Wie viel ist die *Glocke*?”⁸⁵ Az angolul nemigen tudó, s ezért az angol eredetit minden bizonnyal meg sem néző Kazinczy angol idiotizmusnak véli a német fordító megoldását, holott az eredetiben mindössze ennyi áll: „What hour now?”⁸⁶ Ugyanitt egy másik példát is idéz: „Clavigoban a franciásan szóló Carlos ezt mondja: Wenn du ein *gemachter* Mensch bist, s magyarul: Ha *csinált* ember lészesz.” Eljárását ismét csak azzal veszi védelmébe, hogy ha „a személyek magyarok volnának, a szólás vétkes volna, így nem az.”⁸⁷ Ugyanezt fejtegeti már 1804-ben is egy Szentgyörgyi Józsefnek írt levelében: „Magyar scénájú drámában, p. o. Rigó Sámsonban, én se szólanék *ξεινολογος* és nem ejtenék *ξεινολογισμος*-t. De miért ne Clavigóban? Hát a' Német Clavigó nincs e tele Gallicismussal? Ha az idegen scénájú drámában a' szállók idegen módon beszélnék, azon a' fül úgy nem botránkozhatik-meg, mint a' szem nem, hogy rajtok spanyol öltözetet etc. lát.”⁸⁸ Meglehetősen különös logikájú érvelés ez, hiszen eszerint csakis azon szereplők szólhatnak egy fordításban magyarosan, akik az eredeti műben is magyarok voltak, márpedig ilyen idegen nyelven írt alkotás nem sok akad. A fordított művek szereplői szükségképpen idegenek, így – ha Kazinczy érvelését szigorúan vesszük – a fordítónak valamennyit idegenszerűen („németesen”, „angolosan”, „franciásan”, „olaszosan” stb.) kellene beszéltetnie. Ez az argumentáció, amellyel kezdetben nyilvánvalóan azért élt Kazinczy, hogy védelmébe vehesse az – ekkor még főként nyelvbővítés céljából alkalmazott – xenologizmusait, már azt a sajátos, a fordításban az idegen nyelv sajátosságait is érzékeltetni kívánó szemléletmódot előlegezi, amely a húszas évektől kezdve Sallustius-fordítása szüntelen-szakadatlan csiszolgotása közben egyre inkább uralkodóvá válik majd nála.

⁸³ Dessewffy Józsefnek, 1814. máj. 1. KazLev XI.

⁸⁴ Idézi VÁCZY János, *Kazinczy Ferenc*, 1909. Ez a példa azt is bizonyítja, hogy már fogsága előtti fordításaiban is előfordulnak idegenszerűségek.

⁸⁵ *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* = KAZINCZY Művei, I, 824–825.

⁸⁶ Vö. *The Complete Works of William Shakespeare*, Hamlyn, 1987, 950.

⁸⁷ *Ortológus...*, 825.

⁸⁸ Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr. 5. KazLev III, 153. (A *Rigó Sámson* cím egyébként Molière *Médecin malgré lui* című vígjátékát takarja, így elgondolkodtató, eredetileg mennyivel magyarabb „scénájú” mű ez, mint a *Clavigo*.)

„Azoknak mindenike úgy készült, hogy a' nagy seregek ne tessék”

Láttuk, Kazinczy már fogsága előtt is tisztában volt azzal, hogy a stílárius hűség jegyében szokatlan szerkezetekkel, idegen nyelvi idiotizmusokkal elvszerűen élő fordítási móddal létrehozott szöveg ellenérzést, sőt elutasítást vált ki az olvasók jelentős többségéből. Börtönévei alatt egyre inkább megerősödik az a véleménye, hogy kizárólag az eredeti mű szoros, a fordítót új kifejezőeszközök felkutatására és kimunkálására kényszerítő fordításával gazdagítható a magyar irodalmi nyelv, s hogy ezen cél érdekében a fordítónak munkája során nem szabad a szélesebb publikum elvárásait figyelembe vennie. Ennek jegyében a fogsága előtt készült fordításait a börtönben teljesen átdolgozta. Egy szabadulása után nem sokkal írt levelében ezzel kapcsolatosan a következő megjegyzést teszi Kis Jánosnak: „Azoknak mindenike úgy készült, hogy a' nagy seregek ne tessék.”⁸⁹ Kazinczy – egyfajta arisztokratikus minőségigénnyel – egyáltalán nincs tekintettel arra, hogy fordítását „megérti-e Tiszteletes uram, és ha úgy beszélnek e a piacon, hanem azt nézi, miként kell a' nyelvnek új és hozzá illő dísz adni”,⁹⁰ hogy az képessé váljék minden stílusnem és -fekvés megszólaltatására, s ezáltal a fejlett európai kultúrák mintáját követő irodalom művelésére.

A *Debreceni Grammatika* és az azt követők véleményével ellentétben, akik szerint „akármely derék és magas dolgokat is elő lehet a Köznép Nyelvén adni, és ... nem is jó Magyarság az, amit a Köznép könnyen meg nem ért”,⁹¹ Kazinczy nem hajlandó – a fordítás hűsége és az általa megvalósítandó nyelv- és stíluseszmény érdekében – a közérthetőséget, a széles olvasóközönség nyelvi színvonalát mércéül tekinteni fordításaiban.⁹² A fordításoknak nem azt kell tükrözniük, „mint szóllanak a' magyarok, hanem azt, hogy a csínra jutandó magyarnak mint kell szóllania”.⁹³ Nem holt nyelv a magyar, hogy azon változtatni ne lehessen, hangoztatja, ráadásul ott van más nemzetek példája is, amelyek hasonló utat jártak be. (Láttuk, Báróczy is ezzel példálózott.) Voltaképpen nincs is olyan nép, amely ne kölcsönzött volna „ízlést és szólást” más nemzetektől. Már a latin nyelv is tele van hellenizmussal, az ókori nagy latin szerzők „rabi hűséggel s szabad ember bátorságával jártak a görögök nyomaikon, görög syntaxissal, görög frázisokkal éltek, nem vaktában mindenütt, hanem ahol az olyan szépíte, periódusaikat görög példányok után szőtték, s annál szebbnek tartották dolgozásaikat, minél inkább tetszett meg azokon a görög szín és ízlés.”⁹⁴ A modern népek közül pedig mindenképp a német példája ösztönözhet: „Ott volna-e most péld. ok. a német literatúra – rémítői annak is voltak –, ha írók gondoltak volna a rémítéssel? a Lessing, Klopstock, Goethe, Wieland, Schiller,

⁸⁹ Kis Jánosnak, 1801. nov. 21. KazLev II, 445.

⁹⁰ Majthényi Lászlónak, 1808. ápr. 30. KazLev XXII, 226.

⁹¹ A *Debreceni Grammatika Előljáró Beszéde*. Idézi SIMAI Ödön, *Kazinczy nyelvújítása*, Magyar Nyelv, 9 (1913), 30.

⁹² Kazinczy és a *Debreceni Grammatika*, illetve az azzal azonos nyelv- és ízléselfogást képviselők szembenállását elemzi GYAPAY, i. m.

⁹³ Pápay Sámuelnek, 1808. aug. 11. KazLev VI, 28.

⁹⁴ *Ortológus és neológus nálunk és más nemzeteknél* = KAZINCZY Művei, I, 829.

Voss mennyi graecizmust s gallicizmust vittek be nyelvekbe, s neologizálásaik által mint tették nyelveket a Hans Sachséhoz hasonlatlanná.⁹⁵ S ahogy a németeknél is az írók vitték végbe a nyelvújítást – „küszködve a grammatikusokkal, kik őket nyelvrontóknak szidalmazták” –, úgy a magyar kultúrában is az írókra vár ez a feladat. A nyelvet ugyanis „nem a' nép, nem a' szokás, hanem a jobb írók viszik azon tökélet felé, ahová az felhág-hat.”⁹⁶ Kazinczy szerint tehát a nyelv fejlesztésében vezérszerepet játszó írónak (s felfogásában a fordító is író) nem a szokást kell alapul vennie, s még csak nem is a grammatika előírásait („A grammatikusok törvényein keresztül kell nyargalni, nem bence megfennekenni”), hanem azt az eszményi célt, a „nyelv ideálját”, amelynek irányában a nyelvnek fejlődnie kell: hogy „az legyen, aminek lennie illik: *hív, kész és tetsző magyarzója mindannak, amit a lélek gondol és érez.*”⁹⁷ S ennek érdekében a jó ízlése (ezen nehezen meghatározható kategória) által irányított író-fordító bátran élhet minden eszközzel, még ha az a szokásnak vagy a grammatika szabályainak ellentmond is, és nem kell tekintettel lennie arra, hogy az így létrejött szöveget a „szentmihályi predikátor hallgatói” vagy a „debreceni gubások” értik-e vagy sem. „És ha egyedül azt tarthatjuk jól frottak, amit a nép sepreje is ért, ha keresett, ha nem mindennapi, ha csonkított, kinyújtott, elváltoztatott szókkal élni vétek, mi lesz úgy Lucréc, mi Virgil, mi Horác? ... Mi lesz úgy az óság penészén kapva kapó Sallustból, kit a szolgáló leányok meg nem értettek, és aki kevésbé volt, minthogy a szolgáló leányoktól megérttetetni akarhatott volna?” – teszi fel a kérdést a *Báróczy Sándor életében*.⁹⁸ Fordításaival ő maga is arra akar gyakorlati példával szolgálni, miként bővíthetik, pallérozhatják a magyar irodalmi nyelv kifejezőkészségét a fejlettebb nyelvekből átvett neologizmusok. Ettől a szándékától sem az őt ért támadások, sem az olvasók elutasító értetlensége, sem a fordításkötetek eladhatatlanságából eredő anyagi ráfizetés nem riasztja el. Így ír erről Majthényi Lászlónak fordításai gyűjteményes kiadásával kapcsolatosan: „Az ... nem olly munka, mellyen sokan kaphassanak. Sok olvasó meg sem érti. Ezt tapasztalják Pesti könyvárosaink, 's szeretnék, ha rajta segítenék, de én sem nem segíthetek, sem segíteni nem akarok. Én ezt a munkát nem úgy akarom tekinteni, mint aluszékony olvasót mulattató Románt vagy egygy csinos köntösbe öltöztetett Morrális írást, hanem mint Philologiai próbát, mellynek olvasása alatt azok, a' kik itélni tudnak, azt absztrahálhassák, hogy nyelvünknek melly úton és miképen kell megadni azt a' csínt, a' mellyel a' franczia, 's hasonló igyekezetek után már a' német is bír.”⁹⁹

Ha az átlagolvasó elvárásaira, nyelvi színvonalára nincs is tekintettel Kazinczy, a fenti idézetből kitűnik, hogy szempontrendszeréből mégsem rekeszti ki teljesen az olvasót, sőt az olvasók egy (igaz, meglehetősen szűk) csoportjának az ítélete egyenesen a fordítás hűségének mércéje lesz. Kik alkotják ezt a mérvadó véleményű publikumot? Azok, akik a forrásnyelvet, sőt az eredeti művet jól ismerik. Nézete szerint egy fordítás akkor tekint-

⁹⁵ *Dayka élete* = KAZINCZY *Művei*, I, 770.

⁹⁶ *Báróczy Sándor élete* = KAZINCZY *Művei*, I, 794.

⁹⁷ *Uo.*, 790.

⁹⁸ *Uo.*, 789–790.

⁹⁹ Majthényi Lászlónak, 1808. ápr. 30. *KazLev* XXII, 226.

hető hűnek, ha egy ennek a feltételnek megfelelő olvasó a fordítás minden sorában ráismer az eredetire. „Csak remek munkákat vettem fel fordításul – magyarázza Csereynek –, és azt úgy igyekeztem tenni, hogy aki az originált csaknem könyv nélkül tudja, a magyart olvasván, minden soron ráismerjen az originálra.”¹⁰⁰ Az Ercsey Dánielnek írt levélben pedig szinte definíciószerűen jelenik meg ez a szempont: „Én azt tartom az Aestheticára tartozó Munkák fordításában szükségesnek, hogy a’ Munka úgy hoztassék által, hogy a’ ki a’ nagy Originált ismeri, sőt szereti, annak rejtettebb szépségeit feltalálja a fordításban.”¹⁰¹ Ezt az eredeti művet ismerő ideális olvasót szem előtt tartó nézőpontot egészen odáig tágítja Kazinczy, hogy kijelenti: annak az olvasónak, aki egy adott külföldi szerzőt nem szeret eredetiben olvasni, kár kezébe venni ugyanennek a szerzőnek magyarra fordított művét: „De nem csak az a’ kérdés, milyen a’ munka: hanem az is, milyen olvasó olvas. Miként tessék Sallust annak magyarban, a’ ki Sallustot latinban is kárhoztatja?”¹⁰²

Ebben a felfogásban a fordítás tehát elsősorban nem azért készül, hogy az idegen nyelven nem olvasó közönség számára hozzáférhetővé tegyünk egy külföldi irodalmi alkotást, hanem hogy egy másik nyelvi rendszer tükrében megpróbáljuk tágítani saját nyelvünk határait. Ebben a kontextusban csak az adott idegen nyelvet, sőt a fordított mű eredetijét alaposan ismerők azok, akik értékelni tudják a fordító küzdelmes munkájának eredményét. Ezért adta ki La Rochefoucauld *Maximáinak* magyar fordítását is úgy, hogy mellette közölte a francia eredetit, sőt a német fordítást is: az idegen nyelveket értő olvasók így azonmód összevethetik a két fordító megoldásait, és láthatják, hogy a magyar („a’ kiben a’ bátorsággal együtt a’ szükséges tudomány és jó ízlés is eggyesülve vagyon”) semmiben sem marad el a német mögött, holott a „mi nyelvünk távol van még attól is, hogy tsak a’ német nyelv’ gazdagságával is ditsekedhetnék”.¹⁰³ Amikor Pestről arról tájékoztatják, hogy több társaságban Marmontel-fordítását érthetetlennek találták, ezt írja Dessewffynek: „Hogyan légyen az illy munka mindennek érthető? Én csak azoknak akartam érthetővé tenni, a’ kik a francia Conversatió stylusát ismerik.”¹⁰⁴ A megcélzott publikum tehát a francia társalgási nyelvet ismerőkre szűkül, ők (talán) tudják értékelni az eredeti stílus jellemzőit szorosan követő, így magyarul túlzottan keresettnek tűnő szöveget. Kazinczy úgy véli, ami most még természetellenesnek hat, az később beépül a nyelvbe, és mindenki által elfogadottá, megszokottá válik. Ezzel kapcsolatban Klopstockra hivatkozik, aki arra a megjegyzésre, hogy *Messiasát* nem fogják érteni, azt válaszolta, hogy majd megtanulják megérteni, és neki lett igaza.¹⁰⁵

¹⁰⁰ KazLev III, 303.

¹⁰¹ KazLev XVI, 383.

¹⁰² Jankovich Miklósnak, 1824. febr. 26. KazLev XXIII, 339.

¹⁰³ *Herczeg Rochefoucauldnak Maximái és morális reflexiói három nyelven, németre fordította SCHULTZ.* magyarrá KAZINCZY Ferencz, 1810, *Előbeszéd*, XVIII–XIX (írta Kis János).

¹⁰⁴ Dessewffy Józsefnek, 1808. márc. 12. KazLev V, 349.

¹⁰⁵ Szentgyörgyi Józsefnek, 1804. febr. 5. KazLev III, 153.

„Van egy neme a fordításoknak, mellyben a' Nyelv és Ízlés' barátja nem a fordítás nyelvét olvassa, hanem az eredeti munkáját, és így a' magyarban a latint”

Vannak Kazinczynak olyan megjegyzései is, amelyek alapján azt gondolhatnánk, hajlandó elismerni más fordítási módok létjogosultságát is. „Classicusokat sok czélből és így sokképpen is lehet fordítani” – írja például Cserey Miklósnak 1821-ben.¹⁰⁶ A Sallustius-fordítás előszavában pedig ezt olvashatjuk: „Mint kelljen fordítani, a' Munka neme határozza meg, mellyet fordítunk, a' czél mellyért fordítunk, az olvasók kiknek fordítunk.”¹⁰⁷ Abból azonban, ahogyan itt a különböző fordításnemeket jellemzi, világosan kitűnik, valójában szó sincs elfogadásról: az eredeti szöveg stílári sajátosságait figyelmen kívül hagyó „franciás” fordítási módot továbbra is alsóbbrendűnek, egy irodalmi műalkotás átültetése esetében elégtelennek tartja. „Ha kinek elég tudni, mit teve Catiána és Jugurtha, és melly véget ére gonoszságok, de Szallusztra 's az ő Művészségére semmi gondja (...) a' sima beszédű francziáknál 's az olly németeknél, mint Höck, bőven feltalálja a' mit óhajtott. Höck a' két háborút olly beszédben adja, mintha a' Friedrich' és Napóleón' háborúját beszéléné, balog anachronizmuszal Generálist emlegetvén, Commandót, első instanzijájú Bírót, 's Princznek titulálgatván a' Numídiái Király Ő Felsége fíjját. Ha ki belé kapott a' nyelvbe, de Szallusztot meg nem bírja, 's restelkedvén hányini Lexiconait és Grammaticáját, inkább vár segédet Fordítótól mint Commentátortól, folyamodjék a' Szalluszt' lelkéhez nem hív, de szavaihoz igen hív, 's a' német nyelv' megromolhatását rettegő, és ennek a' Szalluszt' szépségeit feláldozni kész, hideg Schlüterhez, Herzoghoz, és a' szép zengést rekedt hangon adó tudós Woltmannhoz. A' melly Olvasó szereti Szalluszt' tömörségét, elegantiáját, de nem kedveli a' régi színt, mert azt nem tanúlta szerethetni, olvassa Szallusztot az olasz Alfíriban. De a' Szalluszt' Olvasójának az itt említettekén kívül, van még egy más szaka is; az, melly a' Magyar nyelvet, a' Róma' nyelvével, 's a' mi korunk' ízlését a' régi korokéval, és a' Szallusztéval öszve hasonlítani nem tartja nem jó dolognak.”¹⁰⁸ A Sallustius-fordításhoz írt bevezetőből két okból is érdemesnek tartottam ilyen hosszasan idézni: egyrészt, mert jól látszik, milyen alaposan ismerte Kazinczy a különböző nyelvű fordítások érdemeit illetve hiányosságait, ami jól szemlélteti fordítói tudatosságát és igényességét, másrészt mert az is világosan kitűnik belőle, hogy Kazinczy ezeket a fordításokat (és az általuk képviselt fordítási módokat) hierarchikus rendbe állítja. Ebben a rangsorban legalul foglal helyet a csupán a tartalmi elemek visszaadására szorítózkodó, de azokat is inkább csak szabadon elmesélő, kommentáló, a könnyebb érthetőség kedvéért még a legvadabb anakronizmusoktól sem visszariadó eljárás; a következő fokozat a „dolgot”, azaz a tartalmat szinte tudós pontossággal tolmácsoló, de a szerző stílári jegyeivel mit sem törődő, esetleg azok némelyikét egyenesen hibaként kezelő, s így lefordítani szándékosan nem kívánó fordítási mód. Van olyan változat, amelyben már csak egyetlen sajátosság – nevezetesen a régi-es színezet – hiányzik a Kazinczy szemében tökéletesen hű fordításhoz, ilyennek minősíti

¹⁰⁶ Cserey Miklósnak, 1821. júl. 21. KazLev XVII, 502.

¹⁰⁷ *Római Classicusok magyar fordításokban*, I, SALLUSTIUS KAZINCZYTÓL, Budán, 1836, XXXVI.

¹⁰⁸ Uo.

az olasz fordító munkáját. A legmagasabb szintű fordítási módnak azonban Kazinczy továbbra is azt tekinti, amely nem próbálja meg a célnyelvi olvasóközönség ízléséhez és az általa használt köznyelv aktuális állapotához igazítani a más kultúrában és más korban született alkotást. Többször hangsúlyozza, hogy a fordítónak nem szabad figyelembe venni a kor ízlését, mert az szüntelen változik, és csak a könnyen érthetőt fogadja el. „Az én teoriám ez: Mesteri műveket nem az új idők' ízlése szerint kell másolni a 'Mesterség' barátainak, hanem a' nagy Mester sajátosságai szerint.”¹⁰⁹ Az ossziáni énekek lefordításától is eleinte az tartotta vissza, hogy a kor ízlése, „melly csak a könnyen-érthetőn kap”, nem fogadja el azt a nézetét, miszerint „Költőt, s régi Költőt, s illy sok-sajátságú Költőt nem úgy illik szólaltatnunk a' hogy mindennapi munkáinkat írjuk.”¹¹⁰ Ebből a felfogásból számára egyenesen következik, hogy nem azt kell nézni, hogy „jól van e ez vagy az magyarul mondva”, mert ez akadályozza a stílusjegyek hű visszaadását: „Igen is, hogy magyarul szövege Munkától inkább mint azt, hogy beszéde, szövege magyar legyen, semmit nem kívánhatni: de viszont a' Szalluszt fordítójától sem inkább semmit, mint hogy Szalluszt a' fordítás' nyelvében is Szalluszt maradjon.”¹¹¹

Valamennyi fordítása közül ennek a római történetírónak a munkáival vívta a legnagyobb és leghosszabb fordítói küzdelmet („igyekeztem Sallust harmincz esztendőök olta játszadozza”¹¹²), így nem véletlen hogy ez a szöveg készlet leginkább töprengésre a fordítás elméleti kérdéseit illetően: leghosszabb elméleti jellegű írása is ehhez kapcsolódik. A csaknem kilencoldalas tanulmány, amelyet eredetileg a Sallustius-fordítás előbeszédének szánt, s egy Dessewffy Aurélnak 1824-ben írt levélben található,¹¹³ remekül érzékelteti, hová fejlődött Kazinczy szemlélete a fordítás elméleti kérdéseit illetően élete utolsó szakaszában. Ekkor már eltávolodik attól a korábbi évtizedeket határozottan jellemző álláspontjától, hogy a fordítási tevékenység mindenekelőtt a nyelvújítást hivatott szolgálni, annál is inkább, mivel úgy érzi, a nyelvfejlesztés munkája már elvégzetett, melynek eredményeképpen a nyelv minden stílusfekvés, -színezet, -árnyalat kifejezésére alkalmassá vált. Most is nyomatékosan hangsúlyozza régi elvét, miszerint „a' mesterségben nem a' dolog, itt a' dolgozás 's az Író kívánja a' fő gondot.”¹¹⁴ Úgy véli, a fordított szerző nyelvi, stilisztikai sajátosságainak hű visszaadására való törekvésben nem szabad, hogy a fordítót visszarettentsék a két nyelv között mutatkozó eltérések. Nézőpontját egészen a filológiai paradoxonig tágítva kijelenti: „Van egy neme a fordításoknak, mellyben a' Nyelv és Ízlés' barátja nem a fordítás nyelvét olvassa, hanem az eredeti munkáját, és így a' magyarban a latint. Ennek olvasója az egyik nyelvet összehasonlítja a' másikkával, 's látni akarja mit bír-el, és mennyit bír-el, az új a' régi után, hogy ez amazt melly szerencsével követheti, inkább e mint az egyéb újak vagy kevesebbé.”¹¹⁵ Ez a

¹⁰⁹ Dessewffy Józsefnek, 1824. júl. 7. KazLev XIX, 148.

¹¹⁰ *Bevezetés Ossian fordításához*. Idézi HEINRICH Gusztáv, *Osszián hazánkban*. BpSz, 108 (1901), 457.

¹¹¹ *Római Classicusok magyar fordításokban*, I. SALLUSTIUS KAZINCZYTÓL, Budán, 1836, XXXVII.

¹¹² Gr. Dessewffy Aurélnak, 1824. febr. 9. KazLev XIX, 32.

¹¹³ Gr. Dessewffy Aurélnak, 1824. febr. 9. KazLev XIX, 31–39.

¹¹⁴ *Uo.*, 33.

¹¹⁵ *Uo.*, 36.

kijelentés a hetvenes évek posztmodern fordítói kísérleteit, Pierre Klossowski *Aeneis*-vagy Michel Deguy Dante-fordításkísérletét juttatja eszünkbe, amely alapján véve nem más, mint a középkorban szokásos szó szerinti fordítási mód újrakeletkezése. Ez a régi-új fordítási mód már-már arra törekszik, hogy nem az idegen nyelven kialakult formát és az ezen megszólaló tartalmat, hanem – az eredeti nyelv grammatikájának egy más nyelv lexikájával való sajátos viszonyát megteremtve – voltaképpen magát az idegen nyelvet ültesse át. Ezzel a fordítói eljárással ugyanakkor Kazinczy az anyanyelv rugalmasságának határait is feszegeti, attól a meggyőződéstől vezérelve, hogy a magyar minden más nyelvénél alkalmasabb mindenfajta szín, árnyalat, stílusréteg kifejezésére: „De ha mi tehetjük a' mit azok [ti. más népek fordítói] nem tehetnek, úgy örvendenünk-kell, hogy a' szép Nyelv egy eddig talán nem eléggé ismert fényében ragyog.”¹¹⁶ Arról, hogy a magyar dobogós helyet szerezhetne magának a nyelvek szépségversenyében, már korábban, fogsága előtt is meg volt győződve,¹¹⁷ de most az a tudat hatja át, hogy az amúgy is szép nyelv további gazdagításában, fogyatékosságainak kiküszöbölésében neki és híveinek, akik éppen a fordítások révén formáltak, bővítették, tökéletesítették a nyelvi kifejező-készletet, óriási szerepük van.

Ahogy a modern kor kísérletezőit, úgy Kazinczyt sem riasztja vissza az ilyen fordítói módszerrel létrejött célnyelvi szöveg nehezen érthetősége, netalántán érthetlensége. Tisztában van azzal, hogy fordításának „Olvasója némely helyeken a magyar beszédet kénytelen lesz a' latin textus által magyarázni magának.”¹¹⁸ Úgy véli, mivel Sallustius stílusát többek között szándékos homályosság, a nyelvi szabályok tudatos megszegése, idegen szavak gyakori használata jellemzi, aminek következtében már a korabeli olvasók számára is a nehezen érthető szerzők közé tartozott, írásmódjának meghamisítását jelentené, ha simán folyó, mindenki számára könnyen felfogható beszédben tolmácsolná. Kazinczy ezeket a mások által esetleg a szerző gyenge pontjainak tulajdonított jegyeket a sallustiusi stílus meghatározó sajátosságainak tekinti, fordításában ezek maradéktalan visszaadását tűzi ki célul, mert szerinte máskülönben – ha a szöveget ezen jellemzőktől megfosztanánk – Sallustius a fordításban nem lenne többé Sallustius. Kazinczy messzire került attól az egy időben általa is képviselt szemlélettől, amely a fordított szöveget eredetileg magyarul íródottnak akarja láttatni, nem törekszik másságának leplezésére, ellenkezőleg, a végtelékig hangsúlyozza azt. Ez a sajátos logikájú fordítói szemlélet, amely szerint a fordítás voltaképpen csak az eredetivel együtt olvasva értékelhető és élvezhető, nyilvánvalóan éppúgy ellenkezést váltott ki Kazinczy korában, mint ahogy a 20. századi kísérletek sem arattak osztatlan elismerést. Döbrentei Gábor nyíltan meg is mondja: „...ha a' Sallustiana dictiókban gyönyörködni akarok, deákul olvasom, ha anglicizmust

¹¹⁶ *Uo.*, 37.

¹¹⁷ Vö. pl. „kedves Anyai Nyelvünk! mikor fogják a' mi Szépeink érzeni, hogy valósággal szép vagy? hogy végzetlenül felyül-haladod a' frantz persziflázst, a' német mormogást.” *Első folyóirataink: Orpheus*, s. a. r. DEBRECZENI Attila, Debrecen, 2001, 25; vagy a Kis Jánosnak 1793-ban írt levél következő mondata: „A' mit a' német mer a' maga rút nyelvén, miért ne merjük mi a mi szépünkön?” *KazLev II*, 302.

¹¹⁸ Gr. Dcssewffy Aurélnak, 1824. febr. 9. *KazLev XIX*, 36.

kivánok, nem fátyolon nézem keresztül, hanem színről színre.”¹¹⁹ Kazinczy – mint mindig – most is nehezen tűri a kritikát, s azzal vág vissza Döbrenteinek, hogy ő bizonyára latinul sem érti Sallustiuszt, s csak azt fogadja el magyarnak, ami „bajuszos”. Ugyanakkor nem hagyja nyugodni, hogy minduntalan támadják magyarságát, ezért elhatározza, hogy Sallustiusból kétféle fordítást is készít: „egyikét a régi színben, a szalluszi arcban, a másikat gut französich, azaz a’ hogy a *Döbrenteyek* akarják – zsíros százú magyar paraphrasiban, hogy folyjon a beszéd, s ne legyen rajta épen az, ami Szallusztban legbecsebb.”¹²⁰ Szándékát végül is nem valósította meg, csak a szövegközeli változat készült el, de – mint említettem – az is csak halála után látott napvilágot. Korábban Molière két vígjátékát ugyancsak ezért fordította elveivel ellentétes módon szabadon: „Kárhoztassanak a’ Puristák – írja Schedius Lajosnak 1803-ban –, a’ kik soloecizmusaimon azért akadnak-fel, mert nem értik, a’ hogy’ nékiek tetszik, én azzal keveset gondolok; adjanak nékem leczkét, hogy fordítani szabad kézzel kell: én nem térek-el utamról. Szabad kézzel én is fordítottam. Az ő kedvükért – egyedül az ő kedvükért – van úgy fordítva a’ Molière két bohó játéka.”¹²¹ „Nem szégyenlem erre a’ két darabra reá ütni bilyegemet – írja egy másik levélben –, ’s legalább azt nyerem vele, hogy a’ Debreczeni Hentesek, Szappanosok és Sulyomkofák, kiket a’ közöttök termett Grammatika nyelvünknek Polykletusi Kánonjává teszen, és akik soloecizmusaim miatt Klavigóban és Emiliában ξεινοϋς-nak [idegennek] fognak szólítani, reám ismernek, hogy én is magyar vagyok.”¹²² Érdekes (s bizonyára nem véletlen), hogy Kazinczy összes magyartása közül éppen e két vígjáték egyike, *A botcsinálta doktor* – korábbi címén *Rigó Sámson* – az egyetlen, amely eljutott a mai olvasóhoz: az 1954-es Molière-kiadásban Illyés Gyula Kazinczy fordítását vette alapul, s alig változtatott rajta.

„Akkor midőn én éltem, talán legokosabb volt fordítani...”

Sallustius-fordításán három évtizeden át dolgozott Kazinczy, de igazán elégedett sohasem volt vele. „Sallust jobb most, mint volt – írja Dessewffynek 1821-ben –, de mi az a’ Római Originális mellett? Szélyvel tépném valamikor a’ kettőt összehasonlítom.”¹²³ Ha szét nem is tépte, de minduntalan javítgatta, átírta, tökéletesítette, a legkülönbözőbb idegen nyelvi fordításokat szerezte be, hogy lássa, az egyes fordítók miként oldották meg a kényesebb helyeket. A publikálást is egyre halogatta. Már 1811-ben arról tudósítja egyik levelezőpartnerét, hogy „Sallustját” most készíti nyomtatás alá,¹²⁴ majd tizenhárom

¹¹⁹ Döbrentei Gábor Kazinczynak, 1824. júl. 23. KazLev XIX, 163.

¹²⁰ Guzmics Izidornak, 1827. jan. 1. KazLev XX, 174.

¹²¹ Schedius Lajosnak, 1803. márc. 15. KazLev III, 41–42.

¹²² Kis Jánosnak, 1797. nov. 16. KazLev II, 421.

¹²³ Dessewffy Józsefnek, 1821. febr. 4. KazLev XVII, 392. (A kiadásban végül is nem ez a szöveg jelent meg, jóllehet a két változat több ponton kapcsolódik egymáshoz.)

¹²⁴ Ragályi Tamásnak, 1811. nov. 25. KazLev XXII, 290.

évvél később ugyanerről számol be,¹²⁵ ám még ekkor sem tudja rászáni magát, hogy „kieressze kezéből” a fordítást, így a kiadására vállalkozó Guzmics Izidornak még 1827-ben írt leveleiben is csak ígéreti, hogy hamarosan küldi a kéziratot,¹²⁶ s a munka végül csak halála után jelent meg.

Az aprólékos műgond, az eszmény megvalósítására való fáradhatatlan törekvés azonban nem csupán ezt a fordítást, s nem is kizárólag ezt a korszakát jellemzi, hanem végigkíséri Kazinczy egész fordítói (és írói) pályáját. „Nem hagytam semmit próbálatlanul, amivel gondoltam, hogy fordításomat az eredetihez hasonlóbba tehetem s annak újabb tökéletességet, csinosítást correctiót adhatok” – írja már a Gessner *Idylljei* első kiadásának előszavában.¹²⁷ Még a fordítás megjelenése sem vet véget a korrekciós tevékenységnek. „Betegen töltött napjaimban Gessneremet, azaz az ő írásainak fordítását tekintetem végig, hogy, a’ hol tollam megsikamlott, a’ munkának igazítást ’s főbb csínt adhassak... nem hiszem, hogy Idylljeit hűszszor nem dolgoztam volna újra” – írja Berzsenyinek több mint húsz évvel az első kiadás megjelenése után. Börtönében átdolgozza összes korábbi fordítását, majd a gyűjteményes kiadás megjelenése után néhány évvel ismét csiszolgatni kezdi őket. „Több sanyarúsággal mint a’ mások dolgozásaikat szoktam végig futni, valamit húsz eszt. olta nyomtattattam végig tekintem a’ botlásokat, vétkeket megigazítom, a’ mi erőltetett, feszes darabos, újra dolgozom.”¹²⁸ (E javított kiadás megjelentetésére végül nem került sor.) Van, amikor egy jobbnak tartott szövegváltozat megjelenése készíteti egy már kész fordítás újradolgozására. Így például az első sortól az utolsóig teljesen újraírta Osszián-fordításának első, már nyomdakész változatát. Mindezt azért, mert miután befejezte a Denis, Rhode, Goethe és más német fordítók átültetései nyomán készült fordítását, tudomására jutott, hogy a műnek egy újabb német változata jelent meg, amiről az a hír járta, hogy az addigi Osszián-fordításokat mind messze felülmúlja. Beszerzte hát a könyvet, s korábbi munkáját úgy átgűrta, „hogy annak egy sora sem marada meg.”¹²⁹ A *Hamletet* is azért fordítja újra, mert megszerzi Schiller fordítását, amelyet a szakértő publikum igen hű átültetésnek tartott.

Már a fogság előtti időszakban Földi János felhívta Kazinczy figyelmét arra, hogy az állandó javítások rendszerint nem használnak a szövegnek, inkább kárára vannak: „Te benned azt tapasztaltam, hogy még szerentséltenebb vagy további rágódásaidban ’s jobbtásaidban, mint legelső próbáidban.”¹³⁰ Tulajdonképpen ő maga is tudta, hogy a túlzott aggályoskodás, a folytonos változtatás nem mindig válik a fordítás hasznára: „Könnyen elhiszem, hogy gyakorta rosszra változtatom, a mi szenvedhetően állott, mert a szerfelett

¹²⁵ Pl. Lengyel Józsefnek, 1824. júl. KazLev XXII, 381; Gr. Teleki Lászlónak, 1824. nov. 2. KazLev XXII, 398.

¹²⁶ 1827. jan. 1. KazLev XX, 173; 1827. márc. 16. KazLev XX, 222.

¹²⁷ KAZINCZY *Művei*, I, 144.

¹²⁸ Kis Jánosnak, 1820. ápr. 10. KazLev XVII, 135.

¹²⁹ *Bevezetés Ossian fordításához*. Idézi HEINRICH Gusztáv, *Osszián hazánkban*, BpSz, 108 (1901), 457.

¹³⁰ Földi János Kazinczynak, 1793. aug. 12. KazLev II, 307.

való kétségnek ez szokott lenni az effectusa.”¹³¹ (Hozzá kell tennünk, hogy nemcsak fordításait javítgatta örökösen, hanem magyar nyelven írt munkáit is.)

Ez a mennyiségre is hatalmas, a szüntelen átdolgozás miatt rengeteg időt felemészítő fordítói munka tulajdonképpen kitölti Kazinczy egész életét. Eredeti munkáinak száma (az ugyancsak iszonyú terjedelmű levelezést leszámítva) jóval alatta marad fordításaiénak. Azonban Kazinczy nem csak azért nem ír, mert nem jut rá ideje: a fordítói tevékenység alkatilag mintha közelebb állna hozzá. Ráadásul, különösen pályája derekán, az volt a meggyőződése, hogy a kor, amelyben ő él és alkot, a nyelv akkori állapota, kifejezőeszközeinek fejletlensége miatt még alkalmatlan eredeti művek írására, ezért idegen remekek átültetésével kell mintát nyújtani a stílus különböző nemeire, s egyúttal az idegen nyelvek szokatlan, de szépnek ítélt kifejezéseivel, fordulataival gazdagítani, sokszí-nűbbé, hajlékonyabbá tenni a nyelvet. „Sokan tőlem Originált várnak, kívánnak, szent hazafiúságból, de gondatlanul – írja Majthényinek 1808-ban. – Én többet használok azzal, ha Emilia Galottit a’ legnagyobb gonddal adom a’ Nemzetnek, mintha egy silány Originált faragok. Remek Originált írni, nem nekünk adatott, hanem unokáinknak fog adatni.”¹³² Ő fordításaitól várja, hogy meghozzák neki az irodalmi dicsőségét, velük akarja kivívni a nemzet elismerését. „Ez a’ nyugtalan törekedés, dolgozásomat minél hasonlóbbá tenni az eredetihez, nem maradhat mindég jutalom nélkül, ’s úgy hiszem, valaha én is adhatok valamit, a’ mi szerencsésebb követőink dolgozásaik mellett nem lesz érdemetlen nevezetni.”¹³³

Mindazonáltal olykor mégis feltámad benne a kétely, vajon tényleg a helyes utat választotta-e. Erről tanúskodik például a Fáy András-hoz intézett levél, amelyben így értékeli annak *Bokréta* című verseskötetének egyes darabjait: „...előttem annál becsesebbek, mivel szabadon támadtak, minden előkép nélkül. Mert literatúránknak abban van legnagyobb fogyatkozása, hogy Originális darabjaink, mellyek méltók volnának a’ követésre, alig vannak, és még azok is, a’ mellyek originálisoknak látszanak, mind idegen darabok’ követése. (...) Maradjon Uram Öcsém ezen az uton, ’s ne szédíttesse-el magát a’ mi miveink által. Mi ugy járánk, mint az, a’ kit Iró mestere sokáig iratott plajbász után. Öntse tulajdon érzéseit hangokba, a’ nélkül, hogy azt tekintgetné, hogy az közzé illenek e a’ Külföld’ Éneklőjinek verseik közé.”¹³⁴ Vagyis pontosan azért dicséri meg Fáy-t, mert az mert eredeti műveket írni, nem idegen minták követését választotta.¹³⁵ Hasonló gondolatok tűnnek fel a Báróczy-életrajzban is: „De nagyon hamis értelmet adna szavainknak, aki, amit itten mondánk, oda magyarázná, mintha mi tagadnók azoknak érdemeit, akik eredeti munkákat mernek. Sőt mi a sokáig gyakorlott fordítást az íróra nézve veszedelmesnek tartjuk, mert ezáltal benne kihál az oly igen szükséges bizakodás önmagához, s arra szoktattatik, hogy másnak segédkarjai nélkül nem járhat. Egyedül azt akarjuk ér-

¹³¹ Idézi HALÁSZ Ignác, *Kazinczy mint fordító*, Magyar Nyelvőr, 1883, 255.

¹³² Majthényi Lászlónak, 1808. ápr. 30. *KazLev* XXII, 227.

¹³³ Kis Jánosnak, 1793. júl. 27. *KazLev* II, 302.

¹³⁴ Fáy Andrásnak, 1808. jan. 21. *KazLev* XXIII, 146.

¹³⁵ Ennek a levélnek Kazinczy szemléletrendszerében elfoglalt helyét CSETRI Lajos elemzi, *Egység...*, 51-52.

tetni, hogy a gondos fordítás mind a nyelvnek sokat használ, mind az ízetet sikeresen képi, holott a nem mesteri kézzel dolgozott originálok mind a kettőnek tetemesen ártanak.¹³⁶ Amikor egy esztendővel később, 1815-ben az ifjú Bölöni Farkas Sándor levelére válaszol, már szinte szabadkozik amiatt, hogy ő nem írt eredeti műveket. Ennek okaként egyrészt hosszú raboskodását s egyéb viszontagságait hozza fel, majd így folytatja: „Osztán én úgy hittem ..., hogy több hasznot fogok nyújthatni, ha középszerű Originálok helyett nagy gonddal készített fordításokban classicai szépségű darabokat dolgozandok.”¹³⁷ Ebből a fogalmazásmódból az csendül ki, hogy most már nem egészen biztos abban, hogy a saját írói dicsősége szempontjából a leghelyesebb utat választotta, azt azonban szerénytelenség nélkül saját fáradozásai, munkálkodása eredményének tulajdonítja, hogy a „nyelv már most nem az, a' mi 40 eszt. előtt volt; törve az út, a' Hercyniai erdő ki van írtva, nektek ifjabbaknak nem kell többé irtanotok, ti tenyészthetitek a' virágokat”. A nyelv tehát nem készületlen többé, elérkezett az a kor (bár hét évvel ezelőtt még az unokák idejére jósolta ezt), amelyben az új nemzedék élvezheti Kazinczy és társai harcok munkájának gyümölcsét. Nekik már az a dolguk, hogy eredeti munkákkal gyarapítsák a magyar irodalmat, ehhez rendelkezésükre áll a gazdag, sokszínű, minden stílusnemet, árnyalatot kifejezni képes magyar nyelv. Óva inti is Bölönit a fordítástól: „Fordításokra ne ereszkedjél, legalább ne soha másképen mint merő gyakorlatásúl, a' mit Cicero is tett; abba nem fogod hagyhatni, 's örökké fordító maradsz, mint Báróczy és én, a' ki egy kised csomócska versvezetnél semmit nem mondhatok tulajdon teremtésemnek.”¹³⁸ Két év múlva legkedvesebb, leghívebb tanítványa, Kölcsey támadja meg Kazinczyt, fejére olvasva, hogy „vétett maga ellen, mikor fordítóvá lett.”¹³⁹ (Ráadásul, mint láttuk, többek között annak a hiányát is szemére veti, ami Kazinczy legfőbb célkitűzése volt mindig: a különböző szerzők stílusjegyeinek hű tükrözését.) Kölcseynek erre a megjegyzésére így válaszol: „»Nekem kár volt fordítóvá lennem.« – A' mennyiben ez compliment, azt mondom reá, hogy érzettem mind kevés tehetségemet, mind Nyelvünk' készületlenségét, mind azt, hogy a' kor mit kíván.” Majd a sokszor emlegetett képzőművészeti hasonlattal folytatja: „A' hol még nem virágozik a' Mesterség, ott gipsz öntvény kell; láttuk, mire mentek azok, a' kik Originálokat adának. Én mind Virágot, mind Berzsenyit tisztetem, ... de egyetlen egy darabjok sincs, a' mit szeretnék ha én írtam volna.”¹⁴⁰

Választott út vagy kényszerpálya? Kazinczy mindenestre irodalomtörténetünknek az az alakja, aki saját hatalmas gyakorlati tapasztalata alapján igazán hivatott a fordításról elmélkedni, róla szólni. A fordításra vonatkozó elveit nem fejtette ki összefüggő tanulmány formájában (amúgy is elméletellenes volt): ellentmondásoktól sem mentes nézeteit

¹³⁶ *Báróczy Sándor élete = KAZINCZY Művei*, I, 787.

¹³⁷ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. okt. 22. *KazLev* XIII, 240. Ugyanez a gondolat jelenik meg a Gr. Desseffy Józsefhez 1817. dec. 15-én írt levélben: „Sem talentomom, sem neveltetésem, sem Nyelvünk' és Literatúránk' kora nem engedék, hogy Originális nagy Munkákat tegyek, 's úgy hittem, hogy a' Nemzet' szükségei inkább kívánták, hogy a' mások nagy Munkáikat tegyem által Magyar Munkákká, minthogy esztendőnkig dolgozván végre is olly silány darabot adjak, mint a' Kisfaludi és Virág Hunyadija.” *KazLev* XV, 397.

¹³⁸ Bölöni Farkas Sándornak, 1815. okt. 22. *KazLev* XIII, 240.

¹³⁹ Kölcsey Ferenc Kazinczynak, 1817. jún. 12. *KazLev* XV, 237.

¹⁴⁰ Kölcsey Ferencnek, 1817. jún. 14. *KazLev* XV, 242.

hosszabb-rövidebb terjedelmű, főként leveleiben fellelhető megjegyzéseiből rekonstruálhatjuk. Mivel a fordítást mindenekelőtt a nyelv- és stílusújítás legfontosabb eszközének tartotta, legtöbb fordítással kapcsolatos kijelentése a nyelvújítással szoros összefüggésben hangzik el. Bár fogsága előtti pályaszakaszán mind elvi megnyilatkozásai, mind gyakorlata eklektikus, már ekkor úgy véli, hogy a nyelv fejlesztését csakis a szoros fordítás szolgálhatja, amin ő elsősorban a stílusjegyek minél árnyaltabb visszaadását, azaz voltaképpen a stiláris ekvivalenciát érti. Fogsága után a fordítás még dominánsabb helyet kap nyelv- és irodalomszemléletében, hiszen a magyar irodalomnak és irodalmi nyelvnek a nyugati kultúrákhoz való felzárkóztatása érdekében olyan fordítási módot javasol és valósít meg saját gyakorlatában, amely a magyar nyelv kifejezőképességében meglévő hiányosságok kiküszöbölésére idegen nyelvi fordulatok, frazémák tükörfordítását alkalmazza. Tisztában van vele, hogy ez ugyan erőszakos beavatkozás a nyelv spontán fejlődésébe, ám úgy véli, a szépíróknak ehhez nemcsak joguk van, hanem a „nyelv ideálja” megvalósítása érdekében egyenesen kötelességük is. A választott út helyességének igazolását a német példában látja: a német irodalom is azért juthatott el a fejlettség ilyen magas szintjére, mert írói nem vonakodtak műveikben más népek szólásait, fordulatait követni, s ezzel azokat a német irodalmi nyelvben meghonosítani. Ő is arra törekszik, hogy a legkülönbébb stílusnemű képviselő szerzők műveit ültesse át magyarra, s (a stiláris jegyek szempontjából) szoros fordítással gazdagítsa a magyar irodalom stíluskincsét és kifejezőképességét. Kazinczy számára a fordítás fő célja tehát nem az, hogy valamely idegen nyelvű művet az adott nyelvet nem beszélők számára elérhetővé tegyen, hanem hogy általa a magyar irodalmi nyelvet sokoldalúan fejlessze, és alkalmassá tegye – nyugati mércével mérve is – színvonalas eredeti művek írására. Ő maga ezt így foglalja össze a *Pályám emlékezetében*: „A mi főcélunk látszhatnék, hogy a csudált műveket lefordítván, magunkévá tegyük, az cél ugyan, de csak másodrendű; a főcél az, hogy a dolgozás alatt nyelvünk bővüljön, símuljon, szépüljön.”¹⁴¹ Meggyőződése volt, hogy a fordítással behozott idegenszerűségeknek megvan a maguk létjogosultsága: bár kezdetben a széles befogadó közönség ellenállásába ütköznek, s csak az igazán művelt, megfelelő ízléssel rendelkező kiválasztottak tudják értékelni az ily módon készült fordításokat, később fokozatosan belesimulnak a nyelvbe, s az utókor már bátran és természetesen él az imígyen meggazdagított nyelvvel.

Tudta, a magyar nyelv nincsen rokonságban azokkal a nyugati nyelvekkel, amelyekből a fordítások készülnek, ám úgy vélte, a nyelvrokonságnál sokkal fontosabb az a kulturális és vallási egység, amely Európa nemzeteit összekapcsolja. Így ír erről a *Tövisek és virágok* új kiadásához szánt, kéziratban maradt jegyzeteiben: „Tudjuk, hogy nyelvünk keleti nyelv és nem nyugoti, s inkább érezzük e szerencse becsét, mint hogy erről lemondani akarnánk. (...) De minekutána a görög, deák, német, francia, olasz literatura nem csak a görögöknek, rómaiaknak, németeknek, franciáknak, olaszoknak, hanem a magyaroknak is literatúrája, s ez a tekintet közöttünk és ezen nemzetek közt egy rokonságot sző, mely ér annyit, mint az a másik, mely által a zsidóknak, araboknak, töröknek és tatárnak va-

¹⁴¹ *Pályám emlékezete* = KAZINCZY Művei, I, 408.

gyunk rokonai: vétünk e ha azokhoz szólván, a kik ezen lelki testnek szint ugy tagjai mint mi, a kik ugy szólunk, ugy ejtjük a szólást, hogy beszédünkön ki ismerszik, kinek társaságokban éltünk? Mert hogy az utcán beszéljek így, az idéetlen tartalék... Ok nélkül szólni így ... igenis vétek; de ha ezt azért teszem, hogy nyelvem, mely az ideát kitenni nem tudta, bővüljön, vagy hogy elkerülhessem a gyilkoló körülírást, vagy hogy a kifejezés az olvasót frappirozza, s a hely épen e szót, e kitéltet kívánta: ha vétek e ekkor is?"¹⁴² Idegenszerűségektől hemzseggő fordításai megbotránkozást keltettek, számos támadás is érte miattuk, s a kezdetben mellette álló tanítványok is fokozatosan eltávolodtak tőle: Kölcsey lasztóci leveleiben bírálja, Toldy Ferenc pedig a Pyrker-pörben kerül szembe vele. Kazinczy ennek ellenére rendületlenül fordít, pontosabban újra és újra átdolgozza korábbi munkáit. Legkedvesebb szerzőjén, a római Sallustiuson dolgozva a végsőkig feszíti azon fáradozását, hogy az eredeti minden stilisztikai és nyelvi sajátosságát pontosan és híven tükrözze a magyarban: fordítása már szerinte is csak a latin szöveggel együtt olvasva válik érthetővé. Ezzel a fordítás elméleti (és gyakorlati) zsákutcájába ért.

¹⁴² KAZINCZY Ferenc *Összes költeményei*, kiad. ABAFI Lajos, Bp., 1879, I, 244–245. Hasonló gondolatot fejt ki az *Ortológusban* is: "... az a társalkodási, országglási, vallásos és tudományos öszveköttetés..., mellyel a nyugot míveltebb népeivel állunk, gondolkodásunkat az ezek gondolkodásokkal, és úgy nyelvünket is, mely nem egyéb, mint a gondolkodás képe, az ő nyelvekkel rokonságba hozta." KAZINCZY *Művei*, I, 821.

NYILASY BALÁZS

A FRYE-I FIKCIÓS MÓDOK, A ROMÁNC ÉS ARANY JÁNOS KÖLTÉSZETE

A Northrop Frye-i *Anatomy of Criticism*ben az alapvető fikciós módok között másodikként foglal helyet a románc.¹ A kanadai irodalmár számára e terminus – mint a *fikciós mód* terminus pontosan, illusztratíván jelzi – nem egyszerűen műfajt, hanem annál jóval többet, irodalmi gondolkozásmódot takar, s e gondolkozásmódot az elméletíró a világ-irodalom történetén áthúzódó műfajjelző nagy kategóriák egyik legállandóbbikának, legfontosabbikának tartja.² A románc népes családjába műfajok sokasága: legenda, népmese, tündérmese (és különböző irodalmi leszármazottaik) tartozik (tartoznak), s Frye arra is utal, hogy a műforma a különböző történeti korok állandó-változó termékeként is fölfogható: az *Anatomy of Criticism*ben egy helyütt középkori, lovagi, arisztokratikus-reneszánsz, tizenharmadik századi polgári és az orosz forradalomból kinövő románcműveket különböztet meg.³ Arra, hogy a kutató a kategóriának mennyire átfogó szerepet szán, mi sem jellemzőbb, mint hogy könyvében egy helyütt az egész romantikát a románc függvényében, annak újraélesztéseként, schilleri értelemben felfogott szentimentális változataként fogja fel.⁴

¹ A kanadai tudós gondolataihoz már csak azért is szükséges kapcsolódnunk, mert az angolszász fogalomértelmezés szerinti románcsal a magyar műfajpoétikai, irodalomtörténeti, műértelmező szakirodalom komolyan nem számol. A terminushoz kötődő, gyér jelentőségű értelmezések közül Szegedy-Maszácz Mihály néhány rövid felvetése érdemel figyelmet, továbbá Szilasi László Frye-ra is hivatkozó írásai (*Sejtelmek és „Oda alatt lakik, aki azt mozgatja”*), amelyek a románcfogalmat Jókai írásművészete kapcsán immáron központi megértési műfajkategóriaként ajánlják. SZEGEDY-MASZÁCZ Mihály, *Kemény Zsigmond*, Bp., 1989, 29–30, 89–90; SZILASI László, *A selyemgubó és a „bonczoló kés”*, Bp., 2000, 107–110, 116–133.

² Az *Anatomy of Criticism* harmadik esszéjében – a mű általános szerkezeti tendenciájának megfelelően – a románc kategória a fikciós módhoz képest eltérő, másféle nézőpontból kiindulva világítódik meg. A kifejezés azonban itt is egyértelműen a szoros értelemben vett műfajnál egyetemesebb jelentéssel bír, a nagy narratív kategória, mítosz (*narrative categories, myths*) egyikét jelöli. Tanulmányomban egyébként összegezésre kell törekednem, Frye bonyolult, strukturálásokat sokaságát fölvonultató rendszerét így természetesen nem tudom korrekt pontosággal bemutatni, utalások formájában azonban legalább fő részeit igyekszem megjeleníteni.

³ Northrop FRYE, *A kritika anatómiája*, ford. SZILI József, Bp., 1998, 158–159 (FRYE, *Anatomy of Criticism*, New York, 1969, 186; a továbbiakban: *Anatomy*...).

⁴ „[...] az idézőjelbe tett »szentimentális« egy korábbi mód kései felélesztésére fog utalni. [gy a romantizmus a románc »szentimentális« formája [...]]”, FRYE, *i. m.*, 35. („In quotation marks, therefore, »sentimen-

A fogalom ily roppant kiterjesztését a tudós irodalomantropológiai vizsgálódásai hivatottak alátámasztani, igazolni. Frye ugyanis az irodalom geneziséét a mítoszon és a rítuson át visszafelé haladva a valóságelvvel szüntelen ellentétben álló vágy fogalma által próbálja megragadni. Az álom munkája már vágy és valóság ütközését reprezentálja számára, de az álom a kutató szerint az éber tudat számára lényegében értelmezhetetlen, a vágygal együtt amorf, alakatlan maradna, ha a költemény fel nem szabadítaná, formát, kifejezést nem adna neki. A rítusnak és az álomnak a nyelvi kommunikáció formájában való egyesülése a mítosz. A további fejlődés folyamán az irodalmi mű az álmot korlátozza, a társadalmi tudat számára értelmezhetővé, elfogadhatóvá teszi, de úgy, hogy közben annak alapvető intencióját, a frusztrációk és a szorongások kiküszöbölését, a beteljesült vágy világanak korlátlanágát megörzi.⁵ A tény felszabadítása, a valóságéerő megtörése, szabadsággá, játékká alakítása művészetantropológiai, művészetantropológiai szempontból központi jelentőségűek Frye számára; a műveltség, a művelődés, a kultúra, a civilizáció fogalmainak megértéséhez, jelentéstartalmuk kibontásához is nélkülözhetetlenek. A civilizáció szerinte korántsem a természet utánzása, hanem annak átdolgozása, egy totális humanizáló formáció léthez segítése, megteremtése a közömbös, ellenséges anyagból, céljai így tulajdonképpen egybeesnek az emberi munka végső céljával.⁶

tal« refers to a later recreation of an earlier mode. Thus Romanticism is a »sentimental« form of romance [...]" *Anatomy*..., 35.)

⁵ „[...] az archetípus-kritikában a jelentős tartalom a vágy és a valóság konfliktusa, melynek alapja az álom munkája.” „Ebben az értelemben a vágy a társadalmi oldala annak, amivel a literális szinten mint érzelennel találkozunk, mint kifejezést kereső hajlammal, amely alakatlan maradna, ha a költemény nem szabadítaná fel azáltal, hogy kifejezésformát ad neki”. FRYE, *i. m.*, 92, 93. („[...] in archetypal criticism the significant content is the conflict of desire and reality which has for its basis the work of the dream.” „Desire in this sense is the social aspect of what we met on the literal level as emotion, an impulse toward expression which would have remained amorphous if the poem had not liberated it by providing the form of its expression.” *Anatomy*..., 105, 106.)

⁶ „A vallás szerint a szellemi világ olyan valóság, amely független a fizikai világtól. A költészet a fizikait és az aktuálist nem a szellemileg létezővel, hanem a hipotetikussal állítja szembe. Az első esszében már találkoztunk azzal az elvvel, hogy a cselekedet mítosszá változtatása, a rítus előadásától a rítus alkalmával tartott előadásig vezető út az egyik fő vonása annak a fejlődésnek, amely a vadságból a kultúrába vezetett. [...] A betű szerinti cselekvés játékká való átalakítása az élet felszabadításának alapvető formája, s ez az intellektuálisabb szinteken mint »szabad« általános műveltség jelenik meg – mint a tény felszabadítása a képzeletben.” „A civilizáció nem egyszerűen a természet utánzása, hanem az a folyamat, melyben a természetből totális emberi formát alkotunk, s ennek hajtóereje az imént vágnak keresztelt erő. [...] A vágy tehát nem egyszerűen a szükségletre való reagálás, mert az állatnak szükséglete lehet az evés, de kertet nem ültet ezért. De nem is egyszerűen egy konkrét dolog megkívánása, nem az *iránta* való vágy. Nem korlátozódik tárgyakra, nem is elégül ki általuk, de ez az az energia, amely az emberi társadalmat arra indítja, hogy kialakítsa a maga formáját. [...] A civilizáció hatékony oka a munka, és – társadalmi aspektusában – a költészet funkciója nem más, mint az, hogy kifejezze, szóbeli hipotézisként, a munka céljának és a vágy formáinak a látomását”. FRYE, *i. m.*, 126–127, 92–93. („In religion the spiritual world is a reality distinct from the physical world. In poetry the physical or actual is opposed, not to the spiritually existential, but to the hypothetical. We met in the first essay the principle that the transmutation of act into mime, the advance from acting out a rite to playing at the rite, is one of the central features of the development from savagery into culture. [...] The turning of literal fact into play is a fundamental form of the liberalizing of life which appears in more intellectual levels as liberal education, the release of fact into imagination”. „Civilization is not merely an imitation of nature, but the process of

Az elméletíró természetesen nem tagadja, hogy vágy és tapasztalat viszonya többféle lehet, s teljes rendszerébe beépíti azokat a képzeleti formákat is, amelyekben (a tragikus, ironikus módban, a démonikus képiség szemléleti, szimbolikus formáiban) a vágy mintegy vereséget szenved a valóságéerővel szemben; a valóság átdolgozására irányuló emberi, művészi erőfeszítéseket azonban könyve során mindvégig különös figyelemmel kíséri, sokoldalúan igyekszik föltárni, conceptualizálni. Az „analogy of innocence”, az ártatlanság világának vízióváltozatai, az emberi létezésnek a vágy formáiban való megragadása, védelme a tapasztalás világának állandó támadásaival, annak „botladozó, vaksi döreségével” szemben elsőrendű fontosságúak Northrop Frye számára. Az általa apokaliptikusnak nevezett szemléletmód, képiség alapvető szimbólumai ezt az átváltoztató, átformáló munkát teljesítik be: a növényvilágból kert lesz, az állatvilágot a domesztikált jószágok képviselik, az ásványvilág kőgörgetege várossá válik, a társadalom egyedei, részrendszeri gyakran az emberi test analógiája által jelennek meg, az értelmes, centralizált egész alkotóelemeiként. A románc, Frye-nak úgy tűnik, valamennyi irodalmi forma közül legközelebb áll a vágyteljesítő álomhoz. Nagy teljesítőképességű hősét – a mítosz istenei egyenes ágú leszármazottját – gyakran csodák, varázslatok, varázsszerek veszik körül.⁷ A románc mindig, minden társadalomban fölüti a fejét, és gyermeki ártatlansággal

making a total human form out of nature, and it is impelled by the force that we have just called desire. [...] Desire is thus not a simple response to need, for an animal may need food without planting a garden to get it, nor is it a simple response to want, or desire for something in particular. It is neither limited to nor satisfied by objects, but it is the energy that leads human society to develop its own form. [...] The efficient cause of civilization is work, and poetry in its social aspect has the function of expressing, as a verbal hypothesis, a vision of the goal of work and the forms of desire.” *Anatomy...*, 148, 105–106.) (Az idézetekben szereplő kiemelések most és a későbbiekben is magától Frye-tól valók – Ny. B.)

⁷ A románc hőse a mítosz hősenek emberiesített párja, de a föltétlenség víziója rá is nagymértékben jellemző; tettereje rendkívüli, lelki folyamatai magasabb entitásokhoz kötődnek. A mítosz és a románc központi alakja közti különbség inkább teológiai, mint poétikai – jelzi Northrop Frye. Az egyként mítoszalkotó két ősi ikerműfaj hősei azok, akik mindent megtehetnek; velük kezdődik az irodalom, hogy aztán a felső, alsó mimézis és az irónia stációit bejárva, a másik nagy tendenciát is kirajzolja: a mindennapiság-tapasztalatból kiinduló utakon haladva a *hihetőséget*, a *valóságéerő tudomásulvételét* is szerephez juttassa. „A mítoszt a romántól a hős tetterejevel különböztetjük meg: a tulajdonképpeni mítoszban a hős isteni, a románc tiszta formájában emberi. Ez a megkülönböztetés teológiailag élesebb, mint poétikai vonatkozásban: a mítosz és a románc egyaránt a mítoszalkotó irodalom általános kategóriájába tartozik.” „A fikciós módok áttekintése azt is megmutatta, hogy maga a mimetikus tendencia, a valószerűsége és a helyes leírásra irányuló tendencia, az irodalom kettős pólusának egyike. A másik póluson valami olyasmi van, ami egyaránt kapcsolódik Arisztotelész *müthosz* szavához és a mítosz általános jelentéséhez. Vagyis ez azt a tendenciát képviseli, hogy az elmondott történet eredete szerint olyan jellemalakokról szól, akik bármit képesek megcselekedni, s csak fokozatosan érvényesül az a tendencia, hogy a történet valószínű vagy hihető legyen. Az istenek mítoszai hősök legendáivá, a hősi legendák tragédiák és komédiák bonyodalommá, a tragédiák és komédiák cselekményei a többé-kevésbé realiztikus fikcióba mennek át.” FRYE, *i. m.*, 160, 48–49. („We have distinguished myth from romance by the hero's power of action: in the myth proper he is divine, in the romance proper he is human. The distinction is much sharper theologically than it is poetically, and myth and romance both belong in the general category of mythopoeic literature.” „Our survey of fictional modes has also shown us that the mimetic tendency itself, the tendency of verisimilitude and accuracy of description, is one of the two poles of literature. At the other pole is something that seems to be connected both with Aristotle's word *mythos* and with the usual meaning of myth. That is, it is a tendency to tell a story which is in origin a story about characters who can do anything, and only

keres valamiféle képzeletbeli aranykort. Teljes formája a sikeres keresés, amelynek általában három lépcsőfoka van: a veszélyes utazás, a kisebb előzetes kalandok és a sorsdöntő ütközet, a felszabadítás, a felszabadulás végső kimenetele. A fogalom e kiterjesztő kezelése sok-sok művet von a románc körébe. Az *Anatomy of Criticism* szerzője a *Beowulf*tól, az *Ezeregyéjszákától* a spenseri *Tündérr királynőn*, az *Orlando furiosón*, Shakespeare *The Tempestjén*, *Periclesén*, Keats *Endymionján*, a *Tom Sawyer kalandjain*, a *Tamás bátya kunyhóján* át William Morris, sőt T. S. Eliot költeményeiig számos irodalmi alkotást tart ide számíthatónak.⁸

Tartogat-e tanulságokat, felhasználási lehetőségeket, s ha igen, miféleképpen az Aranykutatás számára Northrop Frye irodalmi módelmélete, műfajelmélete, románcteóriája? A vágy és a képzelet irodalomantropológiai fontosságának hangsúlyozása, az irodalomban legállandóbb világfeldolgozások (mitikus, románcos, felső, alsó mimetikus, ironikus fikciós módok, a hőstársadalmával integráló komikus és dezintegráló tragikus minőségek) fölismerése és leírása, gazdagító sokféleségük (emberi-művészi indoklásuk, indokolhatóságuk) belátása és az általuk kirajzolt változássor ciklikus-dialektikus jellege mindenesetre az Arany-életmű jobb megértését, a csonkító egyoldalúságokkal szembeni hatékony védelmét segítheti elő. Természetszerűleg opponálja ez az elvi alapozás, problémakezelés, fölismerés-rendszer, változássor-kirajzolás mind a realizmuscentrikus, mind az iróniaközpontú teleológia provincializmusát. Arra ösztönöz, hogy a szalontai alkotó poézisét a maga gazdag sokféleségében fogjuk föl; kényszeresnek, hiábavalónak mutatja a törekvést, hogy az Arany János-i költészet belső fejlődésvonalait a realizmus jegyében rajzoljuk ki, nemkülönben azt is, hogy kizárólagosan az irónia, az elbizonytalanító reflektivitás fényében kezeljük. („Meggondolandó: nincs olyan, pusztán egyetlen mód

gradually becomes attracted toward a tendency to tell a plausible or credible story. Myths of gods merge into legends of heroes; legends of heroes merge into plots of tragedies and comedies; plots of tragedies and comedies merge into plots of more or less realistic fiction." *Anatomy...*, 188, 51.) Meg kell jegyeznünk, hogy a valószerűség felé mozgás a kanadai irodalmár szerint nem abszolút és végleges, a hatodik nagy irodalmi módban, az iróniában már megkezdődik az ellenmozgás, a visszafelé indulás, a mitizáló, a románcalkotó tendenciák újbóli uralomra jutása.

⁸ Frye a komédia általa elgondolt hat fázisa közül az utolsó hármát is nagymértékben rokoníthatónak találja a románcnal. Többek között Shakespeare „zöld világ” drámái (*A két veronai nemes*, *Szentivánéji álom*, *Ahogy tetszik*, *A windsori víg nők*), a „tenger komédiái” (*Tévedések vígjátéka*, *Vízkereszt*, *A vihar*) és a regék (*Pericles. Téli rege*) tartoznak ide. FRYE, *i. m.*, 155–158. (*Anatomy...*, 181–186.) Itt kell megjegyeznem, hogy Northrop Frye egy másik, kifejezetten a románcal foglalkozó könyve tanúsága szerint a románc-módban a görög regény (Héliodórosz, Longosz, Tatosz, Epheszoszi Xenophón), a római Apuleius, a középkori legenda-irodalom, Sidney, Walter Scott, Chaucer, Shakespeare, a tündérmese, a görög regény, George Eliot, Joseph Conrad, D. H. Lawrence, Wilkie Collins, Bulwer-Lytton, Lewis Carrol, William Morris, Tolkien, a detektívregény és a sci-fi egyaránt beletartozik, s a „műfaj” differencia specificáját az irodalmár jelzései szerint hol a didaktikus irodalommal szembehelyezkedő mesélő igényben, szórakoztató jellegben, hol a szerelemben mint központi témában, hol az eseményes műcsoport jellegzetes fabuláris patternrendszerében, hol a tiszta bináris oppozícióhoz való ragaszkodásban, hősök és antagonisták szembeállításában, hol a különösen erős archetipikus jellegben lehetjük föl. Az itteni példatár és karakterjelzések elsősorban azért tűnnek tarkábbnak, mint a világhírű, 1957-es tanulmányban, mert az elvi, elméleti alapozásra itt a szerző nem fordít különösebb gondot. Northrop FRYE, *The Secular Scripture: A Study of the Structure of Romance*, Cambridge, Mass.–London, 1976, 3–5, 7–8, 15, 23, 24, 42, 43, 53.

alapján leszűrt kritikai normarendszer, amely valaha is egészében képviselhetné a költészetre vonatkozó teljes igazságot” – jegyzi meg Frye, miután utalt a *csak egyféle módhoz tapadó, egyféle igazságot abszolútizáló* irodalomértelmezések provincialitására.)⁹

Másrészt a „beteljesült vágyak ártatlan világa” vízióelemeinek és egy mag formájában rájuk építő műfajnak a belátása új perspektívába állítja az Arany János-i műsszeteveket, és korrigálja azt a nézőpontot, amely regionális, korlátozott műfaji kategóriák fényében lokálisnak, provinciálisnak mutatja a nagyepika, a balladisztika bizonyos műcsoportjait. *A patriarchális-romantikus-nemzeties társadalomrajz, a vitézzé válás ősi magyar ambícióját átélő főalakok, a népmesei hős és az antagonistá desiffrizhatóak, átírhatóak egy „másik kódba”, amely a tiszta komikus mód szerint integráló. „emberiesített” társadalom, a föltétlenség ősi irodalmi tradícióját őrző hős, a nagy keresésmítoszt, a „quest”-et megjelenítő próbatétel és hőstett, a vágy és az akadály fogalmaiból engedi összerakni a Toldi szerzőjének szövegvilágát. S az Arany-epika jelentős részének románchoz kapcsolása korántsem önkényes értelmezői választás kérdése. A Katalint a tragikus módú románccsaládjához elsősorban a romantikus fabulavilághoz tartozó eseménysor köti. A Keveháza a harc kavargó forgatagát, a hadi dicsőség fogalmát egyetemesíti, szakralizálja. A Toldi estéje a Frye által elégikus-szentimentálisnak nevezett románccsoporthoz hűz, amelyben (*Beowulf*, Tennyson: *The Passing of Arthur*) a hős elszigetelődéséhez és halálához az idő múlásának, a régi rend eltűnésének, átváltozásának diffúz, rezignált, melankolikus (a heroikust leheletnyi iróniával keverő) atmoszférája, hangulata járul.¹⁰ A Buda halála és a Toldi szerelme meghatározó perspektívaelemei között a lélektani realizmus mellett hangsúlyosan ott van a föltétlenség vízióját érvényesítő valóságfeldolgozás is.*

Az „apollói jelleg” mellett föltétlenül utalnom kell az Arany János-i románcok egy másik megkülönböztető karaktervonására, a művek erős realizmusára. Nem mintha a realiztikus tendenciák a románcirodalomtól teljességgel idegenek volnának. A csodákkal, varázslatokkal telített *Odüsszeia* igazán nem szűkölködik a pontos, tárgyias megfigyelésekben, realiztikus részletelemekben. A Walter Scott-i regényvilág kifejezetten

⁹ FRYE, *i. m.*, 57–58. („The suggestion made here is that no set of critical standards derived from one mode can ever assimilate the whole truth about poetry.” *Anatomy...*, 62.)

¹⁰ FRYE, *i. m.*, 36. (*Anatomy...*, 36–37.) Az elégikus románc lényegi heroizmusát Frye szerint az irónia legfeljebb színezi, de ki nem kezdi, s ebből a szempontból érdekes, idevágó tény, hogy a *Toldi estéjében* a narrátori irónia szinte kizárólag Bencére összpontosul, az erő és a rendkívüliség attribútumai az ősz Miklósnak továbbra is méltóságot kölcsönöznek. Érdemes továbbá megjegyezni, hogy a *Toldi estéje* románccsaládja és társadalmától való elszigetelődését Szörényi László egy hősenek-műfajhoz, a *chanson de geste*-hez kapcsoltnak jeleníti meg. „Az Ilosvai históriájában megőrzött változat igen zürzavaros sorrendű ugyan, de törmelékeiben is tükrözi a föltételezhető és a *chanson de geste*-ek szerkezetét tükröző hármas tagoltságot. Az első rész, a hős gyermekkor, az *enfance*. A nagy erejű ifjú összevész testvérével, a király székhelyére megy, ott testi erejével kitűnik, és a király szolgálatába fogadja. A második rész a *chevalerie*. Ez a hősnak fölvezett lovag korában elkövetett hőstetteiről számol be, harci és szerelmi kalandokról. A harmadik rész a *moniage*. Ebben a hős valamilyen oknál fogva meghasonlik az udvarral, bezárják vagy remetességbe vonul, és a szerzetességből vagy a rabságból szólítja ki újra a közélet porondjára valamely nagy veszély, amely a királyt vagy az országot szégyenteljes vereséggel fenyegeti” – írja az irodalomtudós. SZÖRÉNYI László, *Multaddal valamit kezdeni*, Bp., 1989, 166–167.

sűrűn él a mindennapias hihetőség igényével számoló megoldásokkal, a föltétlenség víziós körébe vont hősokeket Cervantestől Jókaiig, Sienkiewiczig a mindennapiság világában szilárdan lehorgonyzott figurák követik kalandos útjaikon. Frye „a realizmus lokalizált biztonsági szelepeinek” tartja ezeket a valóság-feldolgozó, alakteremtő eljárásokat, amelyek mindazonáltal nem feszítik szét a románc kereteit, nem alakítják át annak alapvízióját.¹¹ A mi Aranyunk realiztikus szemléletre utaló művészi eljárásai azonban az említett alkotókéihez képest föltétlenül kiterjedtebbek, sokoldalúbbak, meghatározóbbak. A tárgyias megfigyelések roppant bősége, az ember „környezetisége”, a kommunikatív testtartások, pózok, jelek hű megfigyelése, az egyediség kultusza, a lélektani hitelesség igénye, a történések okszerű, motivált egybefűzése egyaránt jellemzőek munkásságára. A mindennapias valóság már nem abba a szűkre szabott ösvénybe van beszorítva, amelyen Balga és Ilma kíséri a királyfit és a tündérkisasszonyt a quest útján, még csak nem is abban az éles elméjű konstruktívításban merül ki, amellyel *A közsívű ember fia* szerzője a kisarányú, mindennapias életserű Lánghy Bertalant, Salamon zsbárust, Pál mestert, Tallérossy Zebulont és Mindenváró Ádámot mindegyre ott forgatja a két nagy Baradlay körül. Arany művei olyan implikált olvasóra utalnak, akinek igénye a hihetőségteremtő gesztusrend (az okszerű világmegértés, a tárgyias, pontos környezetrajz, a mindennapias indítatások) által motivált lelki működés iránt immáron igen-igen erős. Az Aranyrománc realiztikus telítettsége a románcirodalom egészében különlegesen erősnek tűnik. Mindazonáltal határozottan le kell szögezmem, a föltétlenség végső vízióját e realizmus nem kezdi ki és nem kuszálja össze, sőt inkább annak érvényesülését segíti elő az érzék-szervies, empirikus kidolgozottság megteremtésével, a „valóságérzet” mozgósításával, a „hihetőség” igényének kielégítésével.¹²

¹¹ „A románc álomvilágában a szükségessékre kényes törpe a gyakorlati, nem csak az álmodott valóság töpörödött, összezsugorodott formája. Minél realiztikusabb egy történet, annál fontosabb az ilyen figura, míg-nem elérik az ellenkező pólust a *Don Quijotéban*: Sancho Panza apoteózisát. Más románcokban olyan bolondok és jocularok vannak, akiknek jogukban áll kimutatni félelmüket, és realiztikus kommentárokba bocsátkozhatnak, s akik mintegy a realizmus jól körülhatárolt biztonsági szelepciként működhetnek, anélkül, hogy szétfeszítenék a románc konvenciókereteit.” FRYE, *i. m.*, 167–168. („This dwarf with his needments represents, in the dream world of romance, the shrunken and wizened form of practical waking reality: the more realistic the story, the more important such a figure would become, until, when we reach the opposite pole in *Don Quixote*, he achieves his apotheosis as Sancho Pansa. In other romances we find fools and jesters who are licensed to show fear or make realistic comments, and who provide a localized safety valve for realism without allowing it to disrupt the conventions of romance.” *Anatomy...*, 197.)

¹² A „hihetőség” és a „valóságérzet” kifejezések természetesen nem arra hivatottak, hogy valamiféle végső realizmusesztétikát sugalljanak, bár a műbefogadás történetiségében kétségkívül létező és fontos részigényekre, rész-összetevőkre utalnak. Az esztétikum centripetális és centrifugális erővonalai kérdésében döntést hozni természetesen nem e tanulmány feladata. Mindenesetre Ricoeur kiegyensúlyozott hármias mimézis-felfogása a referenciu, a horizont, a felfedés és az átváltoztatás jelentéstartományainak alkotó újragondolásával vagy Wolfgang Iser létmód-meditációi a reális, a fiktív és az imaginárius fogalmak átgondolt használatával olyan elvi keretet teremtenek, amelyekben részelemekként a fenti terminusok is helyet kaphatnak. Paul RICOEUR, *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., 1999, 255–352; Wolfgang ISER, *A fikcionalitás aktusai = Az irodalom elméletei*, IV, szerk. THOMKA Beáta, Pécs, 1997, 51–83. Northrop Frye idevonható, az irodalmi jelentés hipotetikus voltát boncolgató meditációi egyébként – úgy látom – szintén körültekintőek, nyitottak, dogmatikus egyoldalúságoktól mentesek. FRYE, *i. m.*, 65–72. (*Anatomy...*, 73–82.)

Az erőteljes realizztikus telítettség kétségkívül az Arany-románec saájtszerű vonása, amely az implikált olvasó megváltozásával, a modern racionális, empirikus világkép megerősödésével, a tudományos-technikai civilizáció térhódításával állítható párhuzamba. A gondolat továbbfűzése fontos kérdések sorát veti fel. Vajon a 16–17. századtól egyre nagyobb léptekben kibontakozó újkori modernizáció nem teremt-e újfajta, meghatározó szituációt a románec számára? Vajon a megváltozott problémahorizont nem hoz-e létre olyan románctípust, amely saájtszerűségében elkülönül az évezredes előzményektől? S ha igen, miben ragadható meg e „modern románec” specifikuma? A válaszkísérettel ezúttal is több lépésben kell megpróbálkoznunk. Mindenesetre valószínűnek tünik, hogy a nagy földrajzi felfedezések, a 17. századi hatalmas tudományos térnyerés, a felvilágosodás lendületétől és a „new enlightenment”, az „új felvilágosodás” masszív gondolkodásalakító erejétől, az arisztotelészi-ptolemaioszi kozmológiai világkép bukásától, a szekularizáció előretörésétől, a társadalmi részrendszerek önállósodásától, a mágikus, mitikus gondolkodás háttérbe szorulásától, a reflexió lehetséges körei állandó tágulásától befolyásolt újkori civilizációs mentalitás valamiképpen rányomta bélyegét a románecra is. Ariosto nagy, 16. századi műve mindenesetre a játékoság elválasztó, distanciatерemtő perspektíváját juttatja érvényre. Frye részletesen, szisztematikusan nem foglalkozik a románec státusának esetleges megváltozásával, egy megjegyzéséből mégis úgy tünik, hogy számol az „újkoriság” másféle feltételrendszerével. A harmadik eszé analogikus képvilágot taglaló részének elején a kutató a románec ideális világáról beszél, az *ártatlanság analógiájáról*, amely az apokaliptikus világ emberi megfelelője, majd leszögezi, hogy ezt legjobban nem is magának a románecnak a korából, hanem a későbbi romantizálásból, Milton *Comus*ából, *A vihar* s *A tündérkirálynő* harmadik könyvéből, *A vihar*ból, Blake „Beulah”-képeiből, az ártatlanság dalaiból, Keats *Endymion*ájából és Shelley *Epipsychidion*ájából tudjuk megismerni.¹³ A románec teoretikusa csak fölveti, de nem dolgozza ki a *modern románec* mibenlétét, mi azonban némileg továbbléphetünk, és feltételezhetjük, hogy az *ártatlanság analógiája* mást jelent abban a korban, amikor a holisztikus világvíziót, a föltétlenség látomását a részrendszerekre szakadás, a szkeptikus reflexió, az életbizalom érvényesülését sok-sok oldalról korlátozó akadályrendszer váltja fel. Frye egy másik, szellemes megjegyzése azt szögezi le, hogy a ptolemaioszi világegyetem érvényét vesz-

¹³ „A románec módja ideális világot mutat be: a románec hősei bátrak, a románec hősnői szépek, gonosztevői gonoszak, s a mindennapi élet kudarcainak, kétértelműségeinek, feszengéseinek háttérbe kell szorulniuk. Ezért képanyaga az apokaliptikus világ emberi megfelelőjét nyújtja, melyet az *ártatlanság analógiájaként* jellemezhetünk. Legjobban ezt nem is magának a románecnak a korából ismerjük, hanem a későbbi romantizálásból: ilyenek a *Comus*, *A vihar* s *A tündérkirálynő* harmadik könyve a reneszánsz idején; Blake dalai az ártatlanságról és az ő »Beulah«-képei, Keats *Endymionja* és Shelley *Epipsychidionja* a tulajdonképpeni romantikus korszakban.” FRYE, *i. m.*, 129. („The mode of romance presents an idealized world: in romance heroes are brave, heroines beautiful, villains villainous, and the frustrations, ambiguities, and embarrassments of ordinary life are made little of. Hence its imagery presents a human counterpart of the apocalyptic world which may call the *analogy of innocence*. It is best known to us, not from the age of romance itself, but from later romanticizings: *Comus*, *The Tempest*, and the third book of *The Faerie Queene* in the Renaissance; Blake’s songs of innocence and »Beulah« imagery, Keats’s *Endymion* and Shelley’s *Epipsychidion* in the Romantic period proper.” *Anatomy...*, 151.)

tette, de az epifánia nem.¹⁴ Helyzetértékelésének második felével egyetérthetünk ugyan, de azért az első részben megfogalmazott negáció óhatatlan következményeitől sincsen módunk teljességgel eltekinteni.

E következmények karaktermódosító jelentőségéről az Arany-románcok esetében is érdemes elgondolkoznunk, noha a módosulás itt közvetett és burkolt. A tragikus-elégikus tónussal átítatott preraffaelita-típusú modern románc (Morris: *The Haystick in the Floods*) vagy Eliot ironikus-démonikus mód felé hajló költészete (*The Waste Land*) közvetlenül, illusztratíván mutatják a létbizalom megrendülésének következményeit. A *Rozgonyinéban*, a *Szent Lászlóban*, a *Toldiban* erről nincsen szó. Az ártatlanság látomása e művekben ép, csorbulatlan marad. Mindazonáltal néhány tényezőt érdemes figyelembe vennünk, ha az Arany János-i művek „modernségéről”, „szentimentalitásáról” gondolkozunk. Először is újra utalnék arra a tényre, hogy a románc-műcsoport az életműben mindvégig az ironikus-parodisztikus-reflektív nagyepikai és az alsó mimetikus, ironikus-démonikus balladai költeményegyüttes szoros szomszédságában helyezkedik el, s hogy e szomszédság elkerülhetetlenül a románcművek relatív státusát, ellenvilág-teremtő rendeltetését erősíti, sugallja. Másodsorban – gondolatmenetem is innen indult ki, innen ágazott el – az Arany-románcok kivételesen erős realiztikus színezte ugyancsak értelmezhető a „modernség” jellemzőjeként, számon tartható olyan törekvésként, amely a föltétlenség vízióját újszerű módon, a tárgyias egyedítés, az empirikus, plasztikus, szituáló, környezettel összeforrasztó látás-láttatás, az okszerű motiválás hitelesítő, hitető gesztusaival kívánja újraérvényesíteni. Végül pedig, különösen a balladák miniatűr struktúrájában jócskán vannak olyan elemek, amelyek a szövegek *teremtettséget, megalkotottságát, külön világ voltát* hangsúlyozzák. A teremtetség, a megalkotottság, a világ víziós játékká változtatásának gesztusa, mint később még utalok rá, a „románcos” Aranyballadákban állandóan ott kísért, noha az ariostói nyíltságához képest kétségkívül visszafogottabban, burkoltabban jelenik meg. (Hogy az új hermeneutikai szituáció újfajta műfajiságot teremt, azt talán az Arany-románcok sablonokban, konvencionális elemekben való szűkölködése is mutatja. Az Arany János-i *modern románcban* a sablonszerű fabuláris motívumok az affirmáció és a kétely másfajta együttállásában részesülve, létbizalom és szkepszis nagy horderejű emberi játszójának részeként tartalmas jelentésszallatokkal telítődnek, újfajta funkciókat birtokolnak, újfajta éthoszt mondhatnak magukénak.)

Végül még egy, utolsó megjegyzés a *románc* általános sajátosságainak taglalásakor. Fejtegetésemet eleve azzal indítottam, hogy a műformát nem a szó szorosabb értelmében vett műfaji kategóriaként, hanem Frye módjára műfajelőző irodalmi gondolkozásmód-

¹⁴ E következményeket az elméletíró is nyilvánvalóan látja, hiszen a helyzetértékelés fentebb nem idézett második részében az ártatlanság analógiájának ironikusan megfordított fonákjáról és a hihetőség iránti fokozott igényről, elvárásról beszél. „A ptolemaioszi világegyetem érvényét veszítette, de az epifánia nem, bár a modern irodalomban gyakran ironikusan a fonákjáról mutatkozik, vagy arra kényszerül, hogy további következményekkel váljék hihetővé.” FRYE, *i. m.*, 174. („The Ptolemaic cosmos eventually disappeared, but the point of epiphany did not, though in more recent literature it is often ironically reversed, or brought to terms with greater demands for credibility.” *Anatomy...*, 206.)

ként fogom fel. E problémakezelés azonban – újfent le kell szögezmem – egyáltalán nem zárja ki, hogy ami itt, e szempontból románcként mutatkozik meg, az más oldalról *hős-ének, hősidill, legenda, rege, mese, monda, beszély, poéma, elbeszélő költemény* is lehet. A *modern románc* kétségkívül valamiféle *hiperműfaj*, amely az említett műfajokat rendre átmettzi, és az Arany-költészetre rávetítve értékes megértési kategóriaként szolgál, de ebből még korántsem következik, hogy a szűkebb értelmű (meghatározottabb konvenciókötelezvényű) műfajok jelentéspotenciáljának kisebbitésére vagy tagadására volna érdemes fölhasználnunk.

A frye-i románcfogalom és a világalakítást, valóság-feldolgozást reprezentáló *módok* együttesének végiggondolása új perspektívákat nyit meg az Arany János-i balladák értelmezésében is. Mindenekelőtt a *Rozgonyiné*, a *Szibinyáni Jank*, a *Mátyás anyja*, a *Szent László*, a *Pázmán lovag* az egész Arany-balladisztikán belül külön vonulatként, sajátzerű halmazként különül el. A fenti műveket egyféle tudatos világteremtésként, a krízissel szembeni ellenvilágként, a *Toldi* és a *Keveháza* miniatürizált megfelelőiként tarthatjuk számon, s műfaj történeti, irodalomtörténeti státusuk meghatározásában a frye-i románcfogalomnak juttathatunk főszerepet. Mint ismeretes, a kanadai irodalmár által számba vett módok legelsőbbike a mítosz: az emberekhez és a környezethez képest minőségileg magasabb rendű hősök (istenek) történetei tartoznak ide. E módnak az Arany-balladák szempontjából még nincsen relevanciája, de a következő fikciós mód, a románc meghatározását már érdemes idézni. „Ha a hős *fokozatilag* áll a többi ember és a környezete fölött, akkor ő a *románc* (azaz a *regényes történet*) tipikus hőse; tettei csodálatosak, de ő maga emberi lényként jelenik meg. A románc hőse olyan világban él, amelyben bizonyos fokig felfüggeszthetők a természet mindennapos törvényei. Számára természetesen a bátorság és a kitarítás olyan erőpróbái, amelyek számunkra nem azok. Ahol a románc posztulátumai vannak érvényben, ott a bűvös fegyverek, beszélő állatok, rettenetes szörnyetegek és boszorkányok, csodás erejű talizmánok sem sértik a valószínűség szabályait.”¹⁵ E frye-i körülírásnak a vizsgált Arany János-i balladacsoport, nem vitás, teljességgel megfelel, csupán a magyarázó, értelmező centrumot kell a szokásos helyről, a magyar történelmi origópontoktól kissé elmozdítanunk. Az ősi, románcos irodalmi móddal összhangban a vágy nincsen egyezkedésre kényszerítve e költeményekben, a képzelet természetes létjogot ad a csodának, az egyéni, társadalmi beteljesülés uralkodik bennük. A hőstett és a vele járó hírnév az eposzhoz hasonlóan e versekben is a lét biztos centruma, a hős közösségi integrációjának biztosítéka és a földiség transzcendáló erejű lehetősége. Frye kifejezésével „a szépirodalom központi mítosza”, „a társadalmi törekvés végének látomása” jelenik itt meg: „beteljesült vágyak ártatlan világa, a szabad emberi társadalom.” A lét a gondviselés által elrendezett e költeményekben, az animisztikus hit

¹⁵ FRYE, *i. m.*, 33. („If superior in degree to other men and to his environment, the hero is the typical hero of romance, whose actions are marvellous but who is himself identified as a human being. The hero of romance moves in a world in which the ordinary laws of nature are slightly suspended: prodigies of courage and endurance, unnatural to us, are natural to him, and enchanted weapons, talking animals, terrifying ogres and witches, and talismans of miraculous power violate no rule of probability once the postulates of romance have been established.” *Anatomy...*, 33.)

totemállatai és a legendák szentjei sietnek bennük az ember segítségére. Az emberi pszichikum egységes, harmonikus; morális tudatosság és ösztön-én összesimulnak, egységet alkotnak. A művekben megjelenő társadalom kiegyensúlyozott, meleg-patriarchális, elidegenedés-mentes, az emberi bensőség maradéktalanul diadalmaskodik a hierarchiaelv, a ceremónia-, a játszma-központú életalakítás, a struktúrák, a szerephomlokzatok, a jelmezek felett. A fent említett balladák (a *Rozgonyiné*, a *Szent László*, a *Mátyás anyja*, a *Szibinyáni Jank*, a *Pázmán lovag*) egyértelműen a beteljesült vágy románcai, a képzelet bennük sikeresen teremti meg az ártatlanság szemléleti egészévé növelt, apokaliptikus látomását.¹⁶ A tragikus, démonikus módhoz kapcsolódó, különböző frusztrációs kivetítések helyét nagymértékben eufemizált, átdolgozott, lecsillapított, megszelídített képzeleti elemek foglalják el e művekben. A történetek színteréül – a kiismerhetetlen, titokzatos erdő helyett – a patriarchális, rendezett társadalomvilág szolgál, a veszélyes szexualitás helyébe a megtartó és gondozó hitvesi, anyai szeretet kerül (*Rozgonyiné*, *Mátyás anyja*), a szörny-ellenfél mindennapi állattá – az ember elől serényen menekvő farkassá – válik (*Szibinyáni Jank*).¹⁷ Az Arany-szakirodalom mindmáig nem tárta fel eléggé e verscsoport karakterét, kapcsolódási pontjait, értékeit. Tulajdonképpen az összetartozást sem tudatosította, a költeményekkel kapcsolatban hol anekdotát, hol románcot, hol legendát, hol patriarchális, naiv történeti tablót emleget. Az 1950-es évektől szinte máig érvényben levő realizmuscentrikus beállítódás, amely a *Toldi estéje* írója művei közt tallózva mindig is elsősorban a „realisztikus”, a mindennapias, a földies, az „összetett pszichológiai ábrázolást”, a „regényszerű komplexitást” kereste, preferálta, pláne szem elől tévesztette e „naiv” balladákat, nem juthatott arra a gondolatra, hogy bennük éppenséggel a parnasszizmus különösen meleg, eleven válfaját vagy a preraffaelita ideál egyedi és különlegesen érdekes megvalósulásait is láthatná. S természetesen a *Rozgonyiné*, a *Szent László*, a *Mátyás anyja*-típusú költemények és a *Daliás idők*, a *Családi kör* reprezentálta naiv, idilli patriarchalitás közti különbség sem világítódik így meg kellőképpen. Márpedig meglehetősen nyilvánvalónak tetszik, hogy míg az utóbbiakban az idillt Arany az első szótól az utolsóig komolyan veszi és komolyan véteti, addig az előbbiekre bőségesen kever a „szentimentalitásra” utaló jeleket, a játékosságot, „konstruáltságot”, modellszerűséget hangsúlyozó, mimézistávolságot teremtő poétikai gesztusokat. A *Szent László* hiperrealista, hipernaiv legenda-rájátszásai, a *Rozgonyiné* játékos pontossággal egybevá-

¹⁶ Az *apokaliptikus* (apocalyptic) kifejezést változatlan jelentéssel veszem át Frye-től, aki a vágy által teljesen átdolgozott képzeleti világ jelzőjeként használja. „Az apokaliptikus világ, a vallás mennyországa, elsősorban az emberi vágy formáiban határozza meg a valóság kategóriáit, mégpedig az emberi civilizáció által kialakított formákban.” FRYE, *i. m.*, 121. („The apocalyptic world, the heaven of religion, presents in the first place, the categories of reality in the forms of human desire, as indicated by the forms they assume under the work of human civilization.” *Anatomy...*, 141.)

¹⁷ A megszelídítő, átdolgozó, eufemizáló románcos technika mechanizmusa természetesen a balladacsoporton kívül álló Arany-románokban is működik. A *Toldi* szörnyei a kölykeik védő farkas és a vágóhídról szabadult bika, az alvilági utazás a *Rege a csodaszarvasról* című költeményben a veszélyes, idegen tájon való áthatolással zsugorodik össze, ráadásul a sarvas félelmetesnek látszó hívása, egotudatosságot szétporlasztó akarata is nagy-nagy jóvá válik végül: a gondviseelés hatalmát reprezentálva a honalapítás, a honszerzés szakrális eseményét készíti elő.

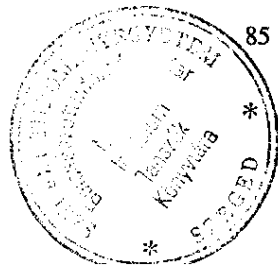
gó replikavariációi, a *Mátyás anyja* ismétlő-párhuzamosító poétikai arculata, naiv ritmusvilága mind-mind e teremtettséget és játékoságot hangsúlyozzák.

„Ha a hős fokozatilag a többi ember fölé emelkedik, de nem a természeti környezete fölé, akkor ő a vezér. A miénknél nagyobb tekintéllyel, szenvedéllyel és kifejezőerővel bír, de tettei alá vannak vetve a társadalom bírálatainak és a természet rendjének egyaránt. Ilyen a *magas mimetikus mód*ban, azaz az eposzok és tragédiák többségében szereplő hős, lényegében az a hőstípus, amelyet Arisztotelész tartott szem előtt” – határozza meg a románcot követő irodalmi gondolkozást, a harmadik nagy fikciós módot Frye,¹⁸ s megint csak nem nehéz belátnunk, hogy a *Szondi két apródja* és *A walesi bárdok*, e két nagyon fontos, önmagában is „külön vonulatként” számon tartható mű nagyon is megfelel a magas mimetikus mód „létsajátságainak”. Az utópikus-patriarchális világ helyébe erőszak és hatalom uralta környezet kerül. A hősök kiemelkedőek, magasba török, de a kényszer és a hatalom uralta világ túlereje hatalmasabb náluk. Az általuk képviselt tartás azonban így is értelmet és rendet teremt a létben. A két költeményben az interszubsjektivitás világából bizonyosságot merítő, önmagukat fölépített, belülről vezérelt jellemek, karakterek cselekednek konzekvensen, eltántoríthatatlanul. A meghódított tartomány énekesei életük árán sem hajlandók a zsarnokot éltetni (*A walesi bárdok*), az apródok jól tudják, hogy végül Ali vesszeje és börtöne vár rájuk, mégsem engednek a csábításnak, rendületlenül kitartanak saját nyelvük, saját költői témájuk, személyiségük, karakterük, elkötelezettségeik mellett.

Az Arany-balladák harmadik, legnépesebb része az alsó szintű mimetikus módhoz kapcsolható, amelyben „a hős sem másokhoz, sem a környezetéhez képest nem magasabb rendű.”¹⁹ Az *V. László, A hamis tanú, az Ágnes asszony, az Árva fiú, Az ünneprontók, az Éjféli párbaj, a Tetemre hívás, A kép-mutogató, a Bor vitéz, a Tengeri-hántás* tartoznak ide. A szereplők immáron az érdekektől, énvédő mechanizmusoktól vezérelt, vétkező, „mindennapi” emberek közül valók. A versek alapkonfliktusát szolgáltató bűnök sem holmi botlások, bocsánatos vétkek: eltorzított, hamis eskü, hatalommal való visszaélés, féltékenységből fakadó gonosztett, anyai kíméletlenség, keményszívűség, a szerelmes fél érzéseivel való meggondolatlan, felelőtlen játék, hűtlen elhagyás, szentséggyalázás, segédkezés gyilkossághoz. A világrend azonban e műcsoportban sem zilálódik szét: a bűn egyértelmű, vitathatatlan, s a bűnhődés elkerülhetetlen. Néhol közvetlen isteni elrendelésként nyilvánul meg (*A hamis tanú, Az ünneprontók*), másutt – gyakrabban – a lelkiismeret pszichikumot szétziláló, démoni ereje által teljesedik be (*Ágnes asszony, Árva fiú, Tetemre hívás*). A gyilkos László király a lefejezett, idősebb Hunyadi fiút Mátyással együtt elevennek látja lázas, hallucinatív víziójában, a könnyelműségével akaratlanul is halált okozó Kund Abigél bomlott elmével táncol, dalol a nyílt utcán, Ágnes asszony

¹⁸ FRYE, *i. m.*, 33–34. („If superior in degree to other men but not to his natural environment, the hero is a leader. He has authority, passions, and powers of expression far greater than ours, but what he does is subject both to social criticism and to the order of nature. This is the hero of the *high mimetic* mode, of most epic and tragedy, and is primarily the kind of hero that Aristotle had in mind.” *Anatomy...*, 33–34.)

¹⁹ FRYE, *i. m.*, 34. („If superior neither to other men nor to his environment, the hero is one of us [...]” *Anatomy...*, 34.)

szétszórt tincsekkel eszelősen-mániákusan mossa a patakban a „vérfoltos” lepedőt. Az igazságosztó lelkiismeret e balladákban nem földi eredetű. Nem a reaktív self része, nem interiorizáció, eltolás, átformált büntetési szükséglet, hanem a földről távozott istenség itt hagyott jele, az individualitáson túli létszerűség, érvényes interszubbektivitás látványos demonstrációja, önmegmutatása.

S vannak végül az Arany János-i balladisztikának olyan darabjai, amelyekben a bizonyosságoknál erősebbnek bizonyul a kétely. A bűn áttetsző világossága, nyilvánvalósága, egyértelműsége ezekben a költeményekben eltompul, elhalványodik. Igazából már az előző csoportban elhelyezett *Tengeri-hántás* is részben idetartozik, a bűnhődés oka morálisan nem teljesen kirajzolt-rögzített a költeményben. A *Vörös Rébék*ben azután Pörge Dani már nagyobbbrészt a rosszakaratú erők játékszere, áldozata: a boszorkánymágia bűvöli meg, állítja rá arra az útra, amelyen aztán a szükségképpen elromlott házasság, a kétségbeesésből fakadó agresszivitás, a kitaszítottság prése határozzák meg a történéseket. A *Híd-avatás* és a *Zách Klára* főhőseit illetően még kevésbé beszélhetünk bűnről és morális felelősségről. A Margit-híd számkivetett öngyilkosai: a hitelezőit vesztett gazdag, a tisztos nyomort megeléglő aggastyán, az életunt úriasszony, a lábszíjjal idomított, szurtos inas, a dúlt, vigyorgó bolond mind-mind a kímélet nélkül örlő, roncsoló nagyváros-gépezet morzsalékai. A főúri kisasszony és a lemészárolt Zách-nemzetség ártatlan és tehetetlen áldozatai a dölyfös nemtörődömség, a mohó birtoklásvágy, az aránytévészto bosszúakarás és a kíméletlen megtorlás könyörtelen, gonosz fogaskerék-rendszerének. Itt már az *ironikus-tragikus-démonikus* képzeletvilágú mód terepében járunk.²⁰ Az értelmetlen, ártatlan szenvedés, az áldozatlét sorsszerűvé válnak, egyetemessé tágulnak, mindinkább bekebelezik a pozitívabb lehetőségeket, s hiteltelenné teszik a megoldást kereső, a megnyugvást teremtő racionalizációs mechanizmusokat. A morális szemlélet érvényesítésének esélye immáron végleg összezsugorodott. Az ember kísérletei az idegen, amorf, „inkompatibilis” világ átdolgozására, úgy tűnik, kudarcba fulladtak. A *Vörös Rébék* fojtogató, szorongásteli, babonás világában a rosszakarat démonizmusa a dolgok szívéig hatol. A hessentő, védekező, hártó ige motorikusan, tehetetlenül tompán csendül fel a strófák végén, a rosszakarat káromása pedig virulens vehemenciával, diadalmas változékonysággal, sokoldalú applikációs erővel veszi birtokába a világot.²¹

²⁰ „Ha a hős képességeit vagy intelligenciáját tekintve alantasabb nálunk, úgy, hogy lenézhetjük kiszolgáltatottsága, tehetetlensége vagy abszurditása egy-egy jelenetében, az ironikus módhoz tartozik.” FRYE, *i. m.*, 34. („If inferior in power or intelligence to ourselves, so that we have the sense of looking down on a scene of bondage, frustration, or absurdity, the hero belongs to the *ironic* mode.” *Anatomy*... 34.)

²¹ Természetesen, mint minden tipológia, ez a csoportosítás is elsősorban tendenciákat jelez. A morális instanciaként felmutatott bűn és a démoni kaotizmus voltaképpen az utóbbi két balladavonulat szinte minden darabjában „együtt állnak”, keverednek, bár esetenként más-más arányban. A *Zách Klára*ban például éppen-séggel tehetjük a hangsúlyt a meggondolatlanlás, az „eszélyességet” legyűró hirtelenség bűnére is, és a sorszerű görgeteg elindulását e bűn következményeként kezelve a költeményt fölcúsztathatjuk a második csoportba. A *Tetemre hívás* kacér, játékos vétkét és rettenetes következményét viszont felfoghatjuk az arányt, méltányosságot nem ismerő végzet gonosz, rosszindulatú játékként, s a verset a *Vörös Rébék*-, *Híd-avatás*-balladacsoporthoz, a kaotikus, gondviselés-idegen, méltányos törvény nélküli világot megjelenítő művekhez kapcsolhatjuk.

KOROMPAY H. JÁNOS

HORVÁTH JÁNOS ÉS BARTA JÁNOS*

„A mi feladatunk tanúságot tenni arról, és továbbadni azt, ami már csak emlék, – és hirdetni az örökséget, amely maradandó” – mondta Barta János 1978-ban, Horváth János centenáriumi emléktáblájának leleplezésekor. Őrá is áll ez ma, amikor születésének 100. évfordulóját ünnepeljük.

A két emléktábla együtt-emléke és egymásra vetítése két személyiség, két életmű egymáshoz való viszonyának tanulságait foglalja össze, amelyek szerves részei a mi történetiségünknek. Nem azt szándékozom most megkísérelni, hogy rájuk emlékezve kritikátörténeti szempontból jellemezzem munkásságukat folytonosság és önállóságra törekvés, nézőpontok, analógiák és különbségek szempontjából. Irodalom-felfogás, módszer és ízlés tekintetében maga Barta János összegezte, két alkalommal is, ezt a kapcsolatot: először 1958-ban, az Irodalomtörténetben megjelent, *A mester nyomában* című, Horváth János nyolcvanadik születésnapjára írt tanulmányában, amely hallatlan bátorsággal, a korszak összes ideológiai megkötöttségére fittyet hányva, magára az életműre mert és tudott koncentrálni, annak legteljesebb összefoglalását adva – ritka dolog – még egykori tanára életében. Másodszor: huszonöt évvel ezelőtt, 1976-ban ő vezette be *A magyar irodalom fejlődéstörténetét*, klasszikusnak nevezve annak a posztumusz kiadásnak a koncepcióját, amelynek fő szempontjai szerint készítette el, több mint ötven évvel ezelőtt, Eötvös collegiumi szakdolgozatát.

Mondandómat, amely a kettejüktől származó ismeretlen dokumentumokat kívánja a középpontba állítani, három időbeli egység szerint tagolom. Az első a tanár és a tanítvány Eötvös collegiumi találkozása; a második a kollegiális viszony időszak, amely Horváth János haláláig tart; az utolsó pedig az azután következő szakasz.

I. Az a három év, amelyet Barta János az 1920-as évek elején az Eötvös Collegiumban töltött, Horváth János itteni tanárságának utolsó időszaka volt, ahonnan 1923-ban a Pázmány Péter Tudományegyetemre neveztek ki. A kollégiumban magyar és francia órákat adott, s ez idő tájt (1922–23-ra) készült el *A magyar irodalom fejlődéstörténete* című munkájával, amelyet három éven át adott elő az egyetemen. Kollégiumi noteszei és feljegyzései szerint ilyen című „szakvizsgai” dolgozatokat (azaz szakdolgozatokat) készítettek: *Az irodalmi tudat fejlődése a régi magyar irodalomban* (Kerecsényi Dezső), *A régi magyar epikus költői stíl és Gyöngyösi szerepe* (Barta János), *Csokonai s az iro-*

* Az előadás Barta János születésének 100. évfordulóján hangzott el, 2001. október 3-án, a Debreceni Akadémiai Bizottság székházában rendezett tudományos ülészen.

dalmi ízlés problémája (Féja Géza) vagy *A Himfy-féle költői stíl és utótörténete* (Tóth Béla). Elmondható tehát, hogy a *Fejlődéstörténet* szorosan összefüggött a tanítással: a szintézis írásakor fehér foltnak bizonyuló problémák mint az alap kutatás tárgyai váltak feladattá a kollégisták számára, az összefoglalás fő szempontjai szerint, irodalmi ízlés, tudat és stílus jellemzőjeként. Horváth János 1922-ben írt, év végi csoportjellemzéséből kiderül, hogy a régi irodalom kérdéseit a legjobbak kapták: „Bartát fokozottan dicsérem; a legkülönfélébb természetű i. t. tanulmányokra egyaránt hajlamos; komoly, tudós érdeklődés, velős előadás, egyéni szempont, probléma-találás. Kerecsényi ugyanaz, de valami erőteljesebb, vastkosabb változatban. Tóth Béla kissé könnyedebb, modernebb ízű válfaj; kevésből jelentőst kihozni szerető (s részben tudó is), inkább inventív, mint tanulmányíró. [...] Féja: rövid, találó, mondhatnám elegáns gondolatvitel.”

Barta János így emlékezett vissza ezekre az irodalomtörténeti stúdiumokra: „Horváthnak már elég korán családost okoztam. Tudvalevőleg Horváth a kollégiumban az I–III. éveseknek tematikus szemináriumi óra-sorozatokat tartott: a ma általános szemináriumi módszerektől ezek az órák abban különböztek, hogy közös hallgatói megvitatás szerepelt bennük: a hallgató felolvasta a dolgozatát, utána a mester fejtegette ki a maga szempontjait, kiegészített, helyesbített, nyitogatta a szemünket. Amikor rám került a sor, olyan sikeresen bizonyítottam be stiláris alapon a Thaly-féle balladák 19. századi eredetét, hogy Horváth (egyetlen eset!) minden korrekciót, kiegészítést fölöslegesnek tartott. Ennek rám nézve bajjós következménye lett: a mester úgy vélte, hogy egy új, filológus hajlamú régi irodalmár-adeptust fedezett fel bennem, fölhívta a figyelmemet a régi magyar kéziratok énekeskönyvekre, s valami ehhez kapcsolódó szakdolgozati témát tűzött ki számomra. Ő nem tudhatta, s én magam is csak fél-tudatosan sejtettem, hogy bennem már ott berzenkedik a filozófus-pszichológus-hajlam. Aztán következett harmad-, negyedéves koromnak nagy könnyelműségi hulláma: a szakdolgozat bizony csak összekapott és fogyatékos munka lett, s ennek a témakörnek aztán nem is néztem többé feléje.”

Ez az önszemlélet sokkal szigorúbb, mint az 1923-ból való tanári értékelés: „Kerecsényi, Barta és Tóth, tehetség és eredmények dolgában is kimagaslanak. Szakvizsgai dolgozataik nem sablonos témák, hanem eddig kevésbé kultivált területen mozognak. Barta és Tóth a magyar költői stílus egy-egy korszakos változatát (a Gyöngyösi-, ill. a Himfy-félét) tanulmányozták nagy hivatottsággal. Kerecsényi pedig figyelemre méltó adatgyűjtéssel és értelmezéssel nem egy részletében új világot vet a magyar irodalmi tudat kifejlése történetére. Valamennyi tanulmány között súlyra nézve az övé a legkomolyabb; a Bartáé szép és sokatigéző kezdet, a Tóth Béláé aránylag legszűkebb körű, de tárgyához mérten igen sikerült. Ők hárman e dolgozatokkal oly, részben töretlen útra léptek, melyen még érdemes nevet szerezhetnek maguknak a szaktudomány előbbre vitelében. Ily irányú érdeklődésük egyszersmind annak is biztosítéka, hogy tanári pályájukon az irodalmi nevelés feladatát elevenen és hatékonyan fogják tudni teljesíteni.”

II. Horváth János, a Napkelet kritikai rovatának szerkesztője recenziókat kért több végzett hallgatójától, így Barta Jánostól is, aki azonban visszautasította ezt: „ha egy folyóiratot nyilvánosan szidok – mondja –, nem vállalhatom el, hogy akármilyen mértékben

hozzászegődjek.” Nem a Nyugat elkötelezett híveként tette ezt – emlékezik vissza –, hanem az ott publikált legjobb írók és költők miatt, akikhez nem ért fel a Napkeletben megjelent szépirodalom. Mégis büszke volt arra – írja –, hogy első tanulmányát, *Bánk és Melinda tragédiájáról*, Horváth János 1925-ben ebben a folyóiratban közölte.

Kapcsolatuk, bár „nem mondható sem intenzívnek, sem különösebben személyesnek”, folyamatos maradt – mondja Barta János, aki, amikor kutatásaihoz szüksége volt rá, megkapta a *Bánk bánról* és a *Csongor és Tündéről* szóló egyetemi előadások szövegét; amikor elkészült első Madách-tanulmányával, Horváth János megbírálta a kéziratot. A harmincas évek közepén más Eötvös-kollégisták – mint Kerecsényi és Keresztury – megelőzték őt az egyetemen a fölkért proszeminárium-vezető tisztében, de a negyvenes évek elején Horváth János ajánlotta föl, hogy pályázzon egyetemi magántanárságra. A visszaemlékezés szerint: „Mintha látnám Szekfű Gyulát, az akkori dékánt, aki próba-előadásom után nyilvánosan néhány dicséret szót szolt rólam. Évekig tartó kudarcélmény oldódott föl ebben a jelenetben.”

Barta János nemegyszer meglátogatta idősebb kollégáját Bocskai úti lakásában és káptalanfüredi nyaralójában. Egy ilyen alkalommal említette meg Horváth János, amit édesapjától hallott (aki Aranyt még szalontai tanítóskodása idejéről ismerte), hogy Aranyhoz, még a debreceni kollégiumba, bejárt egy öreg dádé, akitől ő cigányul tanult. Ennek megerősítését kérte Barta 1952-ben írt levelében, s annak engedélyezését, hogy ez az adat szerepelhessen a *Válogatott művek* II. kötetében, *A nagyidai cigányok* jegyzetei között. Erre azonban nem került sor, mert, a választ idézve: „hírforrásra hivatkozás nélkül nem lenne elég hitele a közlésnek”, amely „talán csak másodkézből” – feltehetőleg Szilágyi Istvántól – származott.

Társalgásaik és levelezésük állandó témája volt a tudományos élet és az oktatás állapota. Két kritikai észrevételt emelek ki Barta János 1959 júniusából való leveléből, amelyek közül az egyik ma is aktuális: „A középiskolai tanárok – akiből ötven évvel ezelőtt a munkatársak zöme kikertült, ma a túlméretezett robot folytán alig-alig tudnak tudományosan dolgozni.” A másik: „Amit eddig marxista esztétika címen termeltek, az elég sovány és többnyire semmitmondó, ahogy ma mondjuk: vulgáris valami; amit Lukács György létrehozott, az meg annyira híjával van a valódi esztétikai érzéknek, annyira a levegőbe épült, hogy arra megint nem lehet támaszkodni.”

A következő, 1959 karácsonyán írt levél a kiegyezés egyértelmű elítélésének doktrínájáról panaszodik: „a történelemnek ehhez a ferde beállításához inkább az irodalmárok ragaszkodnak, [...] mert ezen az alapon olyan szépen lehet az írókat árulóokra, megalkuvókra, megtorpanókra és hasonló típusokra felosztani.” Tudjuk, hogy Barta János tanulmányértékű recenziói meghazudtolták azt a felfogást, amely a korra háraitott minden felelősséget. Erre nézve a következő részletet idézem: „A viszonyokra eléggé jellemző, hogy a Sötér-könyvről [a *Romantika és realizmus* címűről] írt bírálatomnak igen nagy megharagudás lett a következménye, s azóta kapom a különböző fokú megrovásokat egyre-másra. Ez önmagában engem nem zavarna, megszoktam már, inkább csak szomorít egy kicsit. Úgy látszik, haladni nem sokat haladtunk, s Madách XII. szín-beli tudása ma előbb valóság, mint egykor.”

Egy évvel később az Irodalomtörténeti Társaság pécsi vándorgyűléséről számol be Horváth Jánosnak: „Előre kikötöttem, hogy politikai-publicisztikai kérdéseket nem érintek, így aztán »Kemény Zsigmond, a szépíró« lett a téma. [...] A vita nem is volt rossz, de a végén Pándi barátunk nem a legtapintatosabb hozzászólása mégis belesodort egy kis majdnem politikai színű vitába, sőt egy kis heves összeszólalkozásba is, amely persze aztán kibéküléssel végződött még ott.” Az említett hozzászólás lényege, Barta János összefoglalásában, a következő: „mindez szép, de minket marxistákat nem ez érdekel, csak a politikus és publicista Kemény, az pedig forradalomellenes volt, torzképet rajzolt a magyarság jelleméről, ezzel el van intézve, ami pedig a morálját illeti, az régen elavult.” Ugyanebben a levélben ezt a tömör ítéletet találjuk az Irodalomtörténeti Társaság akkor történt politikai átszervezéséről: „No de hát fő a megbízhatóság, még mindig jobb, ha valaki megbízhatóan nem csinál semmit, mint ha csinál valamit, ami esetleg problémákat okoz.”

Hadd idézzem fel a Keménnyel kapcsolatos panaszra kapott kollegiális vigasztalást, amely Arany János humorához hasonlítható: ilyenkor meg kell inni egy fél liter vörösbort, és elénekelni azt, hogy „Befűtta az utat a hó”, majd befűjja ezt is.

III. 1961 márciusában, szóban és írásban igen sokan vettek búcsút Horváth Jánostól, de igen kevesen kezdtek el munkálkodni a posztumusz művek publikálása ügyében. Az első lépéseket Debrecenben tették meg: a *Fejlődéstörténet* első könyvének vázlatát, tanítványaitól lejegyzett formában Bán Imre adta ki 1964-ben a Studia Litterariában, *Horváth János egyetemi előadásai a régi magyar irodalomról* címmel. A *Babits Mihály*ról szóló tanulmányt három évvel később Barta János publikálta ugyanebben a folyóiratban, ő küldte el a családnak Horváth János számos, Debrecenbe írt levelét, s az ő kezdeményezésére jelent meg a *Vörösmarty drámái* című egyetemi előadás a hatvanas évek végén, az Irodalomtörténeti Füzetekben. Az 1976-ban megjelent *Fejlődéstörténet* előszavában így méltatta a szintézist: „Tudjuk, hogy Horváth hű maradt ehhez a koncepcióhoz, ifjúkora óta érlelte, egy életet tett föl rá, és egy életformával adta meg a személyes hitelet.” A „kiemelkedő irodalmi és történelmi rendszerezések” közé sorozta: bennük van „valamely művészi színezetű érték, amely lenyűgöz, esetleg gyönyörködtet is”, s általuk nagy „energia sugározhat át a jelenbe”; olyan reprezentatív szembenézés, amely „a szó mélyebb értelmében nem érvülhet el.”

Ezek a szavak egyrészt a szellemi örökség ápolásának első, legnehezebb időszakát összegezték, hiszen a szakmai várakozásnak olyan ideológiai bizalmatlansággal kellett szembenéznie, amely, igen sokáig, a könyvek megjelenésének lelassításában is megmutatkozott. Másrészt viszont jelezte azt, hogy megtörtént az áttörés: ennek kétségtelen jele volt az 1978-ban ünnepelt centenárium, a *Fejlődéstörténet* újbóli megjelenése 1980-ban, s legfőképpen az, hogy a posztumusz és reprint kiadványok száma mára már meghaladta a húszat, elsősorban az egyetemi oktatás és a további kutatás céljaira; közöttük van a négy évvel ezelőtt, itt, Debrecenben újra publikált *Tanulmányok* című kötet.

Elmondhatjuk tehát, hogy Barta János nemcsak Horváth János hagyatékának ügyét mozdította elő hatékonyan, hanem példát mutatott szorosabb és átvitt értelemben vett tanítványainak az egykori tanárokkal szembeni köteleességek területén.

KERÉNYI FERENC

ARANY JÁNOS-KÉZIRATOK, TANÍTVÁNYA HAGYATÉKÁBAN

A költőt gimnáziumi tanárként foglalkoztatott munkaadó, a nagykőrösi református egyház levéltára a második világháborúban megsemmisült. Arany iskolai tevékenységét ma a gimnázium emlékszobájában elhelyezett és így megmaradt dokumentumok szemléltetik elsősorban; ezekből alakult meg 1957-ben a nagykőrösi Arany János Múzeum Irodalomtörténeti Adattára, amely azóta főként a volt tanítványok hagyatékából szaporodott.¹

Az Arany-tanítványok legteljesebb listája az a 116 nevet tartalmazó jegyzék, amelyen a volt körösi diákok ezer forintos alapítványt tettek, hogy kamataival a VII–VIII. évfolyamok legjobb magyar dolgozatait díjazza a tanári kar.² Közöttük szerepelt Kóti József „magánzó” a Heves megyei Gyöngyösszücsiből, akinek hagyatékából most – dédunokája, dr. Kóti László (Bp.) szívésségéből – emberi arcélt kap Arany János egyik tanítványa és bővíthet – autográfokkal is – Arany János tanári tevékenységének dokumentumegyüttese.³

Kóti József (Hódmezővásárhely, 1838. április 14.–Bp., 1922. május 11.) a gimnázium alsó négy osztályát szülővárosában végezte el. Nagykőrösre az 1854/1855. tanévre érkezett, hogy itt folytassa tanulmányait az V–VIII. osztályokban, miután a nagykőrösi gimnázium 1853/54-ben elnyerte a nyilvánossági jogot, azaz nyolcosztályos főgimnáziummá vált és megkapta a felsőfokú képzés előfeltételeként előírt érettségiztetés jogát.⁴ Az V. osztályban 1854/55-ben osztályfőnöke, magyar és latin tanára Arany János volt, aki mindvégig tanította és magyarból érettségiztette is. Pesten tanult tovább, a jogi egyetemen 1858 és 1862 között (leckekönyve, államvizsga-bizonyítványa és abszolutóriumja is

¹ ARANY János *Összes művei*, kritikai kiadás (a továbbiakban: AJÖM), XIII, *Hivatali iratok*, 1 (1831–1865), sajtó alá rendezte DÁNIELISZ Endre, TÖRÖS László, GERGELY Pál, Bp., 1966. A nagykőrösi iratok: 99–235 (főszöveg) és 483–520 (jegyzetek). Az Arany család itteni éveinek legújabb feldolgozása NOVÁK László tanulmánya, *Arany János és gyermekei Nagykőrösön = A két Arany*, szerk. KOROMPAY H. János, Bp., 2002, 22–38.

² ADÁM Gerzson, JOÓ Imre, *A nagykőrösi ev. ref. főgymnasium története*, Nagykőrös, 1896, 45; és nyomán AJÖM XIII, 517–519.

³ Kótiról a nagykőrösi Arany János Múzeum nem őriz adatokat, dokumentumokat. (Dr. Novák László múzeumigazgató szíves közlése alapján.)

⁴ Mindez az 1849-ben az osztrák iskolák számára kiadott, *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* című kultuszminiszteri rendelet alapján történt, amelynek hatályát a szabadságharc leverése után Magyarországra is kiterjesztették.

fennmaradt); ügyvédi oklevele 1864. szeptember 27-én kelt. Házasságot 1870. november 5-én kötött Pesten az akkor 24 éves, katolikus vallású, német származású Onhäuser Vil-mával. A Kálvin téri református templomban az a Török Pál eskette őket össze, aki 1834/35-ben a Kisújszálláson segédtanítóskodott Arany János „rektora”, azaz iskola-igazgatója volt, és aki 1882-ben – már az egyház pesti püspökeként – temette is a költőt.

Kóti József, a sikeres köz- és váltóügyvéd, az ügyvédi kamara tagja (1875-től) ismeretlen időpontban – orvosi tanácsra – a fővárosból a Mátra aljára költözött: Szücsiben vásárolt birtokot, amelyet 1913-ban adott el. Ottani villája (a Bajza-kúria mellett) a helység nevezetességének számított.⁵ Úgy tűnik, kapcsolatát fenntartotta egykori iskolájával és osztálytársaival: dr. Kóti József ma is őrzi két érettségi találkozájának alkalmából készített csoportképét; a korábbi a 20. évfordulón, 1878-ban, a másik 1910 táján készült. Ismét egy jellemző apróság: valamennyi képén azt a bajusz- és körszakáll-viseletet láthatjuk, amely diákkorában, az 1850-es években a passzív ellenállás külső jelének számított.

Irathagyatékából azonban nemcsak imént vázolt életútja állítható össze, hanem megőrizte olyan emlékeit és dokumentumait is, amelyeken Arany János kézírása látható. A kritikai kiadás örvendetes folytatása idején közreadásuk – egy majdani kézirat-katalógus reményében is – mindenképpen indokolt. Közlésünk a keletkezés időrendjében történik.

1. Kóti József bizonyítványa az 1854/55. tanév második félévéről. Formanyomtatvány (latin nyelvű), melynek rovatait Arany János osztályfőnök tollal töltötte ki; ezt az egykori nagykőrösi diák későbbi, ismeretlen időpontban tett, ceruzás rájegyzése is tanúsítja: „NB. Az írott rész teljesen Arany János kézírása. Kóti.” A dokumentum 2001. október 19-én, a Mike és társa Antikvárium árverésén a családi hagyatékából Kiss Ferenc (Bp.) magántulajdonába került. Közlésünkben a kézírásos kitöltést kurziválással jelöltük. A tanári kar autográf aláírásaival, pecséttel.

[6 krajcáros
illeték]

Testimonium.

*Kóti Josephus Ann. 16. helv. conf. hungarus
natus in H. M. Vásárhely, in coitu [comitatu] Csongradiensi
adscriptus classi V^{ae}*

*Gymnasii majoris publici helv. conf. addictorum Nagy-Kőrösiensis
per semestre secundum anni scholastici 1854/5 talem se praestitit, ut hoc testimonio
primae notae cum praecellentia & inter 33 condiscipulos loco primo dignus judicaretur.
Quum enim legibus et institutis scholae semper obtemperaret et scholis magistrorum
semper attento animo interesset,*

denique

operam literis et artibus diligentem navaret, hos fecit in singulis disciplinis progressus:

⁵ Egy, a századforduló táján készült és a család tulajdonában fennmaradt képeslap tanúsága szerint.

in doctrina religionis *praeclaros*. *Perceptio acuta, scientia accurata, modus proponendi promptus.*

in lingua Latina *praeclaros*. *In traducendo promptus, in elocutione securus, iudicio pollens; formatum optime peritus.*

in lingua Graeca *praeclaros*. *Perceptio alacris, pronuntiatio expedita, traducit correcte, formatum gramm. peritus.*

in lingua Hungarica. *Compositio matura, declamatio iudicii plena; etiam in metricis magna cum facilitate. Praeclaros.*

in lingua Germanica *praeclaros*. *Studio in elaborandis pensis & memoriae mandandis notionibus gramm. insigni praeditus; percipit vivide, eloquitur bene.* [A tanár autográf aláírása:] J[oannes]. Weiss

in historia et geographia *praeclaros*. *Perceptio alacris & distincta, in pragmaticis optime versatus, chartographica delineatio sat correcta.*

in mathesi *praeclaros*. *Notio clara, demonstratio promta.*

in physicis *praeclaros*. *Notio systemat. distincta, descriptio accuratissima.*

Quae scriptione elaboranda erant, *fluide, munde, sine erroribus scripsit.*

Non interfuit per hoc semestre scholis –

Ejus rei in fidem hanc tabulam sigillo Gymnasii *majoris* munivimus et nomina nostra subscripsimus.

Datum in Gymnasio *majori* publico N. Kőrösiensi, die 31^a Julii 1855.

Joannes Wargha mp.

Director

Joannes Arany praef. classis & linguarum, latinae & hung. prof.

Alexander Szilágyi, Prof. Hist.

Sigismund Ács mp. prof. lit. graec.

Franciscus Salamon, prof. Math.

Emericus Csikai prof. doctr. relig.

Dr. Daniel Lengyel prof. hist. nat.

P.

2. Kóti József érettségi bizonyítványa (Nagykörös, 1858. augusztus 4.).

A *Testimonium maturitatis* latin formanyomtatvány, kézírásos kitöltéssel, amit az osztályfőnök, ezúttal vélhetően Ádám Gerzson hittantanár végzett el.⁶ Az érettségi elnök Mikulás János cs. iskolafelügyelő volt (a fizikatanár Weisz János eperjesi tanuló társa és barátja).⁷ A tanárok:

„Joannes Wargha mp. Director

Gerson Ádám mpr. Prof. Religionis

Carolus Ballagi Prof. ling. Germ.

Michaél Szarka mpr. Prof. Math.

⁶ A nagykőrösi gimnáziumban az osztályfőnökök nem felmenő rendszerben dolgoztak; Arany 1854/55-től a mindenkor V. osztályt vezette. Ádám Gerzson szerepel (a történészprofesszor Szilágyi Sándor mellett) az 1878. évi osztálytalálkozó csoportképén is.

⁷ AJÖM XIII, 486–487.

Joannes Weiss Prof. Physicae
Carolus Szabó mp. Prof. ling. Graec.
Alexander Szilágyi Prof. Historiae
Ladislaus Losonczy mpr. Prof. Linguae lat.
Joannes Arany Prof. Liter. Hung.”

(Az érettségi bizonyítvány dr. Kóti László tulajdonában van.)

3. Arany János rövid levele Kóti Józsefnek (Nagykőrös, 1859. március 17.), amelyben volt diákja megkeresésére Szvorényi József *Ékesszólástanát* ajánlja neki. Kóti pályájának ismeretében a kérésre alkalmasint jogi tanulmányai segítésére került sor. A levél az említett, 2001. október 19-i árverésen Szegedre került, magántulajdonba. Olyan időpontban bukkant fel, hogy még bekerülhetett a kritikai kiadás Korompay H. János gondozta, XVII. (levelezés-) kötetébe is.⁸

Édes Kóti!

Levelére nem válaszolhattam, de nem baj: most Szilágyi úrtól megküldöm a kívánt könyv címét: „Ékesszólástan” Szvorényitől. Abban elég jól vannak a tropusok és figurák.

Nkőrös 17. Márz 1859

Arany

[A verzón, szintén Arany kézírásával:] 2 hatos

4. A *Rákócziné* című ballada (1848) egykorú másolata; feltehetően Kóti József kézírása. (Teljes bizonyossággal, összehasonlító minta híján, a kézeredet nem állapítható meg.) A családi hagyomány szerint a vers Arany-autográf: a költő ajándéka kedvelt, kitűnően teljesítő diákjának. A költeménynek az 1850-es évekből van autográf tisztázata.⁹ Ezzel egybevetve látható, hogy a szép, de kiiratlan kézírás nem Aranyé. Más a helyzet a verset záró „Arany János” aláírással. Ez rápillantásra hitelesnek tűnik, és arra is van példánk a nagykőrösi évekből, hogy a költő diákja munkáját – Szojka Emil Barabás Miklós nyomán készült rajzát – aláírásával hitelesítette.¹⁰ Ám nem hagyható figyelmen kívül a nagykőrösi dokumentumokat sajtó alá rendezett Törös László véleménye sem: „Arany gyöngybetűkkel írt, s tanítványai ösztönösen utánozták. (Van olyan költeménymásolat az AJEM birtokában, melyen az aláírás is megszólalásig hasonlít Arany kezevonásához!)”¹¹ Így a végső szót az aláírás kézeredetének ügyében írásszakértőnek kell kimondania.

A hajdani diákok emlékezéseiből tudható, hogy hozzájutottak a kortárs magyar irodalom cenzúra tiltotta darabjaihoz, és azokat másolatban terjesztették egymás között.

⁸ AJÖM XVII (sajtó alatt).

⁹ *Régiebb versek tisztázata*, MTAK Kt., K 509, ff. 59–61; vö. SÁFRÁN Györgyi, *Arany János-gyűjtemény, Petőfi Sándor–Szenárey Júlia-kéziratok*, Bp., MTAK, 1982, 17.

¹⁰ BENKÓ Imre, *Arany János tanársága Nagy-Kőrösön*, Nagykőrös, 1897, clözéklap.

¹¹ AJÖM XIII, 499.

Ilyenek voltak az elkobzott *Újabb költemények 1848/49* Petőfitől, Jókaitól a *Csataképek* novellái – és Arany versei. Bessenyei Ferenc, aki két évfolyammal Kóti alatt járt, címe-
ket is közölt: „Hanem azért néha mégis csak kaptunk valamit [ti. az Arany munkái iránt
érdeklődő diákok]. A *Honvéd özvegye, Rákócziné*, a *Rodostói temető*, a *Koldus-ének*
szépen kezeinkbe kerültek. Mint az izzó homok a nyári esőt, úgy szította magába szomjú
lelkünk a költemények arany rímeit!”¹²

Arany szerette ezt a versét, a korai balladák közül a „legjobban sikerült”-nek tartot-
ta;¹³ erős példázat-jellege és egyes kitételei miatt azonban még 1867-ben megjelent *Ősz-
szes költeményeibe* sem vette fel. Az 1848-as Életképek-beli és az 1849-es ponyvakiadá-
sa után kötetben csak halála után, 1890-ben jelent meg.¹⁴ Noha a (netán több) nagykorósi
másolatok közül a Kóti József az első, amely felbukkant (a kritikai kiadás csak a sógor,
Ercsey Sándor másolatáról tudott, amelyet az Életképekből a költő számára készített) és
így hatása is felmérhetetlen egyelőre, a vers mindazonáltal terjedt. 1870-ben egy politi-
záló társaság egyik tagja mint az igazi hazafiság ’48-as példáját mondta el fejből a
Rákóczinét, majd a jelenlévő Csernátony Lajos kérésére utóbb leírta, és a Csernátony
tulajdonában volt balközép újság, az *Ellenőr* azt 1870. január 25-én le is közölte. (Tu-
domásunk szerint Arany nem reagált a közlésre.) Sajnos nem tudjuk, kik alkották az
említett társaságot, ám a szöveg kevésbé romlott állapota költő-közeli forrást sejtet.

Ami a szövegállapotot illeti, Kóti József másolata sem az Életképek közlésével, sem
az akadémiai kézirattal nem egyezik meg pontosan. De markáns szövegmegfelelések azt
sem bizonyítják, hogy forrása lett volna az *Ellenőr* változatának. Mutat viszont olyan
jegyeket, amelyek valamennyitől megkülönböztetik. Ilyen az 1. és a 2. versszak azonos
indítása („Mi lelt téged...”), ami csak itt található meg; a beszélő személyek idézőjellel
való megkülönböztetése, ami diákosan aprólékos és gondos (nagyobb akribiával készült,
mint Arany kézírata), akár egy iskolai helyesírási gyakorlat. A másoló elnézte azonban a
vers terjedelmét. Ezért – hogy kifeérjen a rendelkezésére álló papíron – az utolsó három
strófa sortördelését megváltoztatta, a sorokat egybeírta, sőt, a záró sorban a sormetszetet
is eltávolította ennek következtében. A részletes szöveggyebevetés természetesen a kriti-
kai kiadás feladata lesz, amelynek immár megkerülhetetlenül ki kell terjednie a verskö-
tetek újrakészítésére is. (A versemplő dr. Kóti László tulajdonában van.)

¹² Temesi Lapok, 1878, 46. sz. Másodszor LENDVAI Miklós füzetében: *Bessenyei Ferenc emlékezete*, Te-
mesvár, 1906, 8. Újabbban idézte HEGEDŰS András (*Arany János a katedrán*, Bp., 1957, 146 – forrásmegjelölés nélkül) és TÖRÖS László is (*Arany János Nagykörösön*, Nagykörös, 1978², 70–71).

¹³ A Gyulai Pálnak írott önéletrajzi levélben: AJÖM XIII, 115; AJÖM XVI, *Levelezés*, II (1852–1856), s. a. r. SAFRÁN Györgyi, Bp., 1982, 562.

¹⁴ AJÖM I, *Kisebbségi költemények*, s. a. r. VOINOVICH Géza, Bp., 1951, 420–421. Ugyanitt az 1867. március 1-jei, elhárító előszó is idézve: 403.

SÁRI LÁSZLÓ

ÉRVEK AZ „UTOLSÓ KONTEXTUS” MELLETT

Takáts József *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett* című tanulmánya nem csupán az irodalomtörténeti szakma elismerését vívta ki, hanem egy kisebb vitát is kiváltott.¹ Az alábbiakban – hangsúlyosan Takáts eredeti szövegéhez kapcsolódva, s a vitát némileg zárójelvezve – ezeket az „elsődleges kontextus” mellett felsorakoztatott érveket szeretném továbbgondolni. Célom, hogy a történeti rekonstrukció időben „utolsó kontextusát” – az irodalomtörténet munkájának jelen helyzetéből adódó feltételeit – figyelembe vevő módszertani megfontolásokra tegyek javaslatot. Elfogadva Takáts azon feltételezését, hogy „a történeti érdeklődésnek elsősorban a vizsgált szövegek elkészítésének kontextusáról kell valamit mondania” (316), nem a szerző „érveit” kívánom vitatni, hanem inkább kiegészíteni szeretném azokat – az utolsó kontextus lehetséges figyelembevételének szempontjaival. Javaslataim annak a gondolatnak a jegyében fogantak, hogy ha az irodalomtörténet az „elsődleges kontextus” rekonstrukciójában látja a történeti megértés esélyeit, akkor – adott esetben – tekintettel kell lennie saját, jelenbeli pozíciójára is.

Ezt nem csupán a Takáts által emlegetett „módszertani dilemmák” (317) indokolhatják, hanem akár az irodalomtörténeti szakma általános helyzete, a vizsgált történeti anyag megítélése és a vele kapcsolatban forgalomban lévő szakmai és közvélekedés; úgy is fogalmazhatnánk, hogy az irodalmi és irodalomtörténeti szövegek olvasóinak „történeti tudata”, annak aktuális állapota. Takáts Saidtól kölcsönzött kiindulópontját némileg módosítva: az irodalomtörténeti szövegeket „[s]em választja el szakadék a világtól, a másféle szövegektől vagy a beszéléstől”, s amennyiben „folytonosnak, egymásba érőnek” (317) látjuk az irodalomtörténetet más, jelenbeli diskurzusformákkal, akkor ezek a kapcsolódási pontok tematizálhatók vagy éppen tematizálandók – akár az adott történeti rekonstrukcióval egy füst alatt. A nyolc érvnek az utolsó kontextusra való kiterjesztése révén ennek lehetőségeit szeretném vázolni, valamint esetleges szükségességét alátámasztani – a módszertani problémák előtérbe állításával, különböző történeti példákra támaszkodva.

Mivel Takáts-hoz hasonlóan én is elmondhatom magamról, hogy az általa „felsorolt társtudományok egyikének sem vagyok szakértője, csak érdeklődő olvasója” (316), és

¹ TAKÁTS József, *Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett*. ItK. 2001, 316–324 (a továbbiakban e tanulmány lapszámait a főszövegben adom meg). A vita szövegeit lásd: www.magyar-irodalom.elte.hu/arianna.

sem történész, de még csak irodalomtörténész sem vagyok, így példáim jó része az angol és az amerikai irodalom, illetve a filmtörténet tanításának gyakorlatából, illetve saját – illetékességi területükben meglehetősen korlátozott – kutatásaimból származnak. Először Takátsnak „a nyelv általános használatát vagy a kulturális alkotások megértésének lehetőségeit tárgyaló általános gondolatmenetét” (316) taglaló érveit szeretném egyenként számba venni, majd konkrét szövegek kapcsán igyekszem rámutatni lehetséges kapcsolataikra, ellentmondásaikra, irodalomtörténeti hasznosításuk lehetőségeire és az általam szükségesnek vélt kiegészítésükre. Ugyanis annak ellenére, hogy a szerző esetlegesen tállja saját érveit, én – már csak a módszertani dilemmák, az irodalmi szöveg és a világ folytonosságának előfeltevése révén – kapcsolatokat és ellentmondásokat vélek felfedezni közöttük, melyek részben az utolsó kontextus figyelembevételét igényelhetik. Ahogyan Takáts érvelésén is „nyomot hagy, hogy jórészt (bár nem kizárólag) 19. századi magyar irodalommal és politikai szövegekkel” (317) foglalkozik, és „túl sokat töpreng szakmája módszertani dilemmáin” (316–317), az én szövegem is magán viseli annak a következményét, hogy javarészt angol nyelvű irodalmat tanítok, kutatásaim pedig az 1945 utáni magyar irodalom egyes részterületeire koncentráltak. Mindemellert érdeklődésemet befolyásolta az a tény, hogy angol szakos képzésemben nagy szerepet játszottak a különböző, kontextuális és egyben politikai irányultságú *studies*-ok történeti kutatásainak Magyarországon elméleti megállapításokként közvetített eredményei. Takáts-hoz hasonlóan úgy gondolom, hogy ahogyan az elsődleges kontextus mellett felsorakoztatott érvek is változhatnak a vizsgált történeti anyag függvényében – talán ez a legerősebb érv az elsődleges kontextus mellett –, úgy az utolsó kontextus vizsgálata is különböző megközelítéseket kívánhat az adott kulturális és történeti közegben. Példáim így némileg önkényesek és esetlegesek, inkább módszertani javaslatok, semmint univerzális igénnyel fellépő elméleti kijelentések.

Hatalom, avagy szövegek útközben

Ahhoz hasonlóan, ahogyan azt Takáts az irodalmi szövegről állítja, az elsődleges kontextusra épülő irodalomtörténeti rekonstrukció sem „monologikus alkotás”, s így minden bizonnyal „konfliktuózus viszonyban áll[hat]” (317), ha mással nem is, hát az öt megelőző irodalomtörténeti munkákkal, értelmezésekkel. Ha ez nem így lenne, akkor egyetlen érvet sem kellene felsorolni az elsődleges kontextus fontossága vagy éppen „elsődlegessége” mellett. Az értelmezendő (irodalmi és egyéb) szövegek kiválasztása és olvasata – egyáltalán nem önkényes módon, de – meg-, át- vagy éppen újrászervezi a múltból, benne az irodalomtörténeti valóságról szóló ismereteinket, mely egy szűkebb szakmai közösség vitái, az oktatás és a különböző, a tudás létrehozásában és terjesztésében érdekelt intézmények révén „ellenőrzi, vagy éppen kibővíti egy közösség fogalmi vagy érzelmi repertoárját” (317). Még ha kitüntetett szerepet szánunk is ebben a közegben az elsődleges kontextusnak, akkor is felmerülhet az irodalomtörténeti rekonstrukció utolsó kontextushoz fűződő viszonyának a kérdése. Ennek az esetnek a valószínűsége a

vizsgált történeti anyagnak az utolsó kontextusban betöltött kulturális jelentőségével és értékével egyenesen, míg az elsődleges kontextus jelenbeli figyelembevételének mértékével fordítottan arányos, illetve a „jelen” és a „múlt” történeti távolsága, valamint a jelen kulturális, társadalmi és politikai viszonyai befolyásolhatják. Szükséges esetben az is előfordulhat, hogy az elsődleges kontextusra épülő irodalomtörténeti rekonstrukciónak a feltételei egyszerűen nem adóttak az utolsó kontextusban, s előbb ott kell az ehhez szükséges kulturális és politikai aktivitást kifejteni a kutatás intézményes feltételeinek megteremtése érdekében. Erről tanúskodhat például a nyugati feminista mozgalmak és a nyomukban létrejött *women's studies* és *gender studies* tanszékek története, vagy Magyarországon az '56-tal kapcsolatos történeti kutatások megindulása a rendszerváltás után.

De nézzünk egy konkrét irodalmi példát az elsődleges és az utolsó kontextus kapcsolatára a hatalom tengelyén! Az itt rekonstruált olvasat Alan Sinfield *Faultlines* című könyvének nyitófejezetéből származik.² Sinfield szerint az elsődleges kontextusra hagyatkozó anglista egymással versengő olvasatok halmazával találja szemben magát, ha olyan „terhelt” szerző műveivel foglalkozik, mint amilyen Shakespeare. Mivel a brit angolos szakma régóta a magas kultúra autorizációjában érdekelt,³ ezért olvasatai számos esetben figyelmen kívül hagyják a drámák történeti közegét. Ha például az elsődleges kontextusra kíváncsi olvasó előveszi a *Julius Caesar* című darabot, feltűnhet neki, hogy az „az abszolutizmus alternatív politikai struktúráit viszi színre, a zsarnokság, zendülés és szabadság kérdését veti fel, melyek nehezen kezelhetők az angol történelmi drámákban, [s] így a darab a politikai alkufolyamat lehetőségére nyújt rálátást. Mint számos Shakespeare-darab, ez is az állami erőszak gyakorlásának legitimációjára irányuló kísérletekről szól.”⁴ Ezek a motívumok nyilvánvalóan kapcsolódnak a korabeli hatalmi viszonyok aktuális kérdéseéhez. A darab különböző olvasatai és a színháztörténet azonban az elsődleges kontextus figyelmen kívül hagyásáról árulkodnak: a mindenkorai értelmezések az aktuális politikai helyzetnek megfelelően vitték színre a hatalmi problematikát, s majd minden esetben – az erősen „húzott” szöveg használata mellett – az „adaptációt” Shakespeare tekintélyére hivatkozva autentikusnak, történetileg hitelesnek állították be. A *Julius Caesar* előadása így a tizenharmadik században általában „a despotizmus, valamint a köznemesség parlamenten keresztüli uralmának színrevitele”, a gyarmatokon az „előadások a patríciusok nézeteivel azonosultak”, majd a darab „az angol uralom elleni küzdelmet ábrázolta.” A tizenkilencedik századi Nagy-Britanniában kikerül a színházi repertoárból, mert megfogalmazásai „felértékelődtek a brit munkásmozgalom idején”, míg a huszadik századi feldolgozások a hatalom dilemmái elé állított liberális értelmiségi drámáját vélik felfedezni benne.⁵ Amennyiben az irodalomtörténész pusztán az elsődle-

² Alan SINFIELD, *Theaters of War: Caesar and the Vandals = A. S., Faultlines: Cultural Materialism and the Politics of Dissident Reading*, Oxford, Clarendon Press, 1992, 1–28. (Az idézetek Kiss Gábor Zoltán megjelenésre váró, kéziratos fordításából származnak.)

³ *Uo.*, 8, 21.

⁴ *Uo.*, 10–11.

⁵ *Uo.*, 11–14.

ges kontextusra kíván hagyatkozni a *Julius Caesar* értelmezésekor, akkor kénytelen szembesülni azzal, hogy rekonstrukciója óhatatlanul is ellentmondásos viszonyba lép a darab különböző történeti olvasataival, beleértve az utolsó kontextusban érvényben lévőket is. Irodalomtörténész és kontextusa válogatja, hogy ki milyen mértékben és főleg milyen formában kíván (ha egyáltalán) vitába bocsátkozni az *establishment* által kialakított Shakespeare-képpel, s hogy eközben mennyire reflektál saját és mások módszereire, valamint arra a kulturális munkára, mely a „bárd” alakjának fenntartásában érdekelt.⁶ Sinfield például az intézményrendszerhez fűződő viszonyuk alapján tesz különbséget a brit kulturális materializmus és a Takáts által is bírált amerikai újhistorizmus gyakorlata között.⁷

Szöveg vitapozícióban

Takáts második érvét az elsődleges kontextus mellett a „konfliktuózus viszony” kibontásaként is érthetjük: „Minden szöveget, amelyet a kulturális alkotás körébe soroltak vagy sorolunk ma, egykori vitaszituációk résztvevőinek tarthatunk.” (318.) A szerző azonban ragaszkodik ennek a vitaszituációnak időben korlátozott értelmezéséhez. Skinner *Jelentés és megértés az esztétörténetben* című tanulmányára hivatkozva „azokat a leírásokat tekinti történetinek, amelyek igazodnak a szereplők egyidejű lehetséges önleírásához, ahhoz a nyelvi kontextushoz, amelyben a szereplők egykor éltek” (318). Takáts szerint „[a] jövő tudásáról való történeti lemondás szükséges ahhoz, hogy perspektívánkat hozzáigazítsuk az egykori szereplők tudásához” (318). Adódik azonban egy apró, ám korántsem lényegtelen ellentmondás a vitaszituáció meghatározása és „szereplőinek” leírása között. Míg az első megfogalmazás azt sugallja, hogy maguk a szövegek vesznek részt a vitában, addig a történetiség eseményközpontú definíciója a vita szereplőinek tulajdonítja az önleírást, s így a disputában való részvételt. Ezt az is alátámasztani látszik, hogy a szerző saját bevallása szerint „némi szkepszissel” tekint Skinner azon törekvésére, hogy a jelentést „a szándék rekonstrukciójához” kösse (318). Véleményem szerint azonban, ha ragaszkodni kívánunk az elsődleges kontextus mint vitahelyzet leírásához, akkor az álláspontot nem tulajdoníthatjuk mindig és egyértelműen a szövegnek, hanem adott esetben olyan szerzői pozíció(ka)t kell feltételeznünk, melyek a szöveget és különböző *értelmezéseit* intencióval ruházhatják föl. Előfordulhat, hogy ezek a szerzői pozíciók nem is tulajdoníthatók egyértelműen a biografikus szerzőnek, illetve a szerző és a mű közös történetét tekintve időben is változhatnak – ezzel kiterjesztve az elsődleges kontextus időbeli határait. Kérdés, hogy ennek a szerzői pozíciók, értelmezések és vitaszituációk közötti bonyolult cserekapcsolatnak a vázolásakor hogyan hagyatkozhatunk „a szereplők lehetséges önleírásaira”, s az a fogalmi, illetve módszertani keret, melynek segítségével feltárjuk a viszonyokat, mennyiben biztosítja azt, hogy leírásunk „igazodik”

⁶ A *Julius Caesar*-olvasat Sinfield által „kreatív vandalizmusnak” elkeresztelt radikális megoldását lásd *uo.*, 16–28.

⁷ *Uo.*, 7–8; TAKÁTS, *i. m.*, 322–323.

az elsődleges kontextushoz. Úgy vélem, hogy ennek érdekében tisztázni kell az elsődleges és az utolsó kontextus, illetve a különböző kontextusokból származó perspektívák egymáshoz való viszonyát.

Talán egy történeti példa segíthet ennek a módszertani bonyodalomnak a kézzelfoghatóvá tételében. Mary Shelley *Frankenstein, avagy a modern Prométheusz* című regénye 1818-ban Percy Shelley előszavával jelent meg, melyben a férj a regény szerzőjeként aposztrofálja magát. Percy a regény realista kvalitásait hangsúlyozza a gótikus regény hagyományával szemben, s nagy jelentőséget tulajdonít a képzelőerőnek a valóság ábrázolásában.⁸ Az 1818-as bevezető a realizmus hangsúlyozása révén a szöveg „regényként” történő műfaji megjelölése mellett érvel, hiszen a „románc” korabeli kritikai használatá szerint a szerző dekadenciájának és erkölcsi lezüllesztésének bélyegét jelentené, melyben szerepet játszik a politikai elhajlás és a szakadárság lehetősége is.⁹ Percy előszava tehát kétfrontos támadást indít a kritika ellen: egyrészt a *Frankenstein* értelmezését a „regény” tartalmi és formai leírásához igyekszik közelíteni, másrészt a szöveg lehetséges politikai üzeneteit szándékozik felerősíteni azáltal, hogy igyekszik átértékelni a „regény” és a „románc” műfaji megnevezéseihez kapcsolódó előítéleteket. Mindez természetesen a francia forradalom utórezgéseiének és az ipari forradalom ellentmondásainak nyilvánvalóvá válása idején, a nevelésről folytatott korabeli diskurzus kontextusában kritikai ösztütet vont a *Frankensteinre*.¹⁰ Ez a vita ironikus fordulatot vesz a regény 1831-es, harmadik kiadásával, melynek előszavát immár Mary Shelley jegyzi. A szerző azáltal, hogy könyvét egyszerűen „kísértethistóriának” nevezi és a képzelőerő szüleményének tartja, a megváltozott politikai kontextushoz igazítja az olvasatot. A reakciós konzolidáció éveiben – melynek csúcspontját az 1832-es *Reform Act* jelenti – a regény politikai olvasata elhalványul, a biográfiai szerző irodalmi génusza és a szöveg személyes vonatkozásai kerülnek az érdeklődés homlokterébe. Az utolsó kontextusban a kortárs kritika a két előszó által kiemelt és az elsődleges kontextusban ellentétbe állított problematikát egymásra olvasva értelmezi a regényt, a feminista törekvésekkel összhangban a szöveg személyes és politikai regisztereinek kapcsolatát kutatva. Ennek kapcsán kiemelhetjük például azokat a nem elhanyagolható részleteket, hogy Mary Shelley éppen terhes a regény írása idején, hogy anyja behalt lánya születésébe, s hogy mindketten leányanyák voltak.¹¹ Vagyis az utolsó kontextus értelmezési szempontjait részben az elsődleges kontextus belül megfigyelhető változások történeti értelmezése révén átrendeződik. Az utolsó kontextusban megjelenő kérdést az elsődlegesbe „visszaolvasva” lehetőség nyílik az irodalmi diskurzus politikai vetületének és a személyesség kérdéskörének viszonyait tisztázni. Ehhez az elsődleges kontextus is bőségesen szolgáltat további adalékokat. A Godwin–Wollstonecraft–Shelley család szövegei révén bepillantást nyerhetünk a kü-

⁸ *Mary Shelley: A Reader's Guide to Essential Criticism*, ed. Berthold SCHOENE-HARWOOD, Cambridge, Icon Books Ltd., 2000, 15.

⁹ *Uo.*, 14.

¹⁰ Erről lásd *uo.*, 17–21.

¹¹ Ezekről lásd *uo.*, 65–154.

lőnböző szerzői szerepvállalások politikai hátterébe, felfejthetjük azok nemi szerepekkel való összefüggéseit, s az elsődleges kontextus időbeli kiterjesztése által megfigyelhetjük az irodalmi beszéd lehetőség-feltételeinek módosulásait, valamint a szerzőség és az irodalom társadalmi funkcióinak hangsúlyeltolódásait. Az elsődleges kontextus alapján rekonstruált lehetséges önleírásokat tehát az utolsó kontextus történeti érdeklődésének perspektívája is módosíthatja, s ezzel számot kell vetnünk a rekonstrukció során.

Mező és ágens

Takáts harmadik érve részben ismétli a másodikát, amennyiben a mező meghatározásában véli felfedezni az elsődleges kontextus egyik lehetséges meghatározását, hiszen Bourdieu „homológiát feltételez a művek szerkezete és az irodalmi mező konfliktuózus viszonyai között” (319). A mező ebben az értelemben „lehetőségteret is jelent, a művel való cselekvés módjainak, formálási módoknak, témáknak stb. lehetőségterét, amelyet minden szereplő habitusának és a mezőn elfoglalt pozíciójának szűrőjén át érzékel” (319). Takáts csupán annyit ró fel a mezőelméletnek, hogy „[m]int a funkcionalista vagy rendszerelméletek általában, Bourdieu-é sem igyekszik perspektíváját hozzáigazítani a szereplők perspektíváihoz, leírásaiban kevésbé veszi figyelembe önleírásaikat, s a cselekvéseket vagy szövegeket inkább tekinti a mezők termékének, mint az ágensek sajátos teljesítményének” (319). Ez a kifogás a mezőelmélettel szemben akár jogosnak is tűnhet a *Frankenstein*nel kapcsolatban fentebb kifejtettek tükrében. Létezik olyan eset, amikor a mező szereplői – a feltételek ismeretében – képesek ágensként fellépni a mező által számukra adott lehetőségek stratégiai kiaknázása révén; Percy Shelley előszavában nagyon is tudatosan épít a „regény” és a „román” korabeli megkülönböztetésére. Mindazonáltal úgy gondolom, hiba lenne Bourdieu alapján feltételezni, hogy „minden társadalmi mező hasonló általános törvények szerint működik”, hiszen előfordulhat, hogy – Takáts kifogásával ellentétben – a „cselekvés” nem értelmezhető „az ágensek sajátos teljesítményeként” (319), hanem maga a mező játssza a döntő szerepet annak meghatározásában, hogy mi számít egyáltalán „cselekedetnek”. Azt is mondhatnám, hogy az ágencia kérdése mezőfüggő, s mint azt látni fogjuk, rekonstrukciója néha az utolsó kontextus segítségére szorul.

Az itt felhozott példáról részletesebben is írtam máshol, így most csak a problémafelvetésre szorítokom.¹² Sánta Ferenc *Az ötödik pecsét* (1963) című regénye megjelenése idején annak ellenére váltott ki heves kritikai vitát, hogy parabolaszerkezete és témaválasztása minden tekintetben megfelelt a korabeli elvárásoknak. A bonyodalmakat az okozta, hogy Sánta etikailag helyesnek mondható cselekvéseket firtató parabolája a hatalomról szóló allegóriára épít, s ez az allegória a kritikában – a történetileg behatárolt diegézis ellenére – az elsődleges kontextus hatalmi viszonyaira referencializálódott. A ki-

¹² Az itt röviden összefoglalt érvelést lásd SÁRI László, *Az ironia és az etika lehetőségei Sánta Ferenc Az ötödik pecsét című regényében = Értelmezések az elmúlt századból*, szerk. ORBÁN Jolán, KÁLMÁN C. György, Pécs, Jelenkor, 2002 (Sensus Füzetek), 109–131.

robbant vita nem feltétlenül a benne szereplők (Sánta és kritikusai) cselekedeteiként írható le, hanem azoknak a hatalmi mechanizmusoknak a segítségével, melyek a mezőt – az adott irodalompolitikai közeget – és a benne dívó, meglehetősen paranoid olvasási szokásokat jellemzik. Ezek az értelmezési eljárások nem feltétlenül a „szereplők önleírásainak” terminusai szerint rekonstruálhatók a legnagyobb pontossággal, hiszen valószínűsíthető, hogy a parabola, az allegória és a regényben szintén jelenlévő irónia pontos meghatározása a szöveg viszonylatában olyan, az utolsó kontextusban fellelhető fogalmi apparátust igényel, mely az elsődlegesnek nem sajátja.¹³ Barthes kifejezésével élve, a „sztálinista kritika” fogalmainak „rögtönítelő bírósága” nem következetes, jelentéssel telített használatáról, hanem stratégiai alkalmazásáról híres.¹⁴ Ennek az alkalmazásnak nem feltétlenül van köze „az irodalmi mű struktúrájához.” Hasonló helyzet adódhat más kifejezések használatá esetén, s erre is találhatunk példát az 1945 utáni magyar irodalom történetét feldolgozó kritikátörténeti rekonstrukciós kísérletekben.¹⁵ Sánta regényének esetében a kritikai stratégiák és a szöveg struktúrájának leírása, valamint ezek összevetése jó eséllyel kamatoztathatja a jelölés különböző módozatainak azokat a leírásait, melyek az elsődleges kontextushoz illeszkedve rámutatnak a parabola, az allegória és az irónia lehetséges referenciális vonatkozásaira, a tartalmi és a formai aspektusok viszonyának történeti feltételeire.¹⁶ Ha ezek alapján követjük végig a Sánta-recepciót Vasy Géza 1975-ös monográfiájáig,¹⁷ akkor arról is alkothatunk némi fogalmat, hogy „az áttételesebb jelentésképzés, a gondosabb megalkotottság” hogyan járulhatott hozzá apránként a „politikai-mentális értékrend »megkerüléséhez«,”¹⁸ majd az irodalomnak a közvetlen politikai befolyás alól való fokozatos kivonásához, s hogy a hivatalos politika hogyan reagált erre az irodalomkritika intézményének és elveinek megerősítésével.¹⁹

Konvencionizmus versus prezentizmus?

A negyedik érv, melyet Takáts az elsődleges kontextus mellett felsorakoztat, a konvenciók szerepe a történeti megértésben. Bár igen szemléletes hasonlatával nehéz vitába bocsátkozni, ki szeretném terjeszteni az irodalom mint futball leírását. Véleményem szerint nem csupán a „szabálykönyvet” kell elolvasni, nem csak meg kell nézni egy-két

¹³ A formára csak elvétele történik utalás, s akkor is meglehetősen kifejtetlen és következtetlen a terminológia használata. Ezek összefoglalóját lásd *uo.*, 113–114.

¹⁴ Roland BARTHES, *Az írás nulla foka* = Uő., *A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, Bp., Osiris Kiadó, 1996, 5–49. A „sztálinista kritika” leírását lásd 15–16.

¹⁵ Lásd például SZOLLÁTH Dávid, *Halász a hátóban (Az öntükröző regényről, a motívumelemzésről és Balassa Péter Nádas-monográfiájáról)*, Kalligram, 2002/10, 109–127.

¹⁶ Ezek részletes összefoglalóját lásd SÁRI, *i. m.*, 109–114.

¹⁷ VASY Géza, *Sánta Ferenc*, Bp., Akadémiai, 1975.

¹⁸ SZIRÁK Péter, *Folytonosság és változás*, Debrecen, Csokonai Kiadó, 1998 (Alföld Könyvek), 35.

¹⁹ Erről lásd *Irodalom- és művészetkritikánk néhány kérdése: A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága mellett működő Kultúrpolitikai Munkaközösség állásfoglalása (1972) = Irodalom, politika, élet (1945–1979)*, I, szerk. MÁRKUS Béla, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 1997, 147–157.

„meccset”, ismerni a „játékvezető” tevékenységét befolyásoló íratlan szabályokat, valamint a „kapus” és a „mezőnyjátékosok” egymáshoz való viszonyát (319). Ha egy mérkőzést nézünk, ahhoz minden bizonnyal hozzátartozik a játékosok és a csapatok aktuális lelki és fizikai állapota, a csapat összeállítása (sőt az is, hogy női futballt vagy „futballt” nézünk-e), az összecsapás helyszíne és alkalma, a választott taktika és gyakorlati kivitelezése, a bajnokság vagy a kupa állása, a tét, valamint olyan esetlegességek, mint a bírói tévedések, a sérülések, illetve a nézőközönség reakciója. Mindezt nézhetjük a lelátóról, a különböző tévécsatornák valamelyikén, a kocsmában a haverokkal, vagy kényelmesen hátradőlve kedvenc fotelünkben, a kommentátor hangjára figyelve. Ezek a körülmények – úgy is, mint a futball intézményes kontextusa – befolyásolják, hogy milyen meccset látunk, arról az apró, de fontos momentumról nem is beszélve, hogy szurkolók vagyunk-e, s ha igen, melyik csapaté. Az irodalom – csakúgy, mint a foci – esetében ezeket a körülményeket a különböző konvenciók és kulturális kódok alakítják ki és szabályozzák. Rekonstrukciójuk az elsődleges kontextusban előfeltétele a történeti megértésnek. Mindazonáltal hiba lenne elfeledkezni a történeti esetlegességekről, a konvenciók és a kulturális kódok módosulásáról és „konfliktuózus” viszonyáról. Ahogyan a fociban is két, egymás ellen küzdő csapat van a pályán, kiknek játékát elfogult szurkolók követik figyelemmel, úgy az irodalmi szövegben és elsődleges kontextusában is egyszerre több, egymásnak ellentmondó kód- és konvencióegyüttes lehet jelen, s ezeket e különböző olvasói táborok különböző hangsúlyokkal értelmezhetik. Az is előfordulhat, hogy a reakciók megoszlása egyenetlen, s különböző súllyal jelentkeznek a különböző csoportokhoz tartozó olvasók tapasztalatában.

Kate Chopin *The Awakening* (1899) című kisregényének korabeli (férfi)kritikusai például csak a szöveg témaválasztásának botrányosságát érzékelték. A történet egy olyan nő öntudatra ébredését beszéli el, aki a házasság intézményéből fokozatosan kiszabadulva a szerelem romantikus elképzelését, a nemiséget, valamint a művészi önkifejezés függetlenségét próbálja meg élete derekán összeegyeztetni. A kisregény végén Edna Pontellier egy szimbolikus öngyilkosság révén saját megfogalmazása szerint a léténél is többet, az életét áldozza fel a gyermekeiért.²⁰ A szöveg megjelenését követő felháborodást a nők jelentős társadalmi szerepvállalása és a jogi, valamint a társadalmi helyzetük közötti összhang hiánya, illetve ennek irodalmi ábrázolása okozhatta.²¹ Ha azonban a kritikai támadásokat és a bennük megjelenő nyugtalanságot nem csupán a tartalmi elemek megjelenésének tulajdonítjuk, akkor más lehetőségek is elképzelhetők, melyek nem jelennek meg expliciten a regény elsődleges kontextusában. A kritika a vihar csitultával a regény „impreszionizmusát” és „regionális érdekelttségét” hangsúlyozta.²² Valószínű, hogy ezek között a különböző történeti periódusokból származó értelmezések és értékelések között

²⁰ A szövegre a következő kiadás alapján hivatkozom: Kate CHOPIN, *The Awakening* = *The Norton Anthology of American Literature*, 2, eds. Nina BAYM et al., New York–London, W. W. Norton & Company, 1989, 508–599. A fenti idézet az 545. lapról származik.

²¹ A kritikai fogadtatást lásd *The Awakening: A Norton Critical Edition*, ed. Margaret CULLEY, New York–London, W. W. Norton & Company, 1976, 117–159.

²² *Uo.*, 160–228.

olyan kapcsolatok mutathatók ki, melyek az elsődleges kontextus megértésében is segítségünkre lehetnek. Chopin kisregényének „impresszionizmusa” vélhetőleg kapcsolatba hozható azzal a ténnyel, hogy Edna számára, aki a Közép-Nyugat egyik puritán közösségéből származik, sokkoló a déli kreol társadalomban a „szégyenérzet teljes hiánya”,²³ s neveltetése miatt mások alapesetben teljesen ártalmatlan testi megnyilvánulásait érzékileg éli meg. Innen eredhet az elbeszélés „impresszionizmusa”, mely távolságtartóan, ám meglehetősen szemléletességgel írja le a főhős öntudatra ébredését ezen fizikai impulzusok nyomán. Könnyen meglehet, hogy a korabeli kritikusokat nem csupán a regényben megjelenő tematikus elemek, hanem az elbeszélés modalitása is nyugtalanította, hiszen az érzéki benyomások érzékletes formában történő ábrázolása a regény „megnyugtató” befejezése ellenére is zavart keltő lehetett. Annak ellenére, hogy Chopin szövege könnyedén illeszkedik az amerikai regénynek abba a huszadik századi paradigmájába, melyet Richard Ohmann olyan „betegségtörténetként” ír le, melyben a társadalmi ellentmondások egyéni konfliktusokhoz, majd „lelki betegséghez” vezetnek, s végső megoldást csak az „egyéni terápia” – és nem a „betegséget” okozó társadalmi ellentmondások kiküszöbölése – jelent,²⁴ a „betegségtörténet” leírásának érzékletes mivolta mégis zavart keltő.

A regény különböző aspektusainak az elsődleges kontextusban jelen lévő összetevői tehát nem minden esetben jelennek meg explicit módon, s a különböző történeti kontextusok – így az utolsó kontextus – figyelembevétele hozzájárulhat az elsődleges kontextus konvencionális elemeinek rekonstrukciójához. A különböző korok meglehetősen szelektíven olvasnak, s az elsődleges kontextus történeti rekonstrukciója esetén segítségül hívhatjuk a különböző, másodlagosnak tekinthető kontextusok leírásait. Adott esetben igaz lehet ez a jelenre is. Így Takáts álláspontja – valószínűleg a honi irodalomtörténet-írás helyzetének megítélése miatt – némileg túlzó. Mint írja: „Most úgy látom, mindenféle prezentizmustól meg kellene szabadulni ahhoz, hogy láthatóvá váljanak a régi szövegek konvenciói.” (320.) Én óvatosabban fogalmaznék: a különböző kontextusok világos történeti elkülönítésérc, lehetséges kapcsolatainak feltárására és viszonyba állítására lehet szükség az elsődleges kontextus rekonstrukciója során. A szerző máshol maga is elismeri ennek lehetséges jogosultságát, amikor perspektívák történeti felhalmozódásáról beszél.²⁵

Interpretáció és kritika

Takáts ötödik érve az elméleti orientáltságú magyar irodalomtudományos közegekben már önmagában is felvethet bizonyos, az utolsó kontextussal kapcsolatos kérdéseket. Az a javaslat, hogy „a Geertzéhez hasonló, nem irodalomtudományi tanulmányokból kell visszanyerni az irodalom fogalmát, amely az »esztétikai hatást« »egy-egy sajátos élet-

²³ CHOPIN, *i. m.*, 515.

²⁴ A paradigma részletes leírását lásd Richard OHMANN, *The Shaping of a Canon: US Fiction, 1960–1975*, *Critical Inquiry*, 1983/10, 199–223.

²⁵ TAKÁTS József, *Megfigyelt megfigyelők = A narratív identitás kérdései a társadalomtudományokban*, szerk. RÁKAI Orsolya, Z. KOVÁCS Zoltán, Bp.–Szeged, Gondolat Kiadói Kör–Pompeji, 2003, 134–155.

minta szövetébe belefűzve» értelmezi» (320), az antropológia alkalmazásának lehetséges kultúrkritikai aspektusára hívhatja fel a figyelmet. Az „esztétikumot” kitüntető magyar kritikai közegben az a szándék, hogy „életminták szövetébe befűzve” értelmezzük az „esztétikai hatást”, akár önmagában is az antropológia kultúrkritikai lehetőségeinek kiaknázásaként értékelhető. Azzal, hogy a szerző az antropológia interpretatív modellje mellett teszi le a voksot az elsődleges kontextus védelmében, egyben egy olyan módszert is védelmez, mely – megengedve az irodalom történetileg változó fogalmát – a kultúra szerves részeként tekint tárgyára. Ha elfogadjuk, hogy a cselekvésként felfogott irodalmi szövegek interpretatív jellege egyben „legsajátosabb teljesítményük”, akkor miért tagadnánk meg ugyanezt a „teljesítményt” és a belőle adódó kritikai lehetőségeket az irodalomtörténeti rekonstrukciótól, mely az utolsó kontextusban a szövegek történeti értelmező mivoltára és ezen értelmezéseknek az utolsó kontextusban történő használatára hívhatja fel a figyelmet? Ettől az antropológia sem zárkózik el teljesen, s a nyolcvanas évek eleje óta tematizálja is ezeket a lehetőségeket. Marcus és Fischer például az antropológia eredeti célkitűzései között tartják számon a megfigyelő társadalmának szokásaitól eltérő életmódok kritikai célzatú bemutatását, illetve a saját kultúra kizárólagosnak tekintett fogalmainak megkérdőjelezését.²⁶

Erre a legszemléletesebb irodalmi példát talán a kultuszok „sűrű leírása” és ennek a szöveggel való összevetése szolgáltathatja. Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényében például az az elszigetelt, de történetileg korántsem egyedi helyzet, melyet a katonaiskola homosziális viszonyaiként²⁷ írhatunk le, szoros kapcsolatban áll a kultuszban is fontos szerepet játszó „elbeszélés nehézségeivel” és a „passzív szolidaritással.” Bébé elbeszélői nyelvhasználatának alapos vizsgálata megmutathatja, hogy a regényben a homosziális viszonyrendszer konstitutív alapfeltétele az egyetlen személyhez rendelhető kizárólagos tekintélyelvnek, valamint az írott és íratlan, illetve a formális és informális szabályok ellentmondásainak a kizárása mellett a homoszexualitás kirekesztése a diskurzusból. Hasonló ellentmondások figyelhetők meg a kultusz szövegeiben, amennyiben a kultusz egyes szövegei a regényhez való „egyetlen autentikus hozzászólást az *elhallgatásban véli[k] megvalósíthatónak*”,²⁸ míg a „passzív szolidaritás” védelmében azokat a konzervatív értékeket igyekeznek megerősíteni, melyek a homosziális viszonyok velejárói. Az elbeszélői nyelvhasználatnak és a szöveg kultuszban kiemelt értékeinek az összevetése ebben az esetben lehetővé teszi a kultusz folyományaként kialakult kanonikus pozíció kritikáját, rámutatva, hogy Ottlik szövegének használata – különösen

²⁶ George E. MARCUS, Michael M. J. FISCHER, *Anthropology as Cultural Critique: An Experimental Moment in the Human Sciences* (1986), Chicago-London, University of Chicago Press, 1999, 111. A szerzők érveinek módszertani kibontását lásd *uo.*, 111–116.

²⁷ Erről lásd Eve Kosofsky SEDGWICK, *Between Men: English Literature and Male Homosocial Desire*, New York, Columbia UP, 1992, 1–15.

²⁸ SZOLLÁTH Dávid, *A példázatoság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában*, Jelenkor, 2002, 1104–1117, 1114.

hasonló tematikájú, a kultusz kialakulása idején született művekhez, például Szabó Magda *Abigéljéhez* mérve – egy konzervatív nemi politika fenntartásához járul hozzá.²⁹

Irodalom Ltd.

Takáts hatodik érve az elsődleges kontextus mellett egy olyan irodalomtudomány lehetőségének kérdését veti fel, melynek nyelvészeti alapja nem „a saussure-iánus paradigma”, hanem a „szociálingszintika vagy magyarul társasnyelvészet.” A szerző szerint „[a] társas jelentés nem járulékos, hanem konstitutív eleme a beszélésnek, ha tehát eltekintünk egy szöveg közösségi beágyazottságától, csak elvéthetjük a jelentését” (321). Éppen ezért egy szöveg megértéséhez „nemcsak az intertextuális univerzum meghatározott részének ismeretére van szükség, hanem annak a beszélt nyelvi univerzumnak az ismeretére is, amelyből szövegük kiemelkedett” (321). Takáts azonban nyitva hagy két kérdést: az irodalmi szöveg nyelvhasználata vajon hogyan viszonyul más diskurzusok nyelvhasználatához; illetve a különböző diskurzusok, beleértve az irodalmat is, hogyan viszonyulnak egymáshoz? Míg az első valószínűleg az elsődleges kontextus alapján tartja eldönthetőnek, az utóbbi kérdésben az utolsó kontextus olvasójának ítéletére hagyatkozik. Mint írja, az elsődleges kontextus melletti érv szempontjából mindegy, „[a]kár azt gondoljuk, hogy az irodalmi műfajok megfelelő beszélésműfajok utánzásai, átalakításai, akár nem”, megértésük a „társas cselekvés rekonstrukcióját igényli” (321). Ha azonban szigorú értelemben vesszük Takáts érvét, akkor ennek megértéséhez nem csupán az tartozik hozzá, hogy „az emberek másként és másként beszélnek a templomban, a kocsmában vagy az ágyban, és másként teszik ugyanezt az eltérő társadalmi rétegbe, eltérő nemekhez, eltérő vallási közösségekhez tartozók” (321), hanem az is, hogy az egyes irodalmi szövegek hogyan viszonyulnak ezekhez a diskurzusokhoz, milyen szerepet osztanak magukra, vagy éppen milyen funkciót tulajdonít nekik az adott történeti közeg. Ezek a lehetséges funkciók és az irodalmi beszéd lehetőségfeltételei – hasonlóan ahhoz, ahogy azt korábban az elsődleges kontextus alapján létrehozott irodalomtörténeti rekonstrukcióról állítottam – konfliktuózus viszonyba kerülhetnek az utolsó kontextusban érvényben lévő irodalomfelfogásokkal. Így az is előfordulhat, hogy szükségessé válik az irodalom különböző történeti szerepeinek ütköztetése.

Erre példával leginkább azok a szövegek szolgálhatnak, melyek olyan periódusban keletkeztek, amikor az irodalom funkciójának megítélése nem egyöntetű, s ez a beszéd lehetőségfeltételeiben is tükröződik. Nádas Péter *Emlékiratok könyve* (1986) című regénye például forradalomnak nevezi az '56-os eseményeket, ám Pándi Pál lektori jelentése nem közvetlenül a megjelölés politikai tartalmát bírálja, hanem azt, hogy „minősítések, vélekedések, politikai tévnézetek fogalmazódnak meg a különböző figurák (Én-ek) száján – esztétikailag, regénybelileg minősíthetetlenül vagy éppen hitelesítő emberi-jellem-

²⁹ Az itt röviden összefoglalt gondolatmenet előadás formájában hangzott el a *Nő és férfi, férfi és nő: A társadalmi nemek kutatása Magyarországon az ezredfordulón* címmel a BKÁE-n 2002 novemberében megrendezett konferencián. Tanulmány formájában megjelenik az *Irodalomtörténet* 2003/4-es számában.

beli bázis nélkül.”³⁰ A lektor így paradox módon azokat a hitelesítő jegyeket kéri számon a regényen, amelyek a politikai üzenet felerősítéséhez járulhatnak hozzá. Nádas – vélhetőleg Pándi kifogásainak szellemében – átdolgozta a kritizált szövegrészletet, s ez tovább mélyíthette a politikai tartalmat a megítélés személyes dimenzióját hangsúlyozva, és egyben hitelét növelve. Nádas szövege mintegy kisajátítja a forradalom megnevezést ’56 számára, hiszen a névtelen elbeszélő apjával való konfliktusa tengelyébe állítja az események megítéléséért folytatott küzdelmet. Mint írja: a forradalom „értelmét, súlyát, politikailag körülhatárolható jelentését persze éppen az ő beszélgetéseiből és vitáikból ismerhettem meg ilyen koravénon, de hangsúlyozom, abban a pillanatban, s számomra ez volt a forradalom, nem úgy jutott eszembe, nem úgy kölcsönöztem ki a szótárukból, mint a politikai körvonalakkal rendelkező ellentétek fogalmi párosát, hanem a legszemélyesebben rám vonatkozott...”³¹ Az *Emlékiratok könyve* ebből a szempontból inkább illeszkedik abba a történetbe, amely a rendszerváltáshoz vezető utat a diskurzív diktatúra felletti hatalomátvétel folyamataként beszéli el,³² mint abba az irodalomtörténeti elbeszélésbe, mely a prózafordulat lényegét – a kontextustól eloldva és a szövegek jelentését depolitizálva – abban látja, hogy „[a]lapvető változás [...] nem a megformálás közvetlen tematikai, jelentéstani szintjein következett be, hanem magában az irodalmi jelhasználatban.”³³ A szöveg megítélése, lehetséges funkciójának, az irodalmi beszéd lehetőségfeltételeinek rekonstrukciója így ugyan az elsődleges kontextus figyelembevételét kívánja meg, ez azonban szükségessé teszi, hogy az egy kizárólagos irodalom-fogalmon alapuló irodalomtörténeti elbeszélés plauzibilitásának kritériumait átértékeljük.³⁴

Taxonómiák és stratégiák

Takáts hetedik érve tudománytörténeti ihletettségű. Kuhn nyomán megpróbál különbséget tenni a „mondat” és a „kijelentés” között, rámutatva, hogy míg az előbbi megértése nem feltétlenül okoz problémát, addig az utóbbi felveti az elsődleges kontextus kérdését. A „kijelentés” és a benne szereplő „fogalom értelmével csak akkor lehetünk tisztában, ha ismerjük azt a lexikont, taxonómiát, amelynek része volt” (321–322). Mindebből Kuhn-nál az is következik, hogy „[a]z eltérő kultúrák eltérő taxonómiai másként osztályozzák/építik fel a világot: az eltérő lexikonok használata azt jelenti, hogy használóik eltérő világokban élnek” (322). A meglehetősen radikális összemérhetetlenségi tézis irodalomtörténeti elfogadása és merev alkalmazása azonban nem minden esetben indokolt. Az

³⁰ Nádas Péter bibliográfia 1961–1994, szerk. BARANYAI György, PÉCSI Gabriella, Pécs, Jelenkor, 1994, 443.

³¹ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, Bp., Magvető, 1986, 370.

³² Erről lásd CSIZMADIA Ervin, *Diskurzus és diktatúra: A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késső Kádár-rendszerben*, Bp., Századvég, 2001, 135–195.

³³ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum, 1994 (Irodalomtörténeti Füzetek, 130), 161.

³⁴ A Nádas-szöveg ilyen szempontú elemzését lásd SÁRI László, *Történetiség és érzékiség Nádas Péter Emlékiratok könyve című regényében*, Kalligram, 2002/10, 29–42.

utolsó kontextus aktuális állapota megkívánhatja, hogy egy adott fogalom kapcsán ne csupán a történeti és kulturális különbségek rekonstrukciójára helyezze az irodalomtörténész a hangsúlyt, hanem kitérjen azokra a jelentésváltozásokra, melyeken az adott fogalom történetileg keresztülveszik. Előfordulhat, hogy az adott terminus megőrzi jelentésének bizonyos rétegeit, s a történeti használat révén a különböző kontextusokban másodlagos jelentésekkel gazdagszik, míg más konnotációi elhalványulnak – a taxonomikus pozíció megváltozása mellett. Egy adott szó különböző történeti változatai – a különböző fogalmak – akár egyetlen irodalmi művön belül is megjelenhetnek, és jelentésrétegeik kapcsolatba léphetnek egymással.

Alan Hollinghurst *The Swimming Pool Library* (1988) című regénye például William Beckwith, egy fiatal, gondtalan, promiszkuózus meleg férfi történetét követi nyomon, aki miután megmentette a szintén homoszexuális Lord Nantwich életét egy köztéri vécében,³⁵ elvállalja, hogy megszerkeszti az idősebb férfi memoárját.³⁶ A két szereplő teljesen másképp éli meg saját szexuális orientációját, és ez részben a köztük lévő korkülönbségnek és a homoszexualitás különböző történeti megítélésének is köszönhető. Míg William teljesen kiélvezi a szabados légkörből, vagyonából és társadalmi pozíciójából származó előnyöket, addig a lordról kiderül, hogy kiváltságait a hozzá hasonló üldözöttek megsegítésére használta fel. Kettejük között a kapcsolatot Denis, William nagypapja teremti meg, aki – amellet, hogy a Covent Garden egykori igazgatója – tevékenyen részt vett a homoszexuálisok üldözésében, így Lord Nantwich elítéltetésében is. Erről az elbeszélő csak meglehetősen későn, a kéziratból értesül.³⁷ A három férfi esetében az azonos neműek kapcsolatának megítélése teljesen más, s ez különösen a nagypapa alakjánál ellentmondásos. Egyik este elviszi a narrátort és barátját, James-t a *Billy Budd* jubileumi előadására, majd a szünetben beszámol a zeneszerző, Britten és az akkori címszereplő – a közönség soraiban aznap is jelenlévő – Pears kapcsolatáról, illetve a librettó szerzőjének, E. M. Forsternek a véleményéről.³⁸ Majd annak kapcsán, hogy miért nincs női szerep az operában, elégedetlenül jegyzi meg, hogy mennyire hiányol egy jó szopránt az előadásból.³⁹

A regény a homoszexualitás különböző történeti és személyes megítélését jeleníti meg a különböző alakok viszonyában. Lord Nantwich, aki az üldözöttes idején és még utána is kötelességének érzi, hogy segítsen a hozzá hasonlókon, nyilván teljesen másként tekint saját szexuális preferenciájára, mint néhány évtizeddel később William, aki a megváltozott jogi és társadalmi közegben szinte teljes szabadságot élvez vágyainak kiélésében, s a felelősség súlya is csak azután nyomasztja, miután rádöbben nagypapja korábbi tevékenységére és arra, hogy életvitelét nagyrészt a családi örökségnek köszönheti. Denis Beckwith esete még bonyolultabb: a felsőház tagjaként egyaránt örködik a közérkölcsök és a magas kultúra fölött, s míg mint erkölcscsösz üldözi a homoszexualitást, addig ope-

³⁵ Alan HOLLINGHURST, *The Swimming Pool Library*, London, Penguin, 1989, 7–8.

³⁶ *Uo.*, 81, 93.

³⁷ *Uo.*, 260.

³⁸ *Uo.*, 121–122.

³⁹ *Uo.*, 122.

raigazgatóként támogatja. A homoszexualitás megítélése nem csupán a különböző szereplők és regiszterek viszonylatában változik. A regény által megidézett történelmi időt olyan fontos események tagolják – a századforduló (Lord Nantwich születésének és Oscar Wilde halálának évszáma), a Britten-opera bemutatójának éve (1951), Lord Nantwich elítélése (kb. 1954), a Wolfenden-jelentés (1958), a homoszexualitás dekriminálizálása (1968), valamint az elbeszélés jelene (1984 körül, az AIDS-vírus felbukkanása előtt) –, melyek a homoszexualitás változó történelmi megítélését jelzik. Ezen dátumok közé tartozhat magának a regénynek a megjelenési ideje is, hiszen 1988-ban vezették be az önkormányzatokra vonatkozó rendelet 28-as cikkelyét (*Clause 28*), mely megtiltja, hogy azok közpénzek felhasználásával „támogassák a homoszexualitást”, így elvileg Hollinghurst Somerset Maugham-díjas könyve – Wilde, Forster, Gide, Tennessee Williams, Genet stb. műveivel egyetemben – nem kerülhetne a közkönyvtárak polcaira. Mindezek természetesen befolyásolják a „homoszexualitás” különböző „taxonomikus pozícióit”, melyek – ahogyan a regényben is – egyszerre lehetnek jelen az utolsó kontextus különböző regisztereiben, s így szükségessé válik a velük való kritikai foglalkozás.

Forgatókönyvek

Takáts nyolcadik érve egy pszichológiai hipotézisen alapszik. Russelt idéző megállapítása szerint „...minden szónak a jelentése, vagyis amit a fogalom kifejez: forgatókönyv.« Fogalmakat érteni tehát azt jelenti: forgatókönyveket ismerni, s e forgatókönyvek az adott kultúrában ténylegesen lejátszódó cselekvéssorok, s a hozzá kapcsolódó vélekedések, elvárások, előfeltevések sűrítvényei” (322). Egy adott szóhoz, fogalomhoz tartozó forgatókönyv történetileg és egy adott kontextuson belül is változhat. Az adott szóhoz tartozó forgatókönyv esetében a „ténylegesen lejátszódó cselekvéssorok” és a hozzájuk kapcsolódó „vélekedések, elvárások, előfeltevések” viszonya azonban korántsem biztos, hogy egyértelmű. Így az is előfordulhat, hogy nem csupán a *ténylegesen* lejátszódó cselekvéssorok és a hozzájuk tartozó vélekedések stb. ismeretére van szükség, hanem a köztük lévő kapcsolatot is meg kell értenünk a történelmi rekonstrukció során. Az is előfordulhat, hogy egy-egy cselekvéssor nem abban az értelemben valós, ahogy a Takáts által hozott „étterem” vagy a Russel által emlegetett „érzelmek” példái sugallják, s a forgatókönyv-hipotézist ki kell terjesztenünk a kritikai szótár egyes elemeire a különböző történelmi kontextusokban. Az irodalomtörténelmi korszakfogalmak, a műfaji megjelölések vagy éppen a retorikai alakzatok megnevezései ugyanolyan vagy hasonló forgatókönyvek alapján működhetnek, mint Takáts és Russel példái, s adott esetben szükségessé tehetik az utolsó kontextusban irodalomtörténelmi működtetésük kritikáját. Ez már csak azért is fontos lehet, mert könnyen előfordulhat, hogy történetileg változó jelentésük és használatuk miatt hatókörüket és utalási tartományaikat világosan akarjuk körülhatárolni a történelmi rekonstrukció során.

Térjünk vissza egy „shakespeare-i” példához, melyet Alan Sinfieldnek egy, a *Macbeth*ről szóló tanulmánykötethez írott előszava alapján szeretnék röviden rekonstruálni.⁴⁰ Willy Russell *Educating Rita* című darabja, melyből 1983-ban film is készült Michael Caine és Julie Waters főszereplésével, egy tanár és diákja ellentmondásos kapcsolatát mutatja be. A munkásosztálybeli Rita történetében – akinek nehezen megy az irodalom – a *Macbeth* hozza meg a fordulatot. Rita lelkesedését a darab iránt azonban Frank, a tanár azzal hűti le, hogy a „tragédia” humántudományi fogalma nem azonos a szó közkeletű használatával. Példája szerint a *Kidőlt fa síjtott halálra egy férfit* bulvársajtó főcím mögötti történet nem kimondottan „tragédia.” Rita a szeminárium derűtségére közbevág, hogy „a szerencsétlenek a fa alatt biztos az.”⁴¹ Sinfield mindebből azt a következtetést vonja le, hogy „[a] tragédia mint speciális tapasztalat meghatározása központi jelentőségű az irodalom mint speciális tapasztalat meghatározásában.”⁴² A fogalom kritikai forogatókönyvét rekonstruálva A. C. Bradley 1904-es *Shakespearean Tragedy* című művére vezeti azt vissza. A tragédia Bradley szerint „univerzális forma, mely olyan – az elithez tartozó – egyén különösen nemes cselekedeteit foglalja magába, aki saját végzetének kovácsa a titokzatos szükségszerűségek mindent felölelő keretében.”⁴³ A kötethez írott előszavának hátralévő részében Sinfield ennek a meghatározásnak az ellentmondásaira igyekszik rámutatni,⁴⁴ míg a további tanulmányok különböző elsődleges (másodlagos, harmadlagos stb.) kontextusokra támaszkodva igyekeznek értelmezni a *Macbethet*, illetve különböző jeleneteit.

„Döngicsélés és zsongás”

Takáts összefoglalója egy szerénynek tűnő igényt fogalmaz meg, egy ártatlannak tetsző – Trillingtől származó – metaforában: „»az implikációk megörökítetlen zsongása« hiányzik a művek körül. Amikor az irodalomtörténész igyekszik fölépíteni az elsődleges kontextust a szövegek köré, arra tesz kísérletet, hogy újra hallhatóvá tegye az »implikációk döngicsélését«, legalább egy keveset belőlük, a sokféle szándék, hit, tevékenység és érzelmek zaját, amely valaha a szöveget körbevette és érthetővé tette” (322). Ez a metafora azonban legalább két értelmezést sugallhat. Vagy azért nem hallja az irodalomtörténész a „döngicsélést és zsongást”, mert a történeti szövegeket csend veszi körül, vagy éppen ellenkezőleg: túl sok a zaj, s ezért nehezen kivehetők. Takáts tanulmánya azáltal, hogy csak az elsődleges kontextusra koncentrál, látszólag – talán éppen szándéka ellenére – azt a benyomást keltheti, hogy az előbbi értelmezés helyes. Az irodalomtörténész

⁴⁰ Alan SINFIELD, *Introduction = Macbeth*, ed. A. SINFIELD, Houndmills–Basingstoke–Hampshire–London, MacMillan Ltd., 1992 (New Casebooks), 1–13.

⁴¹ *Uo.*, 1.

⁴² *Uo.*, 2.

⁴³ *Uo.*, 2.

⁴⁴ Erről lásd még Jonathan DOLLIMORE, *Tragedy and Literature = Macbeth*, ed. Alan SINFIELD, *i. m.*, 136–150.

azonban – s példáim ezt igyekeztek alátámasztani – nem hangszigetelt, izolált térben dolgozik. Feladatának részét képezi, hogy vizsgálódásai során kiszűrje és elkülönítse a különböző, történetileg utólagosnak számító kontextusokból származó hangokat, s alkalomadtán szövegekbe rendezze, hangszerelje őket az elsődleges kontextusra építő rekonstrukciója során. Javaslataim szerint az irodalomtörténész intézményes helyzetének felmérésére, a különböző kontextusok elkülönítésére és viszonyba állítására, a mező erővonalainak és törvényeinek feltérképezésére, a történetileg felhalmozott perspektívák rétegeinek elválasztására és ötvözésére, az interpretatív jelleg kritikai hasznosítására, a különböző irodalom-felfogások feltárására és esetleges ütköztetésére, a taxonomikus pozíciók és jelentésrétegek kapcsolatának vázolására, illetve az eltérő forráskönyvek kibontására lehet szükség. Mindezek olyan – két- vagy többfókuszú – irodalomtörténetírást tesznek lehetővé, mely nem csupán saját módszertani dilemmáival képes számot vetni, hanem a „hogyan?” mellett azt is megkérdezi: miért is (és miért éppen úgy) ír az irodalomtörténész irodalomtörténetet? Erre a kérdésre olyan triviális válaszok is adhatók, melyek fényében maga a felvetés is feleslegesnek tűnhet: ez az irodalomtörténész dolga, ehhez ért, ezt és így tanulta. A feleletek elfogadása azonban – ahogyan a módszertani kérdések komolyan vétele is – az utolsó kontextusnak, az irodalomtörténeti rekonstrukció elsődleges kontextusának a függvénye.

ROKAY PÉTER: KRÓNIKATANULMÁNYOK

Debrecen, Ethnica kiadás, 1999 [2001], 235 l.

Az újvidéki egyetemen a középkori világtörténetet oktató professzor harmadik könyvével a második meglepetést szerezte a magyar középkorkutatásnak. Első könyve, a Maróti család történetéről szóló monográfia máig kéziratban van. Pedig a Délvidékhez kötődő nagybirtokos familia történetének bemutatása nem volna érdektelen a mai Jugoszlávia tudományossága számára sem. E munkája és sok tanulmánya okán a szakma Rokay Pétert a 14–15. századi magyar történet kutatói közé sorolta be. Második könyve rácafoltt erre a címkére, hiszen 1990-ben Újvidéken *Salamon és Póla* címmel 11. századi tárgyú monográfiát tett közzé. E munka délszláv vonatkozása már címéből kitetszik. Legfrissebb kötete 2001 szeptemberében 1999-es impresszummal jelent meg Debrecenben, és – amint ez előszavának kelte és a legutolsó hivatkozások alapján biztosan megállapítható – 1995-ben íródott. A meglepetés ezúttal a szerző tárgyválasztásában rejlik, aki ezzel belépett a krónikakutatók mindig is szűk – és sajnálatosan egyre fogyatkozó számú – kasztjába. Az ihletet ehhez előző könyve szolgáltatta, hiszen Salamonnal kapcsolatban nem kerülhette meg a magyar krónikás irodalom tanulmányozását. Ami azonban ott még Salamon történetével és főleg a király utóéletével állt szoros kapcsolatban, az most önálló életre kelt. Böven olvashatunk e munkájában is délszláv vonatkozá-

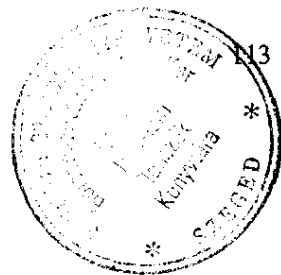
sokról, főleg a kisebb krónikák, ezen belül is a Frangepán-történet kapcsán.

Rögvest megállapítható, hogy Rokay „régí vágású” krónikakötetet publikált, olyasfélét, amilyeneket Domanovszky és mások készítettek száz évvel ezelőtt. E műfajra a filológia középpontba állítása, az egyes szövegek provenienciájának tisztázása, szövegállagok elkülönítése és a szöveg hagyományozás útjainak felfejtése a jellemző. Rokay a cseppet sem könnyű feladatnak magas szinten, nagy olvasottságról, éles szemről tanúságot szolgáltatva tett eleget. Vizsgálatának centrumában a 14. századi krónikakompozíció alkotóelemeinek tisztázása áll: a 11–12. századra vonatkozó törzsszöveg rekonstruálása, az ún. interpolációk kérdése, a *Képes Krónika* szerzőjének kiléte és végül két kisebb krónika (a *Müncheni* és a *Knauz*-) beható elemzése. Oly sok kiváló krónikakutató után is tudott számos új, eredeti és maradandónak tetsző megállapítást tenni. Nem egy kutató tűzhetné mottóul zászlajára azt, amit Rokay ekként fogalmazott meg: „hogyan egy szövegrész a korábbi szerkesztéshez (redakcióhoz) tartozik, önmagában még nem jelenti annak korabeli – mármint a benne leírt eseményekkel egykorú –, hibátlan és hiteles voltát” (74). Termékenyítően hathat a későbbi kutatásokra azon megfigyelés érvényesítése, hogy a Ladoméria királya cím nem lehet korábbi a 13. század elejénél (76). Igazi felfedezés

számba megy annak kimutatása, hogy a Knauzról elnevezett krónika szövegét – Gregoriánzi Pál neve alatt! – már Bél Mátyás kiadta, vagyis a Knauz-féle 1875. évi kiadás előtt 130 évvel nyomtatásban megjelent (136). Forráskritikait meghaladó, köztörténeti súlya van ama megállapításának, hogy a *Knauz-krónika* egyedülállóan tekintett tudósításai nem önállóak (161), azaz nem rendelkeznek önálló forrásértékkel. Igazolja, hogy a *Knauz-krónika* forrásul használta Rogerius munkáját, illetve annak 15. századi pótlását (167). Még hosszasan lehetne idézni a szerző árnyalt, finom, nagy filológiai akribiával tett, mértékadó megállapításait; itt csupán két olyan feltevését emelem ki, amelyek szerfelett érdekesek és további vizsgálatot igényelnek. Az egyik szerint a *Müncheni Krónika* szövegéből olyan következtetésre lehet jutni, hogy létezett olyan forrásmű, amely a *Képes Krónika* és Mügeln Henrik krónikája szövegét együtt tartalmazta (120). A másik, ezzel szoros kapcsolatban álló feltevés szerint kellett lennie olyan szövegnek, amely a *Képes Krónika* és Mügeln krónikája között foglalt helyet, és a szövege alapján nem jelentős *Müncheni Krónikának* szövegfilációs szempontból ez a legfontosabb tanúsága (128).

A krónikakutatók szűk táborára az átlagosnál is fokozottabb mértékben jellemző az elődök eredményeivel való egyet nem értés, ami a téma erősen individuális jellegével, az eredmények szinte ellenőrizhetetlen voltával kapcsolatos. Ennek alapján kiváltképpen nem meglepő annak hangoztatása: számos olyan pont található Rokay könyvében, amellyel a recenzens nem ért egyet. Ilyen mindjárt a munka egyik fundamentális részét képező fejtegetés az interpolációk természetéről. Hogy

itt valóban probléma lappang, az formállogikai ellentmondásból is kitetszik: Rokay egyfelől igen indokoltnak tartja azon megállapításomat, miszerint egyedül elemzések dönthetnek a rövidebb szöveg (törzsszöveg) és az interpolációk kapcsolatáról, másfelől viszont maga kategorikusan azt az álláspontot képviseli, hogy az interpolációk egyetemlegesen későbbiek és más szerző(k)től származtathatók, mint a törzsszöveg (14, 76. stb.). Ugyancsak áthidalhatatlan a köztünk levő ellentét a tekintetben, hogy mily mértékben látjuk realitását az eredeti szövegek rekonstruálásának. Magam e vonatkozásban – többszöri átdolgozást, elhagyást és bővítést tétélezve fel – szkeptikus vagyok, Rokay viszont optimista, hosszú oldalakon keresztül mutatja be azt, hogy mily keveset változott a törzsszöveg megírásától ránk maradásáig. Igen megtisztelő számomra, hogy ezen – saját megállapításaimmal ellentétes – munkájához Rokay egy, pályám elején tett, ám mai napig vallott megállapításomat tekinti vezérfonalnak, azt ti., hogy a krónikában a 11. század második fele eseményeinek elmondásában egy és több herceget említő részek közül az egy *dux*ot említők tekinthetők a korábbiaknak és hitelesnek (20–21, 74), kételyem legfeljebb amiatt lehet, hogy szabad-e ezt a véleményt a krónikakutatásban, ahol a szövegek alakításában én többszöri átdolgozást, szövegváltoztatást tétélezek fel, oly mértékben abszolutizálni, amint a szerző tette. Nem oszthatom Rokay álláspontját abban, amit a *Képes Krónika* szerzője személyéről elmondott (106–114). Bár okfejtése vitathatatlanul szellemes, de e ponton nagy valószínűséggel téves. Kár erőltetnie Marcus *velencei* voltát, amikor maga idézi, hogy Marcus kimerítő *magyar* törté-

netet írt, legalábbis Baranyai Decsi János szerint Thuróczy János egész anyagát tőle vette.

Persze, tárgyából adódóan nem könnyű olvasmány Rokay Péter új könyve, sok szövegpárhuzam nehezíti a folyamatos olvasást, de aki végigrágja magát a veretes stílusban írt munkán, nem kevés szellemi

élményt kap érte cserébe. Azt kívánjuk, hogy a Vajdaságban a magyar középkortudományt egymagában képviselő Rokay Péter professzor negyedik könyvével is akkora meglepetést okozzon a szakmának, mint a másodikkal és a most ismertetett harmadikkal tette.

Kristó Gyula

LUKÁCS ISTVÁN: DRAMATIZIRANI KAJKAVSKI MARIJIN PLAČ IZ ERDELJA – DRAMATIZÁLT KAJ-HORVÁT MÁRIA-SIRALOM ERDÉLYBŐL, 1626

Budimpešte, Slovenika Hrvatska Samouprava, 2000, 257 l.

Lukács István könyve bizonyára felkelti minden, a régi magyar irodalommal, közelebbről a drámával foglalkozó kutató érdeklődését, szerzője ugyanis az erdélyi Mikháza ferences rendházának egyik régi könyvébe utólag bekötött, kéziratos, 1626-ban írt, kaj-horvát nyelvű passiójáték felfedezéséről és a régi horvát irodalomban elfoglalt helyéről számol be. A kétnyelvű kötetet tartalmaz, horvát és magyar nyelvű bevezető tanulmány indítja, s ezt a kaj-horvát nyelvű dráma szövegének kritikai kiadása követi. A magyar nyelvű tanulmány pontos fordítása a horvátnak, s ezt az irodalomjegyzék követi, majd a *Függelék*, amelynek első részében összehasonlítja a szerző a Picić-féle, 1471-ben keletkezett Mária-siralom szövegének részleteit, sorait a most felfedezett Knezajic-féle Mária-siralom azonos részleteivel, soraival. A *Függelék* második részében már egyes sorok magyar fordítását is olvashatjuk.

A közölt dráma kézirata jelenleg a csíksomlyói ferences rendházban található, mégpedig Guido de Monte Rocherius *Manipulus curatorum* című, Strassburgban

1499-ben kiadott műve egyik példányában. A mikházi kötet, possessor-bejegyzése szerint, 1622-ben Andreas Knezajic tulajdonában volt.

A versben írt dráma kézirata összesen 882 sort tartalmaz. A sorokat szerzője felező nyolcasban írta, valószínűleg papírtakarékosság miatt minden sorban azonban két felező nyolc szótagos sor található. Ha felező nyolcas sorokban adta volna ki Lukács a verses művet, akkor a szöveg terjedelme megduplázódott volna. A szöveg kiadója azonban – véleményem szerint helyesen – alkalmazkodott a kézirat sortördeléséhez, s így belső rimekkel ellátott 16 szótagos sorokban jelentette meg a drámát. A dráma szerzője ugyanaz az Andreas Knezajic, aki possessorként már nevét rögzítette a könyv elején. A dráma kézirátát 1626. március 2-án fejezte be ezzel a záradékkal: „Finis per me Andreaß Kneßajich 2. die Martij Anno salutis 1626”.

Lukács István bevezető tanulmányában az alábbi kérdésekről ad számot: először bemutatja a kéziratot, majd részletesen tárgyalja a *planctus* műfajával kapcsolatos

kérdéseket, ezt követően tér ki a Mária-síralmak horvát előzményeire és bemutatja a most felfedezett *planctus* lehetséges mintáját. Összeveti a Picić- (1471) és a Knezajić- (1626) féle szövegemlék sorait. A korabeli horvát nyelv három nyelvjárása (kaj-horvát, ça-horvát, što-horvát) közül ez a szöveg kaj-horvát nyelvi változatban készült. A következő fejezetben a szövegemlék keletkezésének magyar történelmi és eszmetörténeti háttéréről ír. S végül a záró két szakaszban ad arra választ, hogy tulajdonképpen ki is lehetett Andreas Knezajić, s mikor voltak boszniai ferencesek Csíksomlyón.

Lukács István nem hagyományos úton tárgyalja a most előkerült drámakéziratot. Az teljesen természetes, hogy legelőször a kézirat leírását, méretét, lapszámát, tárgyát, versformáját adja meg. S azután az lenne a természetes, hogy magáról a síralom szerzőjéről beszél. Ő azonban ehelyett rendkívül aprólékos filológiai módszerrel a darab forrásait sorolja fel, majd nyelvi jellemzők alapján keresi arra a választ, hogy a régi horvát nyelv fent említett változatai közül melyikhez áll ez a darab a legközelebb. S csak amikor óriási filológiai apparátussal megtalálja a legfontosabb forrást és azt hitelt érdemlően bizonyítani is tudja, akkor fordítja figyelmét Knezajić életének elérhető adataira.

A kaj-horvát nyelv mellett az alábbi érvek segítik Lukácsot a döntésben: a forrásban, forrásokban lévő vesszor-hiányok. A forrásban ugyanott vannak szabálytalan nyolcasok, ahol a most közölt kézirat változatban is. A rímmel kapcsolatos problémák, amelyek megjelennek a Picić-féle változatban, ugyanezek előfordulnak Knezajićnál is. A korábbi forrásban felfedezhető téves olvasatok ismétlődnek a később-

bi változatban. A nyelvi és filológiai érvek tökéletesen meggyőzik az olvasót arról, hogy a szerző a Knezajić-darab legfőbb forrását választotta ki.

Ez a horvát irodalomban rendkívül fontos és esztétikai tekintetben is kiváló mű 1626-ban született. Egy ugyanebből a korszakból származó erdélyi magyar nyelvű betlehemes játék szövege is bizonyítja, hogy ekkor a drámaszöveg leírására végleges forma még nem alakult ki. A rendezői utasítás egybeolvadt a szerepnévvel így: ANGEL (gouori) = (ANGYAL szól); IVAN (Gozpe govori) = (JÁNOS a Szűzanyához szól); GOŠPOIA (Zinw gouorj) = (A SZŰZANYA fiához szól). Ma az utóbbi szerepnevet és rendezői utasítást a kiadó így szedette ki: SZŰZANYA (*Fiához*). Nyilvánvaló, hogy a magyar és horvátországi dráma első lépéseire utal ez a szokatlan megoldás.

A kötet szerzője és a szöveg sajtó alá rendezője az átírásban paleográfiai hűségre törekedett. A nyomdai kivitelezés azonban olykor kellemetlen meglepetéseket okozhatott neki. A szedéshibák közül a legkellemetlenebbek a kiadott régi dráma szövegében fordulnak elő, de bántóak néhány idézett latin nyelvű szövegben is. Lukács István arra törekedett, hogy a hosszú s betűt ugyanilyenre szedesse, ehelyett azonban a nyomda következetesen *f* betűket szedett ki: így születtek meg olyan ismeretlen latin kifejezések, mint az *anno falutis* (116) vagy *Dominj Noftri Jefu Crifti* (134) *Domini Nostri Jesu Christi* helyett. Ugyanez a tévedés előfordul a horvát nyelvű bevezetőben is a 26. lapon és később is (46) így: *s (ili f), ss (ili ff)*. A fentebb idézett szövegnél a *Joannum* helyett *Joannemet* kellett volna kiszedetni a szerzőnek.

A szövegkiadással kapcsolatban még néhány kérdésre szeretném a figyelmet felhívni: a régi magyar irodalmi szövegek kiadásánál háromféle zárójelet alkalmazunk. Csúcsos zárójel < > közé tesszük az eredeti szövegben áthúzott, törölt szavakat. A kiadott szöveg egyes szavaival kapcsolatos megjegyzéseink a lap alján, lábjegyzetben, szögletes zárójelek [ ] között kapnak helyet. A kerek zárójelet ( ) akkor alkalmazzuk, ha valami az eredetiben is zárójelek között olvasható. Hasonló probléma a rövidítések feloldása. A csak egyféleképpen előforduló és a legközismertebb rövidítéseket jelzés nélkül feloldjuk. Így például mindenképpen fel kellett volna oldani a címben szereplő DNI rövidítést, amely teljesen egyértelműen a DOMINI szó rövidítése. Nemrég egy szlovákiai régi könyvkatalógussal kapcsolatban foglalkoztam ugyanezzel a kérdéssel, s arra a következtetésre jutottam, hogy ha már legalább a régi magyar szövegek kiadásában sikerült többé-kevésbé egységesen követett eljárást kialakítani, kívánatos lenne ezt a módszert követni a környező országokban is, ezért mielőbb hasznos lenne legalább a szlovákiai, a horvát és a romániai kollégákkal egységes elveket követő kiadási metódusban megállapodni.

A magyarországi drámakutatás ma már tökéletesen tisztázta, hogy a drámafejlődésnek egy bizonyos kezdeti szakaszában a dramatikus prédikáció kiváló szemléltető módszernek bizonyult. Azaz bibliai szöveg hiányában a papnak, hogy a prédikáció maradandó emléket jelentsen a hívő számára, egyes jeleneteket szemléltetnie kellett. Szemléltethetett úgy, hogy közben a bibliai jelenetet lerajzolva képeket mutatott fel, tehette ezt úgy is, hogy a falra festett freskókra mutatott, a legolcsóbb és

a legkönnyebben elérhető módszer azonban a dramatikus vagy párbeszédes szemléltetés volt. Azaz bizonyos jeleneteket előadatott diákokkal vagy papnövendékekkel, s az egymáshoz szorosan nem tartozó jeleneteket narrátorként saját szövegével kötötte össze.

Kétségtelenül igaz, hogy a címben egyértelműen szerepel a *planctus* műfajnév. Mai fogalmaink szerint azonban a *planctus*, azaz Mária siralma egyértelműen a szenvedéstörténet egy vagy két (a betániai és a keresztről való levétel) jelenetére értendő és nem az egész szenvedéstörténetre, még akkor sem, ha abban nagy súlyt kap a Mária-siralom. Talán kívánatos lett volna ennek a darabnak a műfaját így megjelölni: szenvedéstörténeti dramatikus prédikáció, hiszen az Angyal, Szűz Mária és János apostol mellett Mária Magdolna is megszólal benne. Nem lehetetlen azonban, hogy néma szereplőkként Júdás, József, Nikodémus és mások is jelen voltak a színen.

Kétségtelen, hogy Kézdivásárhelyt volt olyan 18. századi passió, amelyben Mária siralmán kívül megtalálható János és Mária siralma is, sőt akad Júdás- és Péter-siralom is. Júdás és Péter siralma azonban részben terjedelme miatt, részben a cselekményben betöltött csekélyebb szerepük okán nem jelentős, ezért a szövegben elszikkadnak. A most közölt darab, módszerét tekintve, hasonlít néhány unitárius drámához, amelyeket Varga Imre közölt. Azokban is vannak bizonyos epikus jelenetek, más szcénákban viszont kifejezetten a párbeszédre épít a szerző.

A most megjelent kaj-horvát nyelvű dráma az utóbbi évek legjelentősebb magyarországi régidramaszöveg-kiadása. Magyarországon a 17. században többnyelvű

ország volt, éltek itt német, szerb, román, szlovák, rutén ajkúak is, s az ő kultúrájuk a magyar kutatás számára ugyanolyan fontos, mint a magyar nyelvű emlékek feltárása. Nem régen adtam közre Besztercebánya 18. századi jezsuita iskolájának színi rendezvényeiről egy kisebb tanulmányt, s abból is egyértelműen kiderül, hogy ebben a felvidéki bányavárosban németül és szlovákul beszéltek. Magyarul senki vagy talán olyan kevesen, hogy értük az úrnapi szertartást soha nem kellett magyarul is elvégezniük a jezsuitáknak. Hasonló helyzet szülötte lehet a most ismertetett darab is. Knezajic nyilván olyan magyar ferences rendházban élt, amelynek környékén a lakosság többsége kaj-horvát nyelven be-

szélt. Lukács Istvánnak eddig azt sikerült kiderítenie, hogy Knezajic megfordult a gyöngyösi és a mikházi ferences rendházakban, s hogy a 17. század folyamán Csíksomlyón bosnyák ferencesek is működtek. A ferences rendtartomány s ezen belül az őrségek határai ugyanis túlnyúltak a nyelvi és a politikai határokon.

Jelentős eredmény ez a szövegkiadás már csak azért is, mert hasonló, szinte teljesen dramatikusként tekinthető magyar nyelvű passiójáték ebből a századból eddig még nem került elő. Ezért lenne fontos, hogy a szöveg műfordításban magyar nyelven is mielőbb megjelenjen.

Kilián István

PETRŐCZI ÉVA: FÉL-SZENTEK ÉS FÉL-POÉTÁK. EPIZÓDOK A MAGYAR ÉS ANGOLSZÁSZ PURITANIZMUS IRODALMÁBÓL

Budapest, Balassi Kiadó, 2002, 207 l. (Régi Magyar Könyvtár: Tanulmányok, 5).

A tanulmánykötetben hol éppen csak felvillantott, hol részletesen kidolgozott epizódok közös vonása, hogy valamennyi érintett téma a külföldi vagy magyar puritanizmushoz kapcsolódik, amint azt az alcím is ígéri. Már ez alapján lehet sejteni, hogy a szerző sokfelé fog majd kalandozni. Ma már a magyar szakirodalomban is ismertek a nemzetközi puritanizmus-kutatás főbb vonalai. A tágon értelmezett német pietizmus-felfogás az európai protestáns egyházakban a 18. század elejétől megjelenő kegyességi és vallási megújulási mozgalmak angliai megnyilatkozásait angol pietizmusként tartja számon. A kontinensen való elterjedés – így a magyar recepció szempontjából is – különösen fontos Németalföld szerepe; ennek a terü-

letnek a kapcsolódó mozgalmait a holland kutatás utóreformációként emlegeti. A „brit elfogultság” jegyében az angolok természetesen nem mulasztják el hangsúlyozni, hogy az angol puritánusok mennyi mindent adtak Európának.

Akárhogyan is nevezzük, kétségtelen, hogy a korszak szellemi törekvéseiben a legáltalánosabban értelmezett művelődéstörténeten belül markáns szerep jut a teológiai, etikai, morálfilozófiai megfontolásoknak éppúgy, mint az általuk meghatározott irodalmi jelenségeknek. Természetesen minél régebbre megyünk vissza az időben, annál nehezebb megvonni a határt mentalitás- és irodalomtörténet között. Mégis úgy tűnik, Petróczi Éva kötetének anyagát szét lehet választani inkább mű-

velődéstörténeti és hangsúlyozottabban irodalomtörténeti érdekeltségű tanulmányokra.

Sok-sok kultúrhistoriái vonatkozást éppen az angol–magyar összevetések révén sikerül megnyugtatóan elhelyezni az európai összefüggésekben. Sárospatak ürügyén előkerülnek Tolnai Dali János külföldi kapcsolatai. Más szerzőkről is kiderül, milyen viszonyban voltak a puritanizmussal. Szenci Molnár Albert érdeklődésében fontos tényező lehetett Herbornban Johann Heidfeld. Árnyalt képet kapunk Bod Péter álláspontjáról. Míg az eddigi szakirodalom ebben a kérdésben hol egyik, hol másik szélsőséget emelte ki, Petrőczy Éva bemutatja, hogy Bod egyetértett a mozgalom hitépítő szándékával, viszont nem helyeselte az egyházszervezet átalakítását. Az adott problémán is túlmutat az „állandó defenzióra berendezkedett író-gondolkodó” (102) helyzetének vizsgálata, összefüggésben a tágabb környezettel, a református egyház helyzetével, a korszak politikai céljaival.

Szóba kerül a férfi–nő kapcsolat megítélése a puritanizmus szemszögéből. Az általános kérdéseken túlmenően Medgyesi Pál és Lorántffy Zsuzsanna viszonyát elemelve a fejedelemasszony úgy is megjelenik, mint patróna, egyszersmind hittestvér, munkatárs és szövetséges a hit védelmében.

Érdekes művelődéstörténeti adalékokkal szolgál „Sion várainak”, a mezővárosoknak a vizsgálata. Irodalmi szerepük nem merül ki a városleírások említésében, előkerülnek a környezet összefüggései az irodalmi élet alakulásával.

Még azoknak a tanulmányoknak is vannak figyelemreméltó magyar vonatkozásaik, amelyeket első olvasásra inkább az anglisztika vagy az amerikanisztika terü-

letére sorolnánk. Miközben Petrőczy Éva Sir Philip Sidney kálvinizmusa és udvartársága látszólagos ellentétének feloldásán fáradozik, sort kerít arra is, hogyan jelenik meg a 42. zsoltár szarvas-motívuma Balassi, Szenci Molnár Albert és II. Apafi Mihály felesége, Bethlen Kata parafrázisaiban.

A magyar kutatás számára újdonság lehet John Donne néhány sorának magyarországi vonatkozása. A címzett, Michael Corvinus Michael Raab néven 1635-től a körmöcbányai városi iskola rektora volt. Az adatok előszámlálásán túl Petrőczy Éva arra is magyarázatot keres, mivel érdemelhette ki Corvinus-Raab Donne rokonszenvét.

A kötet szerzője kevésbé ismert oldaláról mutatja be John Bunyant. Az ifjúság nevelését célzó munkáit vizsgálva előtérbe kerül evangelizációs szándéka. A puritán hitre nevelésnek pedig fontos színtere a család – ez kínálja a párhuzamot Medgyesi Pál *Lelki Ábécéjével*.

Talán egyedül az Emily Dickinson egy Bálint-napi leveléről és két verséről szóló tanulmánynak nincsenek közvetlen magyar vonatkozásai – bár a „bálintozás” szokásának kialakulásáról, történetéről szóló sorok ma már nálunk sem lehetnek érdektelenek.

E folyóirat olvasóihoz feltehetően a magyar irodalomtörténet kérdéseit taglaló tanulmányok állnak a legközelebb. Az irodalmi vonatkozás lényeges mozzanata a címben is jelzett kettősség: a puritanizmus magyar képviselői szentek-e vagy poéták? Többször is kiderül, hogy „a prédikátori szándék (talán nem is mindig tudatosan) írói szándékokba torkollik” (66), vagy – más szavakkal – némelyekről elmondható, hogy „prófétáló szándékukon úrrá lett többnyire gondosan titkolt alanyi költő mivoltuk” (68) – ilyen összefüggésekben

kerülnek elő a „jámbor szándékú tollfor-
gatók poétai kitérői” (74).

Az irodalomtörténeti érdekeltsgű frások közé tartozik Medgyesi Pál fordítói eljárásának árnyalt bemutatása a magyar *Praxis pietatis*nak és forrásának összevetésével. A magyar puritanizmus metaforahasználatának elméletére és gyakorlatára Medgyesi Pál, Mikolai Hegedűs János és Nagyari Benedek munkái szolgálnak példákkal. A kérdés vizsgálatának elméleti háttere meglehetősen heterogén: Bárczi Gézáttól és Bencze Lórántttól Kosztolányi Dezsőig és a költő Nagy Lászlóig sorakoznak a metaforákhoz kapcsolódó különféle kitételek. A korszak saját teóriáival való szembesítés teljes mértékben hiányzik. Egy rövidke írásban Nógrádi Mátyás költészete is említésre kerül.

Különösen alapos és meggyőző Vári K. Mihály gyászversének elhelyezése a tágabb összefüggésekben. A tízéves Köleséri Mihály halálára írt költemény értelmezéséhez a szociológiai kitekintés szolgáltatja a kiindulást. Az irodalmi minták sorában az angol és amerikai szerzők (Ralph Josselin, John Evelyn, Emily Dickinson) mellett Luther és Kochanowski is szerepel. Nem maradnak ki a szövegkörnyezet vizsgálatából az apa, Köleséri Sámuel gyásziratai sem. Egy másik írásban hasonlóan széles körű kitekintéssel sikerül a naplóirodalom európai keretébe ágyazni Köleséri Sámuel, Pápai Páriz Ferenc naplójegyzeteit.

Mivel olyan szerző kötetéről van szó, aki – akárcsak hősei – maga is félig poéta (vagy tán egészen az?), érdemes a tanulmányok stílusáról is szólni. A könnyed, általában inkább szórakoztatóan esszéiszi-

kus, mint unalmasan szaktudományos hangvétel sokszor segít a mai olvasóhoz közelebb hozni a régi korok világát. Egyéni megítélés kérdése, hol húzzuk meg a határt a jó értelemben vett közelségteremtés és a talán nem egészen helyénvaló aktualizálás között. Nyilván ki-ki el fogja dönteni, hogy a határ melyik oldalára helyezi „Dollár papa (!) amerikai magyarságát” (27); azt, hogy Samuel Hartlib az európai puritán mozgalmak „telefonközpontja” vagy „központi adatbázisa” (47); vagy éppen Cs. Szabó László eszmefuttatásait a londoni földalattiban szerzett tapasztalatairól (77).

A szerzőnek a kollégákról alkotott véleményére sokszor szellemes fordulatokból lehet következtetni. Petrőczy Éva megjelenítésében Mona Wilson „a Sidney »mézet csöpögtető ékesszólása« körül zümmögő tudós hölgyek egyike” (142). Dorothy Connell még urbánusnak minősíthető megfogalmazásban „egy másik »tudományos udvarhölgy« Sidney szellemi öröksége körül” (143). Nehéz volna azonban finom ironiaként értelmezni, amikor más valakiről Petrőczy kijelenti, hogy „jó esetben is csak amatőr egyháztörténésznek nevezhető” (34).

No de – ahogy a puritanusok által forgatott elméleti kézikönyvekben is áll – nem a „forma”, hanem a „materia” a meghatározó. Petrőczy Éva kötetének materiája igen gazdag: sok fontos mozzanatot mutat be az európai, az amerikai és a magyar puritanizmus művelődés- és irodalomtörténetéből, és mindezek megszívleltetéséhez legtöbbször élvezetes formát is talál.

Bartók István

FERENC KAZINCZY A BRNO.

VĚŽĚNSKY DENÍK FERENCE KAZINCZYHO A JEHO POBYT V BRNĚ

K vydání připravil, poznámky a vysvětlivky pořídil a úvodní studii napsal

Richard Pražák, překlad Marcela Husová, Brno, Masarykova univerzita, 2000, 134 l.

Akár a történelem iróniájának is tekinthetjük, hogy az egykori spielbergi fogoly-nak, Kazinczy Ferencnek egyik prózai főműve, a *Fogságom naplója* éppen Brnóban jelent meg, még hozzá a kiváló prágai hungarológus, Marcela Husová értő tolmácsolásában. Ami az ízlésesen kiadott kötet értékét emeli a fordításon túl, az Richard Pražák bevezető tanulmánya, a 13 lapnyi terjedelmű jegyzetanyag, valamint a kérdéskörben eligazító alapos bibliográfia. A bevezető tanulmány tartalmazza azt a háttérinformációt, amelyre a cseh olvasónak szüksége lehet ahhoz, hogy megértse: a 18. század végén miért töltötték meg a spielbergi várat magyar elítéltekkel. A brnói egyetem nyugalmazott professzora fölvezolja a magyar jakobinus mozgalom történetét, rövid portrévázlatokban ismertet meg a fontosabb és a kevésbé fontos résztvevőkkel, súllyal természetesen azokkal, akik a várfogságba kerültek. Ám a bevezető (s a bibliográfia meg a jegyzetek) ennél többet adnak: a címnek megfelelően a cseh–magyar irodalmi kapcsolatokhoz további fontos adalékokat szállítanak. A cseh olvasót ugyan önmagában az a tény is érdekelné, miképpen jelennek meg cseh vonatkozások a *Fogságom naplójában*, hogyan ír a fogságában is figyelő, a környezetét értelmező-értékelő Kazinczy a városról, a cseh tájról, mi jut el hozzá a cseh–morva világból, ám egyfelől az növeli a magyar jakobinus mozgalom közép-európai jelentőségét, ha hangsúlyozódik, hogy benne különféle nemzetiségű-nyelvű személyiségek szövetkeztek (Pražák ugyan

nem szól a horvát, csak a szlovák vonatkozásokról), másfelől nem pusztán érdekességszámba megy, hogy a Kazinczy-levelezésből a *Fogságom naplója* szerzőjének személyes tapasztalatain túl is kap információkat az olvasó a válaszlevelekből, például a cseh–morva földön katonáskodó Csehy Józseftől, illetőleg a Prágában megforduló Döbrentei Gábortól (ez utóbbitól a prágai cseh színházi mozgalom tárgyában), és majd Kazinczy élete végén jut el Toldy Ferenc Prágába, hogy a királynőudvari kéziratról és Hankáról tájékozódjék-tájékoztasson.

Richard Pražák a brnói foglyok közül a legrészletesebben Kazinczy Ferencről ír, és az ő levelezése alapján mutatja be, hogy a várfogság sem tudta gátolni irodalmi tevékenységében, kivált fordítói munkássága mutatkozott töretlennek. Ami talán kimondatlan maradt: éppen a fogság tapasztalatai és olvasmányai segítették Kazinczyt neoklasszicista fordulatához, még hozzá abban az évtizedben, amely Goethe és Schiller együttműködéséé, a német klasszikáé is. Kazinczy csehországi és cseh vonatkozásai széleskörűen tárulnak eléink Pražák előadásában. Belefér ebbe ismeretsége a Prágában élő drámafordító Zechenter Antallal és közös munkácsi várfogsága a csehországi születésű – miként Pražák írja – Jiří Ružičkával, akinek lengyel táncritmusú kompozíciójáról maga Kazinczy számolt be; de ebbe a körbe sorolandó az a nevetlen cseh(országi?) festő is, aki Szent Vencelt festette meg. Nem érdektelen egy további brnói magyar

költő említése: Rosti János 1795 és 1798 között volt Spielberg „vendége”, ott két latin nyelvű elégiát szerzett, amelyeket Pražák az Országos Széchényi Könyvtár Kézírtárában őrzött kézirat alapján emleget.

Kazinczy rövid jellemzése során nyelvújító tevékenysége állíttatik párhuzamba a Jozef Jungmannéval, és hangsúlyozódik, hogy ugyanannak a sárospataki iskolának volt a neveltje, mint az a Végh János, aki II. József türelmi rendelete után református lelkészként Csehországban jelentős munkát végzett. Kazinczy személyiségrajzához idézi Pražák 1812-es, Lukijan Mušickihoz intézett levelét patriotizmusa és kozmopolitizmusa összeegyeztethetőségéről. Kazinczy mellett Richard Pražák, dolgozatának záró passzusában, Batsányi Jánost is megidézi mint a magyar jakobinus mozgalom másik igen neves költőszemélyiségét. Vele kapcsolatban kiemeli részvételét az 1809-es Napóleon-kiáltvány fordításának létrehozásában, és közli (saját nyersfordítása nyomán Libor Štukavec verses

fordításában) *A franciaországi változásokra* cseh változatát. Pražák és Štukavec együttműködése korábban egy sikerült cseh nyelvű Vörösmarty-kötetet eredményezett.

A jegyzetekben valamennyi, a szövegben előforduló személyiségről kap adatokat a cseh olvasó, Pražák itt nemcsak Szauder József és Józsefné 1960-as kiadását hasznosította, hanem Benda Kálmán háromkötetes iratgyűjteményét is. A kötetet angol nyelvű tartalmi összefoglaló zárja.

Nem árt fölhívni a figyelmet arra, hogy a kiadás a Magyar Könyv Alapítvány Fordítástámogatási Alap anyagi hozzájárulásával jelent meg. S hogy a brnói egyetemi kiadó vállalta a megjelentetést, ennek áldásos következményei lehetnek a cseh egyetemi oktatásban, hiszen a régió közös történelmének egy igen fontos szépirodalmi dokumentuma vált a cseh hallgatók számára hozzáférhetővé.

Fried István

A MAGYAR SZÍNIKRITIKA KEZDETEI (1790–1837)

Sajtó alá rendezte, a jegyzeteket írta és a mutatókat készítette Kerényi Ferenc, I–III, Budapest, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2000 (A Magyar Irodalomtörténetírás Forrásai, 16–18).

Színkritikánk kialakulása egyidős a hivatásos magyar színjátszás, az első magyar színjátszó társulat létrejöttével. Kevésbé kutatott ága volt ez mindig a hazai kritikátörténetnek: az egykorú színkritikai anyag legnagyobb részét ugyanis csupán folyóiratok, hírlapok fakuló számaiban lehet fellelni, s a hajdani előadásokról írott ítéletek értelmezése, viszonyítása sokrétű tájékozódást igényel. Nem szólva arról, hogy magát a színészetet a rendi közgon-

dolkodás lenézte, perifériára szorította, így a róla szóló megnyilatkozás elég gyakran némi bátorságot is igényelt. (Ezért is szerepel annyi álnév, szignó, monogram a színkritikus megnevezése helyett). A bírálónak tartania kellett a megbírált színésztől, a társulatokat pártfogoló várme gyétől is, a cenzurától szintén, leginkább pedig attól, hogy az érdemben bíráló kritikus a nemzeti művelődés elárulójaként, a haza ellenségeként fogják megbélyegezni.

A rendi közgondolkodás ugyanis minden kulturális produkciót egyben hazafias tettek tekintett. Emiatt a 19. század első évtizedeiben az irodalomkritikának is számos akadállyal kellett küzdenie – elég, ha Kölcsey kritikusi vesszőfutására gondolunk.

Az egykorú színikritikák iránt érdeklődő szakember azokat tehát a könyvtárakban megtalálhatta. Ott azonban legfeljebb egy-egy kritikusi életmű darabjait lelhetette fel, *történeti folyamatot, egy tudatforma fejlődési processzusát* azonban nem. Ezen a helyzeten változtatott most Kerényi Ferenc hatalmas szövegtárháza, *A magyar színikritika kezdetei (1790–1837)*, mely három vastag kötetében 2364 egykori színikritikát tett közzé betűhív közlésben, a bírálatok megannyi vonatkozását adatolva, jegyzetelve. Sokkal többet nyújtva színháztörténetnél, kritikátörténetnél – az egyetemes magyar művelődéstörténet elsőrendű forrásanyagával ajándékozta meg az olvasót.

A sajtó alá rendező előszavában mindegyiknek azt tisztázza, hogy mit ért színikritikán. Szükséges ez a meghatározás, mert kezdetben a színbírálat még nem vált el a hír, a tudósítás, az információ műfajától. Kerényi Ferenc definíciója pontos és célravezető: szerinte kritika az, amelyben színjátékelemre vonatkozó értékelő adat vagy mozzanat található. A kötetbe gyűjtés kritériumai pedig a magyarországi megjelenés, az előadás magyar nyelvűsége és a hivatásos színjátszás. A színbírálatnak azonban nem szükséges feltétlenül magyar nyelven írótnak lennie: ha az író magyar nyelvű előadásokról német vagy magyar nyelven tudósít is, bírálata a gyűjteménybe felvételt nyer. Az időhatárok pedig a történelem által eleve adottak. A kezdet: Ter-

tina Mihály budai tanár bírálata 1790. október 25-én az első pesti színtársulat első előadásáról az Ephemerides Budenses című, latin nyelvű újság hasábjain. A gyűjtemény záró pontja pedig 1837. augusztus 22., a Pesti Magyar Színház, az állandó központi teátrum megnyitása, amellyel a nemzeti színjátszásnak újabb, második korszaka kezdődött el.

A dráma és a színjátszás nem akármilyen szerepet töltött be a hazai műfajok és kulturális ágazatok között. A színpadnak rendkívül fontos közösségformáló szerepe volt nálunk a vizsgált időszakban, elsőrangú tényezőjévé vált a reformkorban születő nemzeti társadalom kohéziójának. A színház a nyelven, hagyományokon, az „ösi dicsőség” kultuszán, az eredetiség és a nemzetiség követelményeinek érvényre juttatásán át nagymértékben kifejezte és erősítette a színészek és a nézők magyarságtudatát, kollektív összeforrását. S tette mindezt igen sanyarú viszonyok közepette. Köztudott, hogy e korszak az ún. „vándorszínészet” kora volt, amikor is az egyes társulatok városról városra, faluról falura vándoroltak, kiszolgáltattva a helyi hatalmasságok kénye-kedvének. Repertoárjukat is nemegyszer a meglehetősen alantas közízléshez, közönségigényekhez igazítva. A gyakran pajtákban, fogadóknak, pusztatemplomokban tartott előadások műsorán többnyire a megyei nemesség által kívánt vitézi játékok és érzékenyjátékok szerepeltek – a nézők szerették önmagukat ünnepelni, tömjénezní a színpadon. A vitézi játék – a német lovagdráma hazai változata – ugyanis a magyar nemesség hajdani hadi erényeit volt hivatva illusztrálni. Ez volt az a torz törekvés, melyet Katona József „nemzeti dicsekedés”-ként utasított el. Az érzékenyjáték pedig a tűrés, szenved-

dés, az ártatlanul meghurcolt érdem szentimentális színpadi példázataként alakult ki. A drámák többnyire alacsony színvonalának megfelelt a játék, az alakítás színvonaltalansága is: a néző szélsőséges pátozzsal, deklamáló érzelgősséggel, éneklő szövegmondással, feszes mozgással, végletes és természetellenes gesztusokkal találkozhatott a vándorló játékszíneken.

Mindezt nem azért említjük, mintha két évszázad múltán lebecsülni akarnánk az egykori teljesítményeket. A képzetlenség, felkészületlenség elsősorban nem a színjártásokon, hanem a viszonyokon múltott. Állandó színház és központi intézmények, színiiskolák és konzervatóriumok hiányában, egyáltalán: az állami támogatást és közreműködést teljesen nélkülözve a kezdeti színjátszók, Láng Ádám János, Rehák-né Moór Anna és társaik sokkal inkább elismerést érdemelnek, mint megrovást. De épp a képzetlenség folytán fokozott munka és felelősség hárult a színkritikára. A színészek elé kellett idézni az európai összehasonlítási alapot, pl. a híres bécsi színjátszók, Anschütz, Esslair stb. produkcióit. Azzal együtt, hogy nálunk nemcsak a színészek játszottak ösztönösen, hanem gyakran a kritikusok is inkább csak sejtették azt, hogy milyen követelményeket támasszanak.

Kezdetben a játék minősítése általános-ságokba fulladt. A lapok az előadások kapcsán sokkal inkább arról adnak számot, hogy a páholyokban és a zsöllyékben milyen főhatalmasságok foglaltak helyet, mintsem a színészi produkcióról vagy a darabok értékéről. A szereplők megítélésének kezdeti semmitmondására jellemzőes a Magyar Kurír 1792. május 10-i számának bírálata: a játszó személyek közül „közönségesen mindenik eleget tett a Nézők várakozásának”.

Igények, követelmények először 1799-ben fogalmazódnak meg egy debreceni előadás kapcsán: a kritika hiányolja a muzsikát, szóvá teszi a kevés díszletet. 1802-ben a bécsi Burgtheater színészei érkeznek Pestre – játékukkal kapcsolatosan felhangzik az a sóvárgás, mely a következő évtizedekben annyiszor ismétlődni fog: bárcsak nálunk is lenne ilyen színház, bárcsak mi is követnénk a pallérozottabb nemzeteket! Johann Nouseul és négytagú társulata bizonyára nem tartozott a legkiválóbb bécsi színjátszók közé. Mégis: olyan városiaságot, urbanizált magatartást, művészi szakmaiságot, játékszini professzionalizmust képviselhettek, amely újszerű volt Thália magyar papjainak és papnőinek.

Az Európával való összehasonlítás később is elégedetlenséget keltett a színházi emberekben. A Katona Józsefet oly szenvedélyesen foglalkoztató panaszok egy részének már egy debreceni előadás kapcsán, 1806-ban is hangot adtak: „...Mi az oka lehet tehát, hogy az Országban egy jól elkészült Társaság lábra nem állhat? S mi az oka, hogy a játszók a tökéletességhez oly kevésbé közelítenek?” A válasz pedig, ha távolról is, úgyszintén a reformkor szellemiségét anticipálja: „Ismérjük meg ebbéli gyengeségünket, és foganatos eszközökről gondoskodjunk.”

Ez a hang azonban egyelőre ritka a 19. századelő hazai színházi világában. Évtizedeken át legfőbb és szinte egyetlen követelmény itt a hazafiság. A haza dicsősége, az egykori vitézség, a feudális bajnoki erények dicsőítése, a nemesi nemzet önmagasztalása. A kritikák még a nézők részvételében, a színházjegyek eladásában is a „Nemzeti Lélek nemes kitörését” látják, magában az írásban „hazafiúi érdem”-

et, a színészek játékában pedig a „nemzeti jelleg” színpadra vitelét. Emellett kezdetben célként, színházi törekvésként csupán a nyelv pallérozása, terjesztése szerepel, színpadi esztétikumról, művészi koncepcióról szinte nem is esik szó. Ezért oly üdítő színfolt Dessewffy József színikritikája a miskolci *Hamlet*-előadásról 1815 októberében. A címszereplő, Benke József alakítását, annak egységes és okszerű elgondolását méltatja: „Egy szóval: Ő tudta *mit*, *miért*, *hogy* és *hol* beszéll.” Dessewffy több színikritikát is akart még írni, kritikánk kárára ezek nem készültek el.

Új szellemiség térhódítását jelzi egy 1816. február 12-én megjelent bíráló: szerzője szerint a játékszínnek az az értéke, hogy ott minden rang, vallás és vagyon szabadon kifejezheti szíve érzéseit. S már a romantika jelentkezéséről vall a *Kérők* 1819. szeptember 24-i kritikája: „a mindennapi életben előforduló rejtett érzéseknek mesterséges képzését”-t méltatja. Az avult szemlélet és ízlés, a nemesi eredetiség, illetve a feudális nacionalizmus szellemi hadállásai azonban még erősek. 1819. május 17-én például a tudósító a következő ömlengéssel emlékezik meg a székesfehérvári színjátszók által színpadra vitt körneri tragédia, a *Zrínyi* előadásáról: „...piruljanak meg a hideg Hazafiak; örvendjenek a buzgó Magyarok: mert Nemzetünk nem csak Polgári Alkotmányában, hanem Nyelvében is méltán ditsekedhetik.”

Ha lassan, ellentmondásosan is, az 1820-as években már kezd szélesedni a magyar színjátszás szemhatára. S kezd szélesedni a nézőknek a köre is, akikre kiterjed. 1820. július 3-án a kritika egy pozsonyi előadás kapcsán arról tájékoztat, hogy az országgyűlés városában soha még

addig magyar színházi darabot elő nem adtak. S akadtak olyan nézők is, kik magyar nyelvű színjátékokat még sohasem láttak. Szintén egy pozsonyi előadás kapcsán hangzik el az új, nagyon fontos, polgárosulást jelző, romantikus követelmény: 1820. július 16–18-án arról olvashatunk, hogy a színésznek nemcsak a megjelenített alak szerepét, hanem az egész darab állapotát is jól kell ismerni. S most már a kritikus is kezd beleszólni a szereposztásba, változatosságot, többértésűséget követel. A húszas években Pesten a kritikus jellemábrázolást, átélést, lélekrajzot kíván a színjátszóktól, műfaji téren pedig a szomorújátékok szüntelen érzelgése helyett vígjátékokat, a mindennapi élet érzelmvilágának megjelenítését. Bírálják a jelmezeket, színházi eszközöket is, szeretnék elérni a tájszólások kiküszöbölését. Idők jele: a színikritikáról megszületik az első visszajelzés is, a színész már reagál a bírálatra. 1820. július 7-én ugyanis Déryné – ki az idő tájt kezdte ragyogó pályáját – naplójában megemlékezik a Magyar Kurir kritikájáról. Ettől kezdve hosszú ideig Déryné lesz a magyar színpad nőideálja, a kritika „istennéképp” ünnepli. Az ő viszonylag mérsékelt, természetes, nem annyira teatrális játéka más volt, mint Kántornéé, a kor királynői megjelenésű tragikájáé.

A romantikus művészet eszményét színházi téren a furcsa pályájú Kovacsóczy Mihály programversbe önti. Bármily kezdetleges is ez a vers – a „honnys”-sal, az ember megismerésének igényével, a magasabb szféra utáni vággyal, a művész fejlődésének elvével, az égő nagy magyar lélek ideájával új korszakhatárt jelez a hazai színházművészetben. A folyóiratok, hírlapok immár sorra kárhozzatják az állandó deklamálást, a hatásvadászatot, a

kimerevült színpadi állást és mozgást. Már nem elég a hazafiság és a nyelv csinosodása: Jünger darabjánál a színművészet céljaként a „Thalia művészségére” szolgáló igyekezetet is megjelölik. S 1820 októberében Rossini *Tancredi* című operájából egy áriát olaszul is elénekel Déryné. 1829 nyarán pedig magyar baletet is bemutatnak Pesten.

Meg-megújuló kívánság a kritikákban: vajha lenne már állandó színház Pesten!

Az óhaj jogosultságát nem lehet tagadni: a letelepedés segítene polgári egzisztenciává tenni a színjátszást, megszabadíthatná a társulatokat a nemesi vármegye gyámkodásától, központjává, modelljévé és mintájává válhatna a többi színjátszó csoportosulásnak. Sokat lendítene a játékszín önállóságán és szakmai színvonalán, társadalmi elfogadottságán és a társulat belső összeforrásán. Amit külföldön a királyi udvar támogatása nyújthatott, azt nálunk a rohamosan fejlődő főváros közönsége – ahol egyelőre a Német Színház aratja sikereit – pótolhatná. Az állandó színház létesítésének gondolata a 19. század első évtizedeiben éppoly általános kívánság, mint volt a Magyar Tudós Társaságé. Méltán: a hazai szellemi élet nemzeti egyesítő fókuszává vált mindkettő.

A vágyott Nemzeti Színházhoz vezető úton fontos lépés volt a kassai színtársulat létrehozása 1830 márciusában. Báró Berzeviczy Vince és gróf Csáky Tivadar patronálása ezt a társulatot a legjobbá és legjelentősebbé tette mind Magyarországon, mind Erdélyben. Az észak-magyarországi városban a színház megfelelő épületet kapott, a zenekar képzett muzsikusból állt, a rendezés avatott volt, a ruhatár ízléses. A későbbi idő nagy komikusa, Megyeri Károly itt kezdte kifutni pályáját. Kassán

nagyon sok produkciót mutattak be, köztük egész sor operát. Az 1829/30-as évadban csak Rossinitól öt operabemutató követte egymást: *A tolvaj szarka*, *A sevillei borbély*, *Tancredi*, *Othello*, *Az olasz nő Algirban*. Csáky vezetése nagy szereppel mozdította elő a nemzeti drámák bemutatását is. Ezért sajnáljuk, hogy a sajtó alá rendező terjedelmi okokból kihagyta a szövegközlésből az 1830 decembere és 1831 áprilisa között Kassán megjelenő Nemzeti Játékszíni Tudósítás anyagát. Az első magyar nyelvű színikritikai orgánium tizenhat számának közlése alig valamivel növelte volna meg a gyűjtemény ívszámát, viszont többé-kevésbé szakszerű krónikát és kritikát nyújtott volna az olvasónak Bartha János, Egressy Gábor, Megyeri Károly, Szentpétery Zsigmond, Szerdahelyi József, Szilágyi Pál, Telepy György, Udvarhelyi Miklós, illetve Déryné, Kántorné művészetéről. A névsor különben jelzi: Kassán kezdett összekovácsolódni a későbbi Nemzeti Színház kitűnő gárdája. Most már a pesti előadásokkal kapcsolatosan is megjelenhettek olyan bíráló szempontok, mint a *Die Biene* 1831. március 3-i számában: a magyar színészek modorosak, deklamálnak, nem eléggé könnyedek. S a kritikus ugyanennek a folyóiratnak 1831. január 15-i számában azt is leszögezi, hogy a magyar színjátszóknak semmi sem ártott többet, mint amikor az üresen lelkesedők dicséreteikkel a középszerűt a mennyekbe emelték.

A harmincas évek elején már teljességgel elhatárolódnak nálunk a lovagdráma és a végzetdráma műfajainak excentrizmusától, kuriózumhajszolásától, hatásvadászatától. *Az élő anya a sirboltban* című dráma előadása már egyértelműen szarkasztikus gúnyt vált ki a kritikusból. Kikacagja a

„dühösködés”-t, a képtelenségeket, a ripacszkodást, a természetellenes vonaglásokkat. Egy szegedi előadás pedig 1833. május 5-én már névre szóló, éles elutasítást vált ki: a kritikus egyenesen azt ajánlja Kilenyi színi igazgató úrnak, hogy tanulja meg szerepeit.

A minőségi váltás akkor következik be teljesen, amikor 1833 júliusában a budai társulat a Várszínházban megkezdte előadásait. Ez időben nagyjából egybeesik egy új lapfőcím, az ún. divatlapok megjelenésével. Ez a lapfőcím, például a Honművész, a Rajzolatok már rendszeresen közölt színikritikát, mivel azt is besorolta a „társas élet és divatvilág” körébe, az is része volt a feladatul vállalt szórakoztatásnak és a társas élet csiszolásának. E divatlapokat már hivatásos újságírók szerkesztik, akik a hivatásos színjátszókkal kapcsolatosan magasabb igényekkel lépnek fel, mindezekelőtt a kulturált, polgárosult társadalmi érintkezés formáinak, normáinak, magatartásmódjainak színpadi előjátékát várják el. 1833-tól egyaránt meghonosított Pest-Budán a színház és a szórakoztató-mulattató újságírás, mert a fővárosban kialakulóban volt a városi lakosság tömege, s ez a népesség – melynek legnagyobb része nem függött a rendiségtől – magyarosodott, s igényt tartott a magyar kultúrára. A magyar nyelvű színházi előadásokra is. Polgárság még nincs, de polgárok már vannak Pest-Budán és más nagyobb városokban – kialakul belőlük a kultúra állandó közönsége. Zömük még németül beszél, de éppen nem idegenkedik az ellenzéki magyar középnevelés liberális reformtörekvéseitől. A divatlapok olvasói többékevésbé a színházak nézői is – polgárosuló igényekkel, vágyakkal, elszánásokkal egy feudális ország közepette. Egy olyan or-

szágban, ahol a polgárosodást, az életmód, a gondolkodás és az ízlés korszerű átalakítását polgárság híján a középnevelésnek kell vezetnie.

A harmincas években az országnak már volt művész-értelmsége, amelyik azonosult a liberális romantika, romantikus liberalizmus felszabadító céljaival, ez az értelmiség azonban még nehezen volt képes megmozgatni a társadalmat irányító nevelést. Meg-megszületik tollán a korszerű színikritika, de néhány hónap múltán hamvába is hal. Az olvasók nagy része, de a színészeké, színiigazgatóké is, ezer szállal kötődik még a régi tudat- és ízlésformákhoz. Aki itt merész hangvétellel, sőt radikálisan újító törekvésekkel próbálkozik, számítsen arra, hogy magára marad. S mégis: a „nemzet csinosodása”-ért való kezdeményezések, ha bűvópatakszerűen is, de beépültek a társadalom köztudatába, a közgondolkodásba. A divatlapok színikritikái számról számra a teljesítmény, a tehetség, a munka, a szorgalom, a szakértelem, az alkotó cselekvés polgári erényeit mélyítették el az olvasók (nézők) eszmélkedésében.

A budai Várszínház társulatától mérsékelt, visszafogott előadást kívánnak, természetesen beszédmódot, a pátosz mérséklését. A hangmérték szerint éneklő beszéd kiiktatását. A Honművészben a szerkesztő, Mátray-Róthkrepf Gábor mindegyre a természetességet, az élethez közelítést ajánlja a színészeknek. Tetszését az nyeri meg, ha a színész sokoldalúságot visz a szerepébe. Megyeri Károly átváltozó képességét nem győzi magasztalni. Mátraytól már teljességgel távol áll a „sok hazapuffogatás”, a kardcsörtetés, a szertelen indulat. S az ő lapjánál az új törekvéseket már egy egész vidéki tudósítói hálózat is propagálja.

Mátray kedvelt műfaja a vígjáték. Nyíl-
tabb emberi kapcsolatokat, ötletesebb hu-
mort, lendületesebb dialógusokat, nem utol-
sósorban pedig társadalomkritikát vár tőle.
Előszertettel bírálta a fiatal írókat és színé-
szeket – tőlük várta a jótékony változást.
A színpadot ő is, s az általa a színikritikába
bevont ifjú Garay János is a szabadság
terrénumának tekinti. 1834. december 1-jén
az *Ördög Róbert* című dráma kritikájában
már azt olvashatjuk, hogy a drámaírónak
szabad velünk olyat valónak és igaznak
elhitetni, amit mi nem hiszünk vagy meg
nem foghatunk. Schillert idézik arra vonat-
kozólag, hogy a színjáték fő személyének
leginkább a szenvedés válik a kárára. A drá-
mai műnem lényegének a cselekvést, az
akarat szabadságát, önállóságát tekintik.

A budai színjátszás nyomán 1833
szeptemberében már konzervatóriumot és
színiiskolát szeretnének meghonosítani a
fővárosban. S itt már német nézők is jár-
nak a magyar színházba. A nézőtérben
megjelentek között nem az arisztokratákat
tartják nyilván, hanem a Magyar Tudós
Társaság tagjait. Az ún. „síró-éneklő is-
kola” fiatalabb tagjai pedig már hajlandó-
ak meg is szívlelni a bírálatot.

A Honművész huszonkét esztendő s ifjú
ítészének, Garay Jánosnak nem volt jó a
műérzéke, de feltétlen híve volt az új stí-
lusirányzatnak, a francia romantikus drá-
mának. A nemzeti dráma mielőbbi megre-
mentését akarta, s ha erre ifjú pályatársai –
köztük a pályakezdő Szigligeti Ede – vál-
lalkoztak, önfeléd (és erősen túlzó) sza-
vakkal méltatta őket. Műveikbe mintegy
belelátta azt, amit a kulisszák mögött látni
szeretett volna: belső cselekményt, gon-
dolatot, eszmét, jelentést.

A francia romantikus dráma ideáljait
1835-től kezdve egy új divatlap is képvi-

selte, a Rajzolatok. Körülötte azok a fiatal
írók csoportosultak, akik egyértelműen a
polgári gondolkodás hívei voltak: Csató
Pál, Gaal József, Hazucha Ferenc, Kuthy
Lajos, Tóth Lőrinc és Vajda Péter. Közü-
lük Tóth Lőrinc vállalkozott arra, hogy
„Öszinte Testvérek” álnéven rendszeresen
színikritikákat jelentessen meg az új lap-
ban a budai előadásokról. Látja, hogy
Budán gyűltek össze az ország legjobb
színészei, kik további kibontakozásuk
érdekében nagyon is kritikára szorulnak.
S azt is látja, hogy érdemi színikritika alig
van, mert hiányzik a hozzáértés és az ízlés.
„Nem lehetett nem bosszankodnunk – írja
Tóth Lőrinc –, ha olvassuk bizonyos heti
lapokban azon játékszíni bírálatokat (ha
szabad azokat így nevezni), melyekben
vagy éppen hiányzik vagy legalább álo-
virágként ritka a dolog lelkét s lényegét
tárgyazo megjegyzés.” Széchenyire hivat-
kozik: a tollharcokat kell támogatni, hogy
kitűnjön az igazság. Tóth Lőrincet már
nem elégti ki a „megszelídített”, Schröder
által átdolgozott Shakespeare. Elutasítja
Egressy Gábor Hamlet-felfogását, aki
„Hamletet egészben úgy vette föl, mint
egy érzelő bús legényt”. A *Hamlet* nem
„vizenyős” német dráma! S jelenjen meg
végre a jelen nemzeti élete, alakuló nem-
zeti valósága is a színpadon. „...A melly
nemzetnek – hirdeti Tóth Lőrinc – nemzeti
sajátságai vannak, annak belső étellel gaz-
dag, önéletű s önérdemű játékszíne is
lehet.”

A kritikus finomságot, könnyedséget,
kecses, fesztelen tartást, hajlékony moz-
gást, elevenen pergő dialógusokat várt a
budai színpadtól. S amikor erre nem lelt
rá, erősen bírálta a színjátszókat, legfel-
jebb Ziegler és Kotzebuc eljátszására tart-
va őket alkalmasnak. Vagy Raupachéra,

akinek érzelgős heroizmusa előtte kiállhatatlan. Az ő hazai színésziideálja Lendvayné, mert eleven, karakterisztikus, tűz van benne és fiatalság. De Tóth Lőrinc a vadromantikát is bosszúsán veti el magától: a „sötét, borzasztó és rémletes ... rakhelye” szerinte nem színpadra való. A „creatio”-ban jelöli meg a drámaírás feladatát: „Fő mestersége egy drámaköltőnek nem a történeteket leírni, hanem azokat a nézők szeme elébe teremteni, ott történetni.”

A harmincas évek Victor Hugo évtizede a magyar színpadon. A *Borgia Lucretia* budai bemutatójáról 1835. szeptember 19-én a Rajzolatok kritikus a felsőfokban emlékezik meg. A szenvedélyt méltatja, a lélek viharzásait, az író gátakat és fékeket nem ismerő szabadságát. Azt, hogy a mű „egy dráma tisztán az életből felvéve, a legnagyobb szenvedélyek s legélesebb összeütközések háborújában”. Elragadtottan állapítja meg, hogy Hugo az életet egész totalitásban fogja fel, merész fantáziája által mindent ábrázol, mi ég és pokol közt létezik.

A múlt és a jelen kontrasztja leginkább akkor érezhető, amikor Tóth Lőrinc az elavult színjátszás kiérdemesült bajnoka, Pergő Celesztin Hamlet-alakításának bírálataira vállalkozik. Tóth Lőrinc szerint Celesztinnek fogalma sincs a szerepéről, alakításából teljességgel hiányzik a hamleti keserű filozófiai humor, szó sincs nála lezúzott érzelmekről és sértett büszkeségről.

A reformkor maga is „hamleti” korszak, a nemesi liberalizmus „hamleti” eszmekör: mit is kezdenének már Pergő Celesztinnel?

1836. január 6-án új kritikus kezdte meg a Rajzolatokban működését: X. et Comp., azaz Hazucha Ferenc. Első bírálatának poénja egész lázadó, a közönséget

szándékosan epatírozó lelkeségének foglalata lehet: „...mai világban semmi nevű igazságnak, még a poetainak sem kell sokat hinni.” Rendkívül éles hangja, szarkasztikus megközelítési módja, maróan gúnyos tónusa azonnal feltűnik. Például ahogyan egy énekes vígjáték előadását elintézi: „Ezen kis megjegyzés elég legyen e mai darabra, többet az egész úgy sem érdemel.” Hazucha szembenállónak érezte magát az egész fennálló renddel, ugyanakkor javíthatatlannak az életet, reménytelennek az igazság érvényesülését. Számára a dráma és a színház egy másik világ lehetősége volt, a társadalmon kívüliségé, a negációé, menekülés a jogtalanságot szentesítő törvények és szabályok, sémák és sablonok rendjétől. Ennek megfelelően a fiatal kritikusok között Hazucha volt a francia romantika legelszántabb híve. Az erős és meglepő hatások mellett azonban emberábrázolást is látni akart, lélektani logikát is kívánt, a színpadon a véletlenek kiküszöbölését. Lakonikus tömörségében azonban nyegleség is rejlett, olcsó szellemeskedéstől sem idegenkedett. Sőt a gorbomaságoktól sem. Például Alois Gleich vígjátékáról a következőképpen szólt: „Aljas túlságokból gyűlt szemétdomb.”

Hazucha, a kritikus nem viselte el, ha bírálatával nem értettek egyet. A sértegetéstől egyáltalán nem visszariadó ember előbb a kritikáját el nem fogadó színészekre sértődött meg – bírálatuktól alig egy hónapi működés után visszavonult –, majd egészen felhagyott a műfajjal. Bajza is megtámadta őt – nem mindenben igazságosan –, s Hazucha elidegenedése, mizantropiája teljessé vált.

A Pesti Magyar Színház megalapítása pedig új helyzetet teremtett. Időben ez nagyjából egybeesett az Athenaeum, a

liberális törekvések központi szellemi fórumának megjelenésével. A pesti színgazgató és folyóirat-szerkesztő ugyanaz a személy volt – Bajza József. Szava sokkal súlyosabban esett a latba, mint színikritikus elődeié. Az ő tevékenysége azonban már jelentős részben túl esik a szöveggyűjtemény időbeli határain.

Kerényi Ferenc több száz oldalra rúgó jegyzetanyaga kiváló munka. Elmondható róla az, hogy sokszorosán túlteljesíti a szövegkritikai kiadás átlagos követelményeit. A szerző több évtizedes színháztörténeti kutatásainak eredményeit összegzi benne. Közel ezer színművet és előadást azonosít, s szinte ugyanannyi színjátszó életrajzi adatait ismerteti, Rehákné Moór Annától és Termetzky Franciskától Boér Jánosig és Gönczy Somáig. Színészek, színgazgatók, rendezők, írók, fordítók, énekesek, korrepetitorok, sűgők sokaságának pályaképeit nyújtja az olvasónak, az elvekre és a pontosságra egyaránt ügyelve, miközben arról is tájékoztat, ha egy-egy kérdésben adatok hiánya miatt nem képes választ adni. A kiadvány névmutatója félkövér szedéssel jelzi a lapszámot, ahol a szereplő személy rövid életrajza található, így Kerényi jegyzetanyaga voltaképp a bemutatott fél évszázad magyar színházi lexikonának is tekinthető. Ki tud ma már például „Protasevits Úr”-ról, azaz Protasevits Benedek Józsefről, aki 1792–1793-ban a pesti színtársulat művészeti vezetője volt, Kontz Józsefről, a kolozsvári társulat

alapító tagjáról és operasűgőjáról, vagy Horváth Józsefről, a pozsonyi diétára küldött színészegyüttes aligazgatójáról? Emberek sokasága tűnik fel előttünk Kerényi jegyzeteiben, akik nélkül nem lett volna magyar színház, s akiknek a munkásságát a filológus-történész kiásta a feledésből.

A három kötet anyagának összeállítása tehát hatalmas munkát és nagy hivatástudatot, műgondot és kitartást feltételez. S mindenekelőtt szakmai tudást: színház-tudományi, textológiai, történeti ismeretet és jártasságot. További nagy erénye, hogy nem „önmagukban” ad jegyzeteket, hanem azokat a kontextushoz igazítja: azt a tudnivalót szolgáltatja, amely az olvasó számára szükséges a szövegértéshez. S az ismeret mellett nemegyszer azt a forrást is megadja, ahol az érdeklődő tovább tájékozódhat, sőt még a színházi emberek kéziratári szöveganyagának lelőhelyére is utal. Színlapok, sűgő- és rendezőpéldányok, szöveggönyvek száza elevenednek meg tolla nyomán, miként azokról a művekről is szót ejt, amelyek a magyar színpad első hősei és hősnői, Kántorné, Déryné, Lendvay Márton, Egressy Gábor stb. alakját eddig megrajzolták.

Kerényi Ferenc szöveggyűjteménye a hazai szellem- és művelődés-, gondolkodás- és tudattörténet új meg új összefüggéseket rejtő, kimeríthetetlen kincsesbányája, s nem is csak a szakemberek számára.

Fenyő István

SZITÁR KATALIN: A PRÓZANYELV KOSZTOLÁNYINÁL

Budapest, ELTE BTK, 2000, 246 l. (Asteriskos).

A megértés diszkurzív elve annak feltárásában érdekelt, hogyan létezhet egy szöveg igazsága a többi szöveghez képest kizárólag az úgy és ott mondottakban. A művészi nyelvhasználat innovatív erejét hangsúlyozó diszkurzív poétikai megközelítés, mely Szitár Katalin első kötetének (amely egyúttal első kötete az ELTE bölcsészka által indított Asteriskos című, a *summa cum laude* megvédett disszertációt közlő sorozatnak) szemléleti és módszertani alapját adja, az értelemképzés ilyen egyszerűségének a poétikai feltárásában érdekelt. A könyv központi kérdése „a prózanyelv mibenlétének problémája” (23), melyet a szerző Kosztolányi prózájának vizsgálatával köt össze. A konkrét szövegelemzést azonban Kosztolányi esztétikai tárgyú írásainak vizsgálata és az azokból levonható elméleti következtetések ismertetése, illetve egy módszertani bevezető fejezet előzi meg. A két fejezet tulajdonképpen szorosan összefügg, amennyiben a módszertani bevezető teoretikus igénnyel foglalja össze azokat az alapelveket, melyeket Kosztolányi elméleti implikációi hordoznak. Annak oka, hogy „ez a szempont [Kosztolányi nyelv szemléletének kifejtett sajátosságai] eddig kimaradt a szerző műveinek *elemző* vizsgálatából” (18), az lehet, hogy az az „elemzési gyakorlat”, illetve „összefüggő elméleti keret”, melybe Szitár Katalin elemzései beilleszthetők (29), a magyar irodalomértés és recepció számára a közelmúltig nem vagy csak részben volt hozzáférhető. A szemlélet és módszer kereteit meghatározó történeti örökség (jelzésszerűen) A. Potebnya „háromszatú szó”-teóriájához,

M. Bahtyin narráció-koncepciójához, P. Ricoeur és O. Frejdenberg metafora-, illetve W. Schmid motívum-elméleteihez, V. Toporov mitopoétikai vizsgálódásaihoz és J. Lotman kultúraszemiotikai szöveg-koncepciójához köthető.

Kosztolányi nyelv szemléletét Humboldtval összekapcsolni nem új felvetés. Szitár Katalin azonban nem pusztán előszámlálja a korábbi kutatások eredményeit, hanem saját vizsgálódásai nyomán új következtetéseket is megfogalmaz, mégpedig elsősorban a szó poétikájára vonatkozóan: „Az írói tevékenység *tettként* való meghatározása akkor lesz teljes, ha hozzátesszük: a szövegalkotás nem pusztán tett, hanem *nyelvi tett*. Az írás nem a valóság tapasztalati elemeire, hanem a *szóra*, sőt mint később látni fogjuk, Kosztolányi radikálisabban fogalmaz: a *hangra* épül.” (10.) Az írás *nyelvi tettként* való meghatározásából viszont az következik, hogy „az alkotói szubjektivitást csak a *nyelvben* lehet megalapozni.” Az irodalmi szövegben konstituálódó szerzői alanyiség tehát a fenti elv szerint a szövegben jön létre, az írás-olvasás folyamatában keletkezik. Ahogy nyelv és alkotó viszonyát a szerző Kosztolányi nyomán társalkotói relációként, a *nyelvi meghatározottságot* pedig nem pusztán determináltsággként, hanem kétoldalú, tehát egyben innovatív viszonyként jellemzi, úgy a mű és olvasó kapcsolatát is kölcsönviszonyként írja le, a kettő közt interszubjektív kapcsolatot feltételezve: „a nyelv – értelmezi Kosztolányi szavait –, bár bizonyos értelemben valóban redukálja a gondolatot (»pusztán jelzi« a »teljes fogalomkör«, ahogy az előbb idé-

zett részben fogalmazott [Kosztolányi]), mindazonáltal [...] új gondolatokat is képes hozzátenni a meglevőkhöz.” Igaz ez a szóra, illetve a hangra épülő esztétikánál is. Kosztolányi számára „a nyelvészet apparátusával leírható szótörténet a szóban foglalt képzettartalom azonosítását szolgálja, vagyis megközelíthetővé teszi a szó eredendően, természeténél fogva adott szimbolikus elemét.” (13.) Másrésztől nemcsak a szó képzete (tartalma, belső formája) közvetítette történeti jelentések aktivizálódnak az írás és az olvasás folyamatában; a szó külső formája, a hangalak is magában rejtje a költői jelentéstulajdonítás lehetőségét. Kosztolányi feltételezi, hogy a szavak formai hasonlóságai a hangalak és a jelentés közti új, motivált viszonyhoz vezethetnek. Így például – idézi Kosztolányi példáját Szitár Katalin – „megannyi angol szó, mely *st*-el kezdődik, valami rossztító, kicsinyítő értelmet takar. [...] Úgy rémlik, hogy kifejező ösztönük egy nagyon tág fogalomkörrel jelöl ezzel a két betűvel, mintha a nyelv (a beszélőszervünk) fitymálna, lebecsülne valamit vele.” (15.) Ez a nyelvészlelet a szót önálló létezőnek tekinti, s nem pragmatikusan viszonyul hozzá. Az írás-olvasás gyakorlatában ezáltal előtérbe kerül a metaforikus azonosításon, hasonlaton alapuló szimbolizáció, hangsúlyossá válnak a külső és belső forma ritmikát teremtő ismétlődései és variációi, melyek az epikus történetmondást poétikus értelemsíkkal (mint a jelentés újraírása, a szóból kibomló szűzsé) egészítik ki. Ezen a síkon pedig a narráció hézagai, hiánystruktúrái poétikai eljárásaként foghatók fel, azaz „nyomatékosítják az elbeszélés-folyamat hiátusát, s az így kialakuló üres keret felszólítás és iránymutatás az interpretatív aktivitásra.”

Amennyiben ezt a hiányt nem kompenzálja sem az elbeszélő, sem pedig explicit narratív elemek, „a szövegek értelmi koherenciája nagymértékben az epizódnál, mondatnál, szintagmánál *kisebb* egységek jelentéses megterheltségén múlik.” (19.)

A dolgozat felépítésére jellemző, hogy az egyes fejezetek műelemzései egy-egy domináns értelemképző síkot vagy poétikai eljárást állítanak a középpontba, ami elméleti reflexiókra is módot ad. Ez az elméleti igény azonban a dolgozatban – szerencsés módon – a gyakorlati kérdésektől sosem elválasztható. Az *Adonisz ünnepét* tárgyaló első elemző fejezet az intertextualitás problematikáját veti föl, s a szerző arra a következtetésre jut, hogy az antik pretextus egy jelentésuniverzum kialakításaként kap poétikai funkciót. A szöveg tehát nemcsak utal elődjére, hanem az értelemképzés integráns részévé teszi, s egyben újraértelmezi azt. Ennyiben tehát a nyelv és a kultúra múltjához való viszony nemcsak a múlt felől determinált.

A *Pacsirta* és az *Aranyársarkány* elemzése két síkot állít középpontba; feltárja a szöveg belső, narratív és motivikus összefüggéseinek hálózatát, illetve azt a folyamatot, melynek során a mitológiai előkép a szöveg motivikus rendjébe aktív értelemképző alakzatként integrálódik. A nagy motívumkörök vizsgálata azonban már új fejezetnek képezi részét. Ez a vizsgálat olyan, a Kosztolányi-szövegekben permanensen jelen levő, az életmű poétikai egységét is biztosító motívumokra irányul, mint a „sár” és a „rab”. Szitár Katalin így természetesen elsősorban a szövegközi kapcsolatokat állítja az elemzés középpontjába, s arra a következtetésre jut, hogy a „sár” mint alapmotívum tartalma nem szűkíthető társadalmi konnotációira. Meta-

forikus szerepében (mint sáros föld) jelöli például a születés helyét, mely így a termékenységi mítoszok jelentéskörét is beemeli a szövegbe.

„Minden dolog, minden létező – mondja Jacques Derrida a névről írott esszéi egyikében –, ön, én, a másik, minden egyes X, minden név, és Isten minden neve más, behelyettesíthető X-ek példájává válhat. [...] Isten egy neve egy nyelvben, mondatban, imában a név példájává és Isten neveinek példájává válik, majd a nevek példájává általában. (*Esszé a névről*, Pécs, 1995, 95.) Ezt egyik interpretátora úgy fejezi ki, hogy a név egy életfeladat kijelölése. Szitár Katalin Kosztolányi-könyve *Caligulát* elemző fejezetének központi kérdése, hogyan írható le *poétikai* eszközökkel ez az irodalmi szövegben nyelvileg kódolt meghatározottság (és az olvasásban: kölcsönviszony). A fejezet részben összefoglalónak is tekinthető, amennyiben az értelmezés a szöveg háromszintű (történet, narráció és nyelvi szint) elemzését, illetve a szövegszintek elemzése során kibontott értelmi síkok integrációját tűzi ki célul.

A történet szintjén Caligula „abszurd zsarnok, aki előtt az emberi élet végességén kívül nincs korlát.” (169.) A szöveg azonban Caligula más jellemzőinek kiemelésére épül, „a szem és a látás motívumaira, illetve az ezekhez kapcsolódó jelentésekre.” A gyermek Caligulát a cselekmény jelenidejének Caligulájával összekötő *álom* motívum (illetve az álom hiánya) a szem és a látás motívumaival van kapcsolatban. Másrészt a császár önmeghatározásában lesz döntő szerepe, amennyiben a gyermekkorban a kémkedéstől való félelemből eredő alváshiány műbeli szemantikai ekvivalensei (*álarc*,

színlelés) cselekvési formává és Caligula önreflexiójának jelértékű elemnévé transzformálódnak. Így a motívumok szerepe „a novella kompozicionális egészére is kiterjed” és azok „a narrációt másodlagosan szervező szintet alkotnak”. S itt kerül előtérbe a névnek a műben betöltött szerepe. Az elemzés itt is konzisztens a módszertani elvekkel; a szerző szerint a jelle (illetve a jel jelévé is) váló név mind külső (hangalak), mind pedig belső (történeti szemantika) formáját tekintve részt vesz a szöveg értelemképzésében. Így jóllehet a haldokló Caligula semmit-látása „a nihilista Caligulát látszik előtérbe állítani”, a „látni a semmit” jelegyüttes egyben a „Caligula név hangalaki (külső formai) jelentését is aktivizálja: caligo, -are = 'sötétben van'; 'homályban van'; 'vak'.” (173.) Itt nem valódi etimológiai, hanem a hangalak által jelzett jelentéskapcsolatról van szó. „A szöveg e ponton tehát létrehozza a név hangalakja által asszociált jelentésnek és a viselője cselekvésének ekvivalenciáját: Caligulát nem zsarnokként, hanem a novella önálló világában, az alak és cselekvése közti megfelelés révén azonosítja.” (174.) A novella cselekményesen motiválatlan részei tehát nyelvileg lesznek motiváltak. A szerző szerint a cselekmény szemantikai (és nem elsősorban lélektani) motiváltsága a negyedik részben kap leginkább nyomatékot, mely épp a „berne foglalt cselekvések és azok nyelvi megjelölése közti ellentmondásra épül.” A szöveg azonban a megmagyarázhatatlan cselekvéseket szabályos szintaktikai szerkezetbe foglalja. Az elemzés részletes ismertetése helyett csak egyetlen példa. Caligula leírásaiban mindvégig jelen van a „lábak gyengesége” motívum, amely a történet és a narráció síkján egya-

ránt enigmatikus marad: „egy székre rogyott, mert gyöngé, vékony lábain nem bírt sokáig állni”, „csakhamar összenyaklottak mint az üres csizmák.” Azonban a lábak mint üres csizmák hasonlat a név eredeti jelentését (caliga: 'katonabakancs', 'csizma') eleveníti fel. A hasonlított láb így a jelzővel (üres) együtt az alak egészének, az önazonosság tagadásának a jele. A név referenciális jelölő funkciója helyére a hangalaki jelentés-összefüggés kerül.

A név azonban nemcsak szóként (külső és belső forma) tematizálódik; a hangalak köznapi értelemben véve kommunikatív funkcióval nem bíró részelemei révén is azonosítja a név viselőjét. „A CALIGULA hangsorban lévő palindrómaszerű hangismétlődés elemei anagrammatikus szinten is rendezik a szöveget, s ezen a szinten a név mint szigorúan formális nyelvi egység így is értelemhordozóvá válik.” (178.) Míg azonban a dekonstrukció a név (és szubjektum) szétírtságát hangsúlyozná, addig a szétírt név (a szerző természetesen nem is használja ezt a kifejezést) Szitár Katalin szerint a mű motívikus rendjében az olvasás során szemantikai komplexumként aktivizálódik. A *megteremtődő* önazonosság feltétele az álarc megnevezése és levétele – ez jelenik meg a szöveg fonetikus rendezettségének szintjén. A motívumot tehát nem témaként, hanem a szöveges megvalósulás részeként fogja fel. Olyan narratív egységként, „amely lehetővé teszi, hogy a cselekvéssor és a hősök karaktere között nem tematikusan, hanem poétikailag indokolt kapcsolat teremtsődjék.” (26.) Így a fogalom hatóköre is kitágul, s akár „a szónál kisebb egységek is felfoghatók motívumnak.”

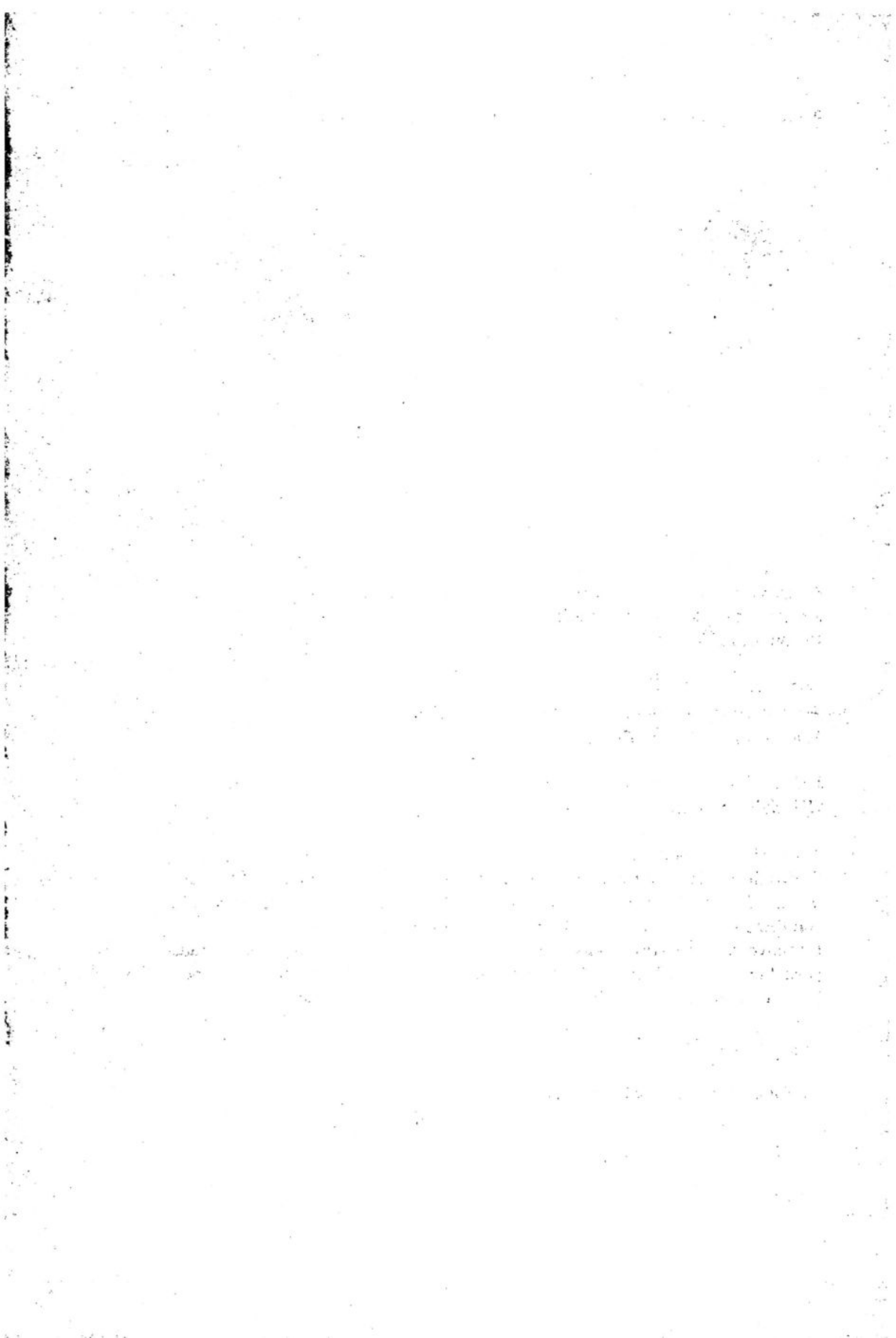
Az *Esti Kornél*ról szóló fejezet egy nyelvi magatartás képviselőjeként határozza meg Estit. A ciklusokban létrejövő „feltételes világok” közös jellemzője, hogy a bennük modellált „tapasztalati valóság”, illetve ennek nyelvi leképz(őd)ése nem felel meg egymásnak. Esti mintegy a valóság és a nyelv közti résben él. A regények hőseivel szemben nem tragikus alak; számára nem az élet önmagában érték, hanem az életről szerzett tapasztalat: „Esti léte nem a *sorsban*, hanem a *megértésben* van.” (210.)

Szitár Katalin az egyes szövegek vizsgálatán keresztül biztos kézzel vázolja fel Kosztolányi prózájának belső sajátosságait, s ennek során külön hangsúlyt fektet a poétikai kontinuitás feltárására az életművön belül. Vizsgálódásai – nem utolsósorban az elméleti alapvetés következtében – a korábbi kísérletekhez képest eltérő utakat nyitnak a Kosztolányi-szövegek poétikai világába. A narratíva elemzésével összekapcsolt motívumkutatás, illetve az immanens elemzésből helyenként kibontott hermeneutikai konzekvenciák ugyan lehetőséget kínálnának tágabb irodalomtörténeti implikációk vázolására (különösen fontosnak tűnhet ez egy olyan alkotó pályájának vizsgálatakor, akinek irodalomtörténeti jelentősége aligha korlátozható a néhány évtizedes életpálya vertikumára), erre azonban Szitár Katalin könyve nem vállalkozik. Mivel azonban ez nem tartozott a könyv vállalt feladatai közé (s így hiányként sem róható fel), az olvasó csak bízhat abban, hogy a jól sikerült első kötetet hamarosan újabb követi.

Finta Gábor

A folyóirat megjelenését támogatja

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTERIUMA

A kiadásért felel a Balassi Kiadó igazgatója
Szedte és tördelte a szerkesztőség
Budapest, 2003

Borítóterv: Szentés Éva
A nyomdai munkálatokat a Dabas-Jegyzet Kft. végezte
Felelős vezető: Marosi Györgyné

HU ISSN 0021-1486 (nyomtatott kiadás)
HU ISSN 1588-0834 (elektronikus kiadás)

Terjeszti a Balassi Kiadó
Előfizethető a Balassi Kiadó Terjesztési Irodájánál (1013 Budapest, Attila út 20.,
tel./fax: 214-9673) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a ki-
adó Postabank 11991102-02120733 számú számlájára.
Példányonként megvásárolható a Balassi Kiadó könyvesboltjaiban (1023 Buda-
pest, Margit u. 1., tel.: 212-0214; Kis Magiszter Könyvesbolt, 1053 Budapest,
Magyar u. 40., tel.: 327-7796).

Egy szám ára: 660 Ft

Külföldön terjeszti a Balassi Kiadó

SOMMAIRE

<i>Bene, Sándor</i> : A la recherche des ancêtres (L'histoire de la famille Zrínyi et son genre)	3
<i>Burján, Monika</i> : « Cet effort incessant de rendre mes traductions les plus similaires possible aux œuvres originales... » (Les idées de Ferenc Kazinczy à propos de la traduction des œuvres littéraires)	43

Bulletin

<i>Nyilasy, Balázs</i> : Les modes de fiction fryeiens, la romance et la poésie de János Arany.....	75
<i>Korompay, H. János</i> : János Horváth et János Barta.....	87

Documents

<i>Kerényi, Ferenc</i> : Des manuscrits de János Arany dans l'héritage d'un de ses étudiants.....	91
---	----

Discours

<i>Sári, László</i> : Des arguments à l'appui du « dernier contexte ».....	96
--	----

Revue

<i>Rokay, Péter</i> : Krónikatanulmányok (Des études sur les chroniques médiévales hongroises) (<i>Kristó, Gyula</i>).....	112
<i>Lukács, István</i> : Dramatizirani kajkavski Marijin plač iz Erdelja – Dramatizált kajhorvát Mária-siralom Erdélyből (Planctus de Marie dramatisé, de langue croate, de Transylvanie), 1626 (<i>Kilián, István</i>).....	114
<i>Petróczi, Éva</i> : Fél-szentek és fél-poéták. Epizódok a magyar és angolszász puritanizmus irodalmából (« Demi-saints » et « demi-poètes. » Quelques épisodes de la littérature du puritanisme hongrois et du puritanisme anglo-saxon) (<i>Bartók, István</i>)...	117
<i>Ferenc Kazinczy a Brno. Věžensky deník Ference Kazinczyho a jeho pobyt v Brně</i> (<i>Fried, István</i>)	120
A magyar színikritika kezdetei (Les débuts de la critique théâtrale hongroise) 1790–1837 (<i>Fenyő, István</i>).....	121
<i>Szitár, Katalin</i> : A prózanyelv Kosztolányinál (La prose de Dezső Kosztolányi) (<i>Finta, Gábor</i>).....	130

„Eleidnek a föld közepett álló fája, úgy, mint az szép folyó vizek, Duna, Tisza, Száva és Dráva mellett plántáltatott termő fainak gyümölcsözési, [...] virágzottak Istene, nemzete és országa színe előtt: az ő ágai, levelezési és gyümölcsei nevelkedtek, az álló fák között fölmagasztaltattak és az uralkodók termő fái között számláltattak. Magossága igen nagy, a föld közepett, mert látta magyar, horvát, és német világ is a környül lévő tartományokkal ennek magosságát. Aki nem csak dicsekedik és fényeskedik úri vérségének szaporodásával s terjedésével, hanem azzal is, hogy mindaddig virágzott, mindaddig osztotta jó illatjával gyümölcsöző almáit, míglen, istenes érdemek s magokviselések által, ágai nagyra neveltettek, és nagy méltóságok gyertyatartójjára tétettek, világossággal fölemeltettek. Némellyek kárdináli, némellyek érseki és püspöki, némellyek palatinusi és báni fölsőségre nevelkedvén.”

(RMK I, 1466.)